

HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 13.

Helynévtörténeti Tanulmányok

13.

Lektorált folyóirat

Szerkesztők:

Hoffmann István

Tóth Valéria

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2017

A Magyar Névarchívum Kiadványai 46.

Sorozatszerkesztő:
Hoffmann István és Tóth Valéria

Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2017
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2017

ISSN 1417-958X
ISSN 1789-0128

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Technikai szerkesztő: Tóth Valéria

Borítóterv: Varga József

Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Tartalom

KOVÁCS HELGA: Az ispáni várak neveinek névtani vizsgálata	7
BÁTORI ISTVÁN: Településnév-formánsok a régiségben	61
BÁBA BARBARA: A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevek kronológiai és szóföldrajzi rétegződése a korai ómagyar korban	91
PELCZÉDER KATALIN: Az <i>igy</i> ~ <i>ügy</i> lexéma problematikája	103
PÓCZOS RITA: A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: <i>Ozora, Győr</i>	117
KOVÁCS ÉVA: A Százdi alapítólevel mint bizonytalan kronológiai státuszú oklevél	143
GYÓRFFY ERZSÉBET: Helynévismeret és névközösség	155
SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA: Kisbábony. Egy aprófalú belterületi helynevei és mentális településmorfológiája	171
A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei	193

Az ispáni várak neveinek névtani vizsgálata*

1. A magyarországi erődítmények egy sajátos típusát, legkorábbi csoportját alkotják az ispánsági várak. E várak tulajdonnévi megjelölései kapcsán több olyan feltevés is megfogalmazódott, viszonylag széles körben elfogadottá vált, és gyakran használatban van ma is, ami felülvizsgálatra szorul. Írásomban az erődítménytípusnak a történettudományi szakmunkák alapján történő rövid ismertetését követően a kapcsolódó várnévanyagot igyekszem átfogóan bemutatni, ennek részeként kitérek a nevek szerkezeti felépítésére, a névadás motivációs hátterére, illetve a nevek keletkezésének módjára. A vizsgálat során pedig a neveket érintő korábbi megállapításokra is reflektálok.

2. A Kárpát-medencében a korábban nomád életmódot folytató magyarság letelepült, ezzel együtt új közigazgatási rendszer szerveződött, mely immár nem vérségi, hanem területi alapokra helyeződött (KRISTÓ 1988: 88). Ebbe a rendszerbe illeszkedik a várispánság és a vármegye intézménye is, melyek kezdetei Szent István korára nyúlnak vissza (i. m. 91), s melyben kiemelt szerepet kapnak a várak: ezek lesznek ugyanis a közigazgatás központjai, köréjük épülnek ki maguk a várispánságok és a vármegyék is, éppen ezért a várak szerepéről e két intézménnyel való kapcsolatukat is szem előtt tartva kaphatunk teljes képet. A vármegye mint „középszintű világi igazgatási egység” (i. m. 100) összefüggő területű, királyi, egyházi és földesúri birtokokat is felölelő, mindenkire kiterjedő hatalmi szervezet, míg a várispánság a király birtokait összefogó katonai és gazdasági szervezet, az „egy-egy várhoz rendelt királyi ingatlanok összessége”, területét tekintve „szórt birtokszervezet” (KRISTÓ 2003: 68, 1988: 127). E két intézmény a korai időkben ugyanakkor közel állhatott egymáshoz. Mindkettő királyi tulajdonban álló birtokokra támaszkodott, s fennhatóságuk is közel azonos területekre terjedt ki. Mindkettő központja a vár, mely a korai vármegyék és ispánságok létrejöttének elemi feltétele, s ekkortájt minden vármegye várispánsági háttérrel rendelkezett. Továbbá mindkettő élén egyazon ispán (*comes*) állt. Ezt a korai összefonódást mutatja az is, hogy a latin terminológiában sem mutatkozik különbség a két struktúra között: az Árpád-kori forrásokban mindkettő *comitatus*-ként jelenik

---

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

meg (KRISTÓ 1988: 126–127, 2003: 68–69, 73). Ebben a kapcsolatrendszerben a várak központi szerepét jelzi magának a *vármegye* szónak¹ a kialakulása is: ami az „X-vár megye”-típusú jelöletlen birtokos jelzős szerkezetből magyarázható, a vármegyétet ugyanis a központjukként szolgáló várak után nevezték meg. Később azonban ebben a szerkezetben eltolódott a szóhatár, s város megyékről lévén szó, kialakult az „X vármegye” szerkezetként való értelmezés (vö. pl. FNESz. *Csanád vármegye*, KRISTÓ 1988: 194, 2003: 73–74).

Nem minden, a korból adatolható várról mondható el azonban, hogy ispánsági központ vagy megyék központja volt, egy ispánságnak ugyanis lehetett több vára is (ZSOLDOS 2010: 7–8), melyek egyéb szerepet is betölthettek. Továbbá kezdetben sokkal több várispánság létezett, mint ahány területileg körülhatárolt megye, vagyis a várispánságok vármegyei háttér nélkül is fennállhattak (KRISTÓ 1988: 200, DÉNES 2001: 19, ZSOLDOS 2011: 10). Ilyen megyei háttérrel nem rendelkező határvárispánságokat, marchiákat nagyobb számban hoztak létre Nyugat-Magyarországon (pl. *Szolgagyőr*, *Bolondóc*, *Kovázd*, *Locsmánd*), illetve Szlavóniában (pl. *Garig*, *Gerzence*, *Moróc(s)a*, vagy a később megyévé fejlődő zágrábi és körösi ispánság, ZSOLDOS 2000a: 100, 2011: 10).

A várak eredendően részben katonai feladatokat ellátó intézményként létesültek: ilyen funkcióval jórészt a korabeli határok közelében emeltek erődítményeket, különösen a nyugati, északnyugati határvonalak, a gyepük mentén; ezek a környező népek betörései ellen védték az országot (ZSOLDOS 2000b: 17). E várak köré pedig főként hadászati feladatokat ellátó népesség települt (KRISTÓ 1988: 191). Ám, mint az a fentiekből is látható, nem csupán határvédelmi szempontok érvényesültek egy-egy vár építése kapcsán: ispáni várak létesültek ugyanis ott is, „ahol az egyes törzsek legyőzése, hódoltatása után az Árpádok hatalmát demonstrálni volt célszerű”, továbbá olyan nagy számú népesség lakta területeken, melynek „irányítása királyi tisztségviselőt” kívánt (BUZÁS 2006: 43, FONT 2005: 183). Érthető tehát, hogy a várak az ország peremvidékei mellett a királyság belső régióiban is helyet kaptak, s mivel a várispánságok mellett, azzal összefonódva a vármegyék központjaiként is működtek, a korszak kezdetétől fogva a hadászati funkció mellett közigazgatási, közbiztonsági és gazdasági funkciójuk is jelentős volt (ZSOLDOS 2000b: 17, KRISTÓ 1988: 194). Minthogy pedig a várak nagyobbik része a 11. századtól fokozatosan elveszti katonai jelentőségét, ennek következtében az itt élő népelemek katonai kötelezettsége is fokozatosan visszaszorult, s a várnépek termelői tevékenységre tértek át. Ugyanakkor a királyi haderő továbbra is a várak katonaságán alapult (KRISTÓ 1988: 173).

---

¹ A magyar *vármegye* szó az oklevélírás latin nyelvűsége miatt csak viszonylag későn, a 14. századból adatolható, első adata helynévi említés: 1329: *Warmedye*, hn. (EWUng.), köznévként 1504-ből maradt fenn az első előfordulása (EWUng.).

A vártípusról szólva utalnunk kell arra is, hogy funkcionális sajátosságaiakon túl építészeti jellegüket tekintve sem esnek egybe mai várfogalmunkkal, ugyanakkor az ide sorolható várak nem is egységesek építészeti szempontból. A magyarországi ispáni várak kezdetben jórészt kisebb méretű várak voltak, melyek hosszabb időre csak kisebb létszám befogadására feleltek meg (KRISTÓ 1988: 94), de voltak nagy méretű várak is (pl. *Szabolcs, Bihar, Zemplén, Abaujvár*, vö. BÓNA 1998: 38). Több ispáni erődítménynek 10. századi központok szolgáltak előzményükül, melyek nem feltétlenül várakként épültek fel (BÓNA 1998: 21), más részüket a magyarság maga építette. Esetenként a korábban létesült nemzeti várak is fennmaradhattak, s szintén ispánsági központtá alakulhattak (pl. *Galgóc, Szolagyőr, Locsmánd, Karakó*, FELD–SEBŐK 1994a: 229, KRISTÓ 1994m: 654, 1994f: 413–414, MIKLÓS 1994: 327).² Nagy részük az Árpád-korban földfa vár, vagyis bizonyos szintig földdel feltöltött favár volt (BÓNA 1998: 22, WOLF 2001: 192),³ szerkezetét tekintve zömmel kazettás-, esetleg ráccszerkezetű, utóbbi a fafal mellett agyaggal és némely esetben kővel is megerősítették (BÓNA 1998: 22). Már a legkorábbi várak között is voltak ugyanakkor olyanok, amelyek legalább részben kőből épültek, amint azt a *Fehér-vár* elnevezések előtagja jelzi, ezek ugyanis mészkőből épült erődítmények világos színére utalnak.⁴ (A *Fehér-vár* nevekhez lásd még BENKŐ L. 1998e.)

Szent István uralkodásától a 13. századig tehát a várispánság és vármegye szerves kapcsolata jellemezte ezt a berendezkedést: mind az ispánság, mind pedig a megye egyaránt vár köré szerveződve épült ki, és közös ispáni vezetés alatt működött. A népesség újabb és újabb területekre betelepedésével pedig a 13. századig

---

² BÓNA ISTVÁN szerint azonban a korai Árpád-korban csak kivételes esetekben számolhatunk azaz, hogy nemzetségfők szállása szolgált későbbi ispáni várak alapjául, a nemzetségfők lakhelye ugyanis a 10. században jórészt egyszerű árokkal és paliszádkerítéssel körülvett szállás volt (1998: 43).

³ Korábban többen úgy vélekedtek, illetve fogalmaztak, hogy korai váraink földvárak voltak (vö. pl. FÜGEDI 1994: 710–711, BENKŐ E. 1994a: 103, ENTZ 1994: 224). A *földvár* terminus kapcsán azonban mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a szó — helyneveinkben való előfordulása alapján — a régiségben nem ’földből készült vár’ jelentésben volt használatban, hanem ’lepusztult várhely, várrom, vármaradványok’ értelemben (BENKŐ L. 1998f: 131). A feltárt korai várak régészeti vizsgálatának tanulságai is támogatják ezt a felvetést (vö. BÓNA 1998: 22).

⁴ BÓNA ISTVÁN ugyanakkor a 10. századi magyarországi várak építészeti jellege kapcsán felhívja a figyelmet arra a fontos tényre, hogy e korszakból biztos történeti és régészeti adatunk nincs (BÓNA 1998: 64, WOLF 2001: 179). A faanyag korlátozott időtállósága miatt ezek az építmények többször is renoválást igényeltek, ám jobbára még ezzel együtt sem lehettek túl hosszú életűek (vö. DÉNES 1993: 419). Így tehát a várak építészeti jellemzőiről jobb híján a későbbi forrásokból vonhatunk le következtetéseket, ha egyáltalán fennmaradtak ezek, ám messzemenő következményekkel járó találgatásokba nem bocsátkozhatunk. Különösen azért nem, mert a várépítéssel a különböző korokban módosulhatott, továbbá a várak gyors hanyatlása miatt elképzelhető, hogy egy elpusztult várat később más szempontok szerint építettek újjá.

a várak (és ezzel is összefüggésben, illetve a korábbi területi egységek osztódásából adódóan a várispánságok s részben a vármegyék) növekvő számával számolhatunk. Szent István korában ZSOLDOS ATTILA szerint 44 ispánsági vár létesülhetett (bár nem mindegyik szolgált ispánság központjaként), 11 pedig egyéb funkciót töltött be (2000b: 17, 2010: 7). A források alapján Szent István korából mindössze 10 megye léte mutatható ki, a források hiányából adódó „fehér foltok” azonban ZSOLDOS ATTILA szerint valószínűsítik, hogy már a korban is több vármegye lehetett (2000b: 18). KRISTÓ GYULA 1000–1038 között 29 vármegyével számol, vagyis már a legkorábbi időktől is meghaladta a várak száma a vármegyékét. A 12. században robbanásszerű gyarapodás figyelhető meg a vármegyék és a várispánságok létrejöttében: a század közepe és vége felé a magyar várispánságok száma már meghaladta a hetvenet, s ezzel összefüggően a várak száma is növekedett (KRISTÓ 2003: 76, 1988: 205).⁵ És továbbra is jellemző, hogy több vár volt, mint ahány várispánság, illetve megye. Ezt tükrözi Anonymus gesztája is: P mester 45 várat említ, ebből 28-at vármegyék székhelyeként, illetve várnépekkel, várföldekkel rendelkező várként, 17-et pedig nem vármegye központjaként (KRISTÓ 1988: 21). S noha Anonymus e várakat a honfoglalást követő időszakokra vetíti vissza, információi valójában saját korának viszonyait mutatják.

A 12. század végén az új típusú (magánkézben lévő) várak feltűnésével, illetve a királyi hatalomgyakorlás változásával együtt azonban hanyatlásnak indul a várispánság szervezete, s maguk az ispáni várak is. Ez a folyamat a tatárjárást követően felgyorsult, s noha a 13. században még viszonylag nagyobb számban jöttek létre várispánságok (erdőispánságok; a kérdéshez lásd FELD 2014), esetenként még a 14. században is, ezek már jórészt nem voltak hosszú életűek. A vártípus hanyatlását jelzi, hogy a várak tulajdonjogában, illetve a várszervezetekben az új típusú várak megjelenésével bekövetkező változások nyomán a 14. századra vármegyeközpontokként már nem feltétlenül várak szolgáltak (KRISTÓ 2003: 79).

3. Szent István uralkodásának idejétől a 13. század első feléig az ispánsági várak tekinthetők a meghatározó vártípusnak, ám ezt követően is jöttek létre az ország peremterületein várispánságok, vármegyék, és ezzel együtt épültek ispánsági várak, melyek ilyen módon szintén nem különböznek a jelen vizsgálódás szempontjából. A jelzett időszakból az ismertetett közigazgatási rendszerhez tartozóan adatolható valamennyi vár nevét a vizsgálataimba be kívánom vonni függetlenül attól, hogy az erődítmények milyen típusúak építészeti szempontból, illetve hogy a korban milyen funkciót töltöttek be. Így az ispánsági vármegyék központjaiként szolgáló erődítmények névanyaga mellett az egyéb, ispánsággal kapcsolatba hozható várak neveit, a viszonylag kései erdőispánsági várak neveit, valamint a korabeli határvárak neveit egyaránt bevontam az elemzésbe. A 12.

---

⁵ BONA ISTVÁN szerint 1141 előttre 85 vár valószínűsíthető (1998: 21).

század végétől megjelenő s a 13. századtól domináns magánvárak névanyagával azonban itt értelemszerűen nem foglalkozom. Nem voltam tekintettel a püspökvárakra (például *Eger*, *Pécs*, *Vác*), illetve az erődített apátságokra sem (például *Pécsvárad*). Szem előtt kell tartanunk ugyanakkor azt is, hogy mivel az államszervezet kiépítésével egy időben, ahhoz igazodva folyt az egyházszerzés is, a megyésispánok székhelye gyakorta szolgált a püspökök székhelyeül is (vö. LÁSZLÓ 2000: 26).

A történettudományi szakirodalom alapján közel 120 várnév sorolható a fenti kritériumokkal jellemezhető várak megnevezései közé, utalnunk kell azonban arra, hogy a történészek véleménye sem egyezik azt illetően, hogy pontosan hány ispánsági várral is számolhatunk. Egyes várak esetében ugyanis — a korai okleveles adatok esetlegessége miatt — nem állapítható meg egyértelműen, hogy ispánsági várakként jöttek-e létre, vagy magánvárakként épültek: például *Árva* és *Turóc* várak esetében FELD ISTVÁN szerint feltehető, hogy erdőispánsági várak voltak, míg GYÖRFFY GYÖRGY és FÜGEDI ERIK szerint ezek az erődítmények eleve magánvárakként épültek (vö. FELD 2014: 387).⁶ Máskor az erődítmények azonosítása is problémát jelent: egyes vélemények szerint például a *Galgóc* és *Szolgyayör* nevek ugyanazt a várat jelölhették, mások két külön várral számolnak (vö. KRISTÓ 1988: 358–359). Így azután nem meglepő, hogy KRISTÓ GYULA mintegy 100 ispánsági várról ír a vármegyék kialakulását tárgyaló munkájában (1988), míg DÉNES JÓZSEF 91 ispánsági várral számol (DÉNES é. n.), ám az általuk számba vett várak nem is feltétlenül esnek egybe (82 vár kapcsán egyezik csupán a véleményük). Magam — a teljességre törekedve — a névanyag összeállításakor valamennyi olyan vár nevét figyelembe vettem, amely kapcsán nagyobb valószínűséggel felmerül, hogy az erődítmény ispánsági várként funkcionálhatott. Azokra a várnevekre is kitérek, melyek ugyan a korból nem adatolhatók, ám logikai úton vagy ispánjainak, várjobbágyainak, várnépeinek említése alapján következtethetünk a várispánság meglétére. A teljességre törekvés jegyében a korabeli oklevelekben szereplő várnevek mellett azokra a várnevekre is tekintettel voltam, melyek csak Anonymus gesztájában vagy más krónikákban szerepelnek, ám gyaníthatóan ispánsági várak nevei voltak.

Nyilvánvaló az is, hogy az adatok fennmaradásának esetlegességéből adódóan ennél több ilyen típusú név is létezhetett a vizsgált korban, ezekről azonban nem maradtak fent írásos emlékek. BÓNA ISTVÁN szerint például különböző írott források alapján 85 vár megléte valószínűsíthető 1141 előttre, de nem mindegyik szerepel oklevélben (például *Alpár* és *Pata* nevét csak Anonymus említi, 1998: 21), BÓNA ugyanakkor olyan régészetileg feltárt várakat is említ, amelyeknek

---

⁶ Nehezíti a névanyag összehasonlítását az is, hogy azok a történettudományi munkák, amelyek az ispánsági várakkal is foglalkoznak, többnyire valamely más kérdésre fókuszálva érintik a várakat is, így nem is várható el tőlük, hogy valamennyi erődítményre utaljanak.

nem maradt fenn neve a korból: ilyen például Sajósárvár 11. század végi határvára, Malomfalva Marostól elmosott 11. századi határvára, Bácsa-Szentvid határvára vagy a Bars megyei Tolmács falu melletti 1042-ben elpusztult határvár (i. m. 46–48) stb. Más esetekben viszont esetleg azzal is számolhatunk, hogy egy várnak két névváltozata is használatban volt, míg ispánsági várként funkcionált (pl. *Krassó – Harámvár, Újvár – Abaujvár, Marosvár – Csanád*).

4. Míg az új típusú várak korai időszakában (a 13. század első felében), a váruradalmak kialakulását megelőzően ENGEL PÁL szerint e várak névtelen voltával s a várakat jelölő „castrum X” formák körülíró szerkezetként való értelmezésével számolhatunk (1987/2007: 14),⁷ addig az ispánsági várak esetében aligha lehet kérdéses, hogy a sok esetben megyék, illetve a közeli település megnevezéseként is szereplő nevek a várak megjelölésére valóban használatban voltak. Egy-egy okleveles adat kapcsán merül fel csupán, hogy az valóban tulajdonnévi forma-e, vagy inkább valamiféle körülíró szerkezetnek tekinthető — éppen a vár, a település, illetve a vármegye azonosnevűségéből fakadóan (vö. pl. 1240: *castro Neugrad*, 1284/1361: *villa Neugrad*, 1266: *comitatu Neugrad*, Gy. 4: 277–278).

Problémát jelent viszont a korai adatok várnévi vagy településnévi voltának meghatározása. A legkorábbi időszakban ugyanis a várnevek még a latin *civitas* szóval álltak, s csak később, a 13. századtól jelenik meg és válik általánossá (és sokáig szinte kizárólagossá) a *castrum* a várak megjelölésére (a *castrum* a 12. század első felében csupán hamis oklevelekben szerepel, vö. mindehhez KRISTÓ 1988: 40–41). Így tehát — ahol ezt más tényezők nem teszik egyértelművé — a *civitas*-szal álló nevek egyaránt jelölhetik a várat és a települést (pl. *Fehérvár*: lat. *Civitatem Albam*, Gy. 2: 143; *Újvár*: lat. *Nove Civitatis*, Gy. 1: 58, *Visegrád*: lat. *Vyssegrad civitates*, Gy. 4: 705, *Úrhida*: *Hurhida civitatis*, Gy. 2: 412 stb., lásd ehhez BÓNA 1998: 12–13, GYÖRFFY 1975: 332, KRISTÓ 1988: 40).

Problémát jelent bizonyos esetekben a nem áttetsző névrészt tartalmazó nevek szerkezetének, a korban ténylegesen használt névformának a megállapítása is. BENKŐ LORÁND szerint a korai várnevek nagyszámú csoportját alkotják az úgynevezett pusztaszemélynévi várnevek, ezek esetében tehát egyrészes névformával számolhatunk, például *Szolnok*, *Veszprém*, *Bihar*. A személynévi eredetű korai várneveknek jóval kisebb hányadánál feltételezhetünk kétrészes névformát (vö. 2003a: 48–49), ugyanakkor a víznévből alakult várnevek esetében a kétrészes, víznév + *vár* struktúra gyakoribb várnévtípusnak bizonyul az adatok alapján, például *Temesvár*, *Szalavár*, *Kaposvár* (1998c: 104). A személynévi előzményű várnevek körén túl — a településnevek névszerkezetének vizsgálata analógiájára (eszerint az egyrészes településnevek közel két évszázaddal korábban kulminálnak, mint a kétrészesek, vö. ehhez RÁCZ A. 2015: 20–21) — a korai várnevek

---

⁷ Ennek a felvetésnek a névtani szempontból vitatható voltáról lásd Kovács H. 2015b.

más csoportjánál is általánosabbnak gondolható az egyrészes forma. A várnévből alakult *Baranyavár* településnévi forma (1332–35/Pp. Reg.: *Baranawar*, *Baranauar*, Gy. 1: 280, a településnév ma is használatos) azonban arra utalhat, hogy esetleg egyes várnevek kapcsán a kétrészes névformák korai létrejöttével is számolhatunk.

Egy-egy várnévvel összefüggésben a későbbi adatok fényében tehát kérdésként merül fel, hogyan ítéljük meg a korai latin szövegekben használt *castrum X* szerkezeteket, azaz hogy a latin fajtajelölőt a név részeként értelmezzük-e, vagy tekintjük inkább a latin szöveg részének. A Bereg vármegyei, víznévi eredetű *Borsova* például az 1200-as években a *castrum Borsoa* (1232), *t-m castri nostri Borsua* (1282) megjelölés mellett *castro de Borsua* (1232), *castri de Bursua* (1268; Gy. 1: 534–535) szerkezetekben is szerepel. Az 1300-as évekből ugyanakkor *Borzauauara*, *Borzouauara* (1308; Gy. 1: 535) adatai maradtak ránk. A *castrum Borsova* formák tulajdonnévi státusa nem lehet kérdéses. Az azonban már nem egyértelmű, hogy ezek valóban latin fajtajelölővel álló egyrészes várnévként értelmezhetők-e, ebben az esetben metonimikus névadással létrejött névformával számolhatunk, mely a későbbiekben a korra jellemző névváltozási folyamat részeként földrajzi köznévvvel kiegészülve kétrészesessé vált. De nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a latin szerkezet a későbbi adatolható kétrészes magyar név latinizált megfelelője, részfordítása (hasonló latinizálásra más névfajták, például a településnevek vagy a hegységek körében is bőségesen van példa, lásd HOFFMANN 2004, RESZEGI 2008: 143). Máskor a név más helyfajta neveként való továbbélése utal arra, hogy már a vizsgált időszakban is kétrészes formában lehetett használatban a várnév. *Torda(vár)* esetében a név korai adatai egyrészesek (pl. 1075/+1124/+1217: *ultra silvam ad castrum, quod vocatur Turda*, DHA. 1: 217–218, GYÖRFFY GYÖRGY szerint *Torda* nevét az eredeti oklevél nem tartalmazza, az interpoláció során került a szövegrészbe, DHA. 1: 218, SZŐKE 2015: 202), a kétrészes névformát a településnévi továbbélése őrzi: 1394: *Turdawar alias Warfalwa vocata* (BICSOK 2001: 11, a kérdéshez lásd még BENKŐ L. 1998c: 88, illetve a kérdéskörhöz bővebben KOVÁCS H. 2015b: 116).

Az adatok értelmezése, illetve a magyar névforma megállapítása kapcsán ugyanakkor esetleg azzal is számolhatunk, hogy koronként is változhatott az, hogy a latin szövegekben milyen formában tűnt fel egy-egy várnév, de mindez az oklevélíró nyelvi ténykedésével is összefüggésben lehet. A Vas vármegyei *Vasvár* név esetében aligha valószínű, hogy egyrészes *Vas* formában valaha is használatban lehetett, korai adatai között ennek ellenére találunk erre utaló körülíró szerkezetet is: 1143–1146: *Castro quod Ferreum vocatur* (FNESz.). *Vasvár* neve azonban döntően *Castrum Ferreum* formában szerepel az oklevelekben (1270: *Castrum Ferreum*, ÁÚO. 8: 301, lásd még A. 1: 375 stb.), ami a név továbbélése alapján egyértelműen a kétrészes *Vasvár* elnevezés latin fordítása lehet (ZÁGOR-

HIDI CZIGÁNY 2001: 66), s ennek alapján hasonlóan értelmezhetjük a körülíró formát is. Ezt a feltevést erősíti az a körülmény is, hogy a várnév már a 12. században adatolható magyar formában is (1108: *Wasuar*, BÓNA 1998: 59).

Meg kell itt jegyeznünk azt is, hogy a korabeli névalakok megállapításakor nemigen támaszkodhatunk a modern kori történettudományi munkákban használt névformákra. Ezekben ugyanis az egy- és kétrészes névszerkezetek feltehetően saját intuíción alapuló, ám szerzőnként sem feltétlenül következetes szerepeltetését láthatjuk. Hasonló jellegzetességre hívja fel a figyelmet BENKŐ LORÁND az újkori Anonymus-fordítások kapcsán, melyekben egy-egy várnév esetében szintén előfordul, hogy a fordítók *vár* utótagú névszerkezetekkel adják vissza a latin *castrum*-mal álló alakokat, holott a *vár* lexéma sosem volt a név része (pl. *Bihar vára*, *Orsova vára* stb., 2003a: 49). Ilyen szerkezetek ugyanakkor ma is használatban vannak más nevek esetében is (pl. *Debrecen városa*), s noha ma esetükben a földrajzi köznevet egyértelműen nem tartjuk a név részének, a régebbi időkben, amikor az írásosság nem rögzítette a hivatalos névfórmát, az ilyen fajtajelölő elemet tartalmazó szerkezetek használata fokozatosan elterjedhetett, s az ilyen struktúrákat aztán tényleges névvariánsnak tarthatták.

5. A korai ispánsági várak nevei a későbbi várnevekhez képest a névadás motivációja tekintetében viszonylag egységes képet mutatnak. A legtöbb esetben a vár valamely személyről kapta a nevét, illetőleg a vár helyére utaló helynév (pl. víznév) vált a megnevezés alapjává. Nem ritka az az eset sem, hogy a várnév más nyelvből került át a magyar nyelvbe. Ezeken túl, de lényegesen kisebb számban egyéb névadási motivációk is szerephez jutottak (lásd például a *Vasvár*, *Óvár*, *Fehérvár* várnevek esetében).

5.1. Az ispáni várak neveiben a valamely személyhez fűződő viszony kifejeződése több mint 40 név kapcsán merült fel. Közülük a legkorábbiak Szent István idejére nyúlnak vissza, mint például a vármegyéknek is nevet adó *Bács*, *Bars*, *Bihar*, *Borsod*, *Csanád*, *Doboka*, *Hont*, *Kolon*, *Komárom*, *Veszprém*, *Zaránd*. A személynévből alakult várnevek között különösen nagy számban vannak jelen olyanok, melyek kapcsán felvetődött, hogy az első ispánjuk nevét őrzik. E névadási, névalakulási mód, illetve az ide sorolható várnevek megítélésében néhány kivételtől eltekintve sokáig meglehetősen egységesen vélekedtek a szakemberek, s csupán az utóbbi időben fogalmazódott meg a kritikusabb hozzáállás igénye.

A vezérnév/ispánnév > várnév (> vármegyenév) irányú névmagyarázatok elsőként Anonymusnak a honfoglalás történetét elmesélő *Gesta Hungarorum*-ában jelentek meg. P mester a *Bors (vára)*, *Borsod*, *Csák (vára)*, *Csanád*, *Kurszán (vára)*, *Őrsúr (vára)*, *Pata*, *Szabolcs (vára)*, *Tas (vára)*, *Torda* neveket egyaránt személyekkel, személynevekkel hozza kapcsolatba. S minthogy korábban mind a nyelvész, mind a történész szakemberek (MELICH JÁNOS, NÉMETH GYULA, PAIS DEZSŐ stb., erre vonatkozóan lásd még BENKŐ L. 1998a: 25) hiteles forrásnak

tekintették Anonymus leírását, a benne foglaltakat, így a várak nevének keletkezésére vonatkozó megjegyzéseket is nem vagy csupán csekély mértékben felülvizsgálva vették át, sőt a későbbiekben más várnevek magyarozatára is kiterjesztették. Ehhez hozzájárult az is, hogy a nyelvészeti magyarozatokra a történészek is támaszkodtak, és fordítva, tovább gyarapítva ezzel a vázolt sémán alapuló etimológiai összecsengések számát. Így azután Anonymus honfoglaláskori hőseinek (vár fogláló, esetleg várépítő vezéreknek, első ispánoknak) a névadó szerepéből kiindulva, illetve a későbbi várispánságot és vármegyét megszervező ispán személyének jelentőségét szem előtt tartva a személynévvel azonos alakú várnevek, különösen a megyenévvé váló várnevek egyre nagyobb köre kapcsán merült fel az (első) ispán nevéből való alakulás lehetősége: esetenként elég határozottan fogalmazva meg ezt (BENKŐ L. 2003a: 65–66, 2003b: 133, 2003e: 168–169).

Sok esetben valóban helytállónak tűnhet a fenti séma alapján álló névmagyarozat, a várak építői, elfoglalói, (első) ispánjai valóban fontos, kitüntetett szerepet játszottak a várszervezet kiépítésében, s ez akár a vár megnevezésében is tükröződhetett. Csakhogy emellett számos további névadási motívummal is számolhatunk, még a személynévi eredetű várnevek esetében is, ez azonban elsikkadni látszik az etimológiákban. BENKŐ LORÁND éppen erre a fontos momentumra, a névmagyarozatokban elterjedő személynévi (ispánnévi) származtatás tendenciaszerűségére hívja fel a figyelmet a személynév > helynév, illetve a személynév (ispánnév) > várnév (> megyenév) alakulásmód tárgyalásakor (1998d: 117, erre később a történész ZSOLDOS ATTILA is utalást tesz, vö. 2010: 7).

BENKŐ hibásnak véli azt az általánosan elfogadott vélekedést, miszerint „megyenevekké lett várneveink mintegy felére igaz volna első ispánjuk személyének és nevének névadó szerepe”, és bár sok esetben ezek logikusnak látszó következtetések, „az elvi alaphól kiinduló tömegesítés” mégis túlzásnak mondható. Nem ritkán olyan, a személynevekkel morfológiailag egyező helynevek kapcsán is ispánnévi előzménnyel számolnak, amikor ezt semmiféle történeti vagy filológiai kutatás nem igazolta (1998d: 117, vö. még 2003a: 65–66). Esetükben az ilyen irányú felvetések ugyan nem zárhatók ki, de nem is bizonyíthatók, csupán annyi állítható, hogy egy, a vizsgált nevet viselő személy volt a névadó, aki feltehetően olyan társadalmi tekintély lehetett, aki az adott várhoz valamilyen formában kötődött (BENKŐ L. 2003a: 65–66). BENKŐ az Anonymusra támaszkodó etimológiák kapcsán arra is felhívja a figyelmet, hogy P mester éppen arra a tudására támaszkodott magyarozataiban, hogy a helynevek nagyon gyakran személynévvel azonos alakúak, s valamiféle birtokosi viszony fejeződik ki bennük. Épp ezért saját korának helynévanyagát gyakran magyarozta a korabeli előkelők birtokjogának igazolása érdekében személynévből, melyhez jórészt maga talált ki történeti szereplőket. Vagyis magyarozataiban a személynevek és helynevek viszonya esetenként éppen fordított: a helynévből, annak alapján hozott létre személyneveket, személyeket, s kapcsolt hozzájuk történeteket (1998a: 25–27).

A továbbiakban ezt a szempontot szem előtt tartva veszem sorra az ispáni névi eredetűnek tartott várneveket. A bemutatást azokkal a nevekkal kezdem, amelyek esetében ténylegesen vagy legalábbis nagyobb valószínűséggel számolhatunk ezzel a névalakulási móddal (5.1.1.), majd rátérek azokra, amelyeket Anonymus (vagy esetleg valamely más krónikaíró) szövegszerűen magyaráz, ám magyarázatai, noha többen is elfogadják ezeket, nem vagy csak részben tarthatók (5.1.2.). Ezt követően azokat a neveket tárgyalom, amelyek magyarázat nélkül szerepelnek P mesternél, mégis ispánnévre vezetik vissza őket (5.1.3.), ezek után pedig kitérek azokra, amelyeket Anonymus nem említ, ám a vázolt névmagyarázó modell alapján ezekkel összefüggésben is felvetődött az ispánnévi eredeztetés lehetősége (5.1.4.). Végül azokat a várneveket veszem sorra, amelyeknél a szakemberek csupán általában a személynévi származtatást valószínűsítik (5.1.5.).

5.1.1. Nagy valószínűséggel az első ispán lehetett a névadó *Hont* vár (1222: castris Blondich et *Hunt*, Gy. 3: 201)⁸ esetében, melyre Kézai Simon Képes Krónikája tesz utalást: eszerint Hont vitéz a testvérével, Pázmánnyal — akik egyes vélemények szerint Szicíliába tartó páncélos vitézek voltak, akiket Géza feltartóztatott; más vélekedések szerint Gizella királyné kíséretében érkeztek Magyarországra — a Koppány vezér ellen vívott csatában királyi testörként harcolt Szent István oldalán, s a feltevések szerint ő lett a vár első ispánja (Gy. 3: 202, VESZPRÉMY 1994: 267, FNESz. *Hont*, KISS L. 1992: 418). A vár valóban korai építésű, a régészeti leletek alapján ítélve a 10. század második felében emelheték (MIKLÓS–NOVÁKI 1994: 267), s a történészek szerint a várispánság és a megye létrehozása is Szent István korára tehető, noha magának a várnévnek az első adata 1222-ből maradt fenn, és az ispánság és a megye is csak a 12. századtól adathozható (Gy. 3: 156, ALMÁSI 1994: 267). A *Hont* a régiségben személynévként is használatban volt, s bár ilyen adataink is csak a 12–13. századtól vannak (vö. +1135/+1262/1566: *Hunt*, +1214/1334: *Huntone*, 1220/1550: *Hunt*, 1244>1410: *Hunth*, ÁSz.), használatával korábról is számolhatunk (KRISTÓ GYULA egyik munkájában utal ugyan arra, hogy Szent István korából is ismeretes egy *Hont* nevű személy, de konkrét névadatot nem közöl, talán a krónikák alapján valószínűsíti, vö. 2003: 74). A személynév német eredetű, a 'száznagy, hadnagy' jelentésű *Hunt* vagy a kfn. 'száz' jelentésű *hund* szóból (FÖRSTEMANN 1900/1966: 928) alakult német *Hund* ~ *Hun(d)t* személynévre (vö. 1339: *Hund*, BRECHENMACHER 1957–1963: 753) vezethető vissza (FNESz., SLÍZ 2011: 169), bár a magyar személynévek egy része helynévi eredetű is lehet. Mindenesetre a Képes Krónika és feltehetően a személynév német eredete alapján a történészek egy német nyelvterületről betelepülő lovaghoz kötik az ispánság megszervezését (Gy. 3:

---

⁸ A várneveknek a tanulmányban lehetőség szerint az első *castrum*-mal álló adatát közlöm, illetve ahol a kétrészes névforma adathozható, ott annak az első előfordulását is megadom. Azoknál a neveknél, amelyek Anonymusnál is szerepelnek, ezeket az említéseket is feltüntettem.

202), ő lett a Hontpázmány nemzetség alapítója, akinek dédunokája, Lampert comes a királyi családba is benősült (Gy. 3: 156). A vár és a Hontpázmány nemzetség kapcsolatát az is jelzi, hogy a vár birtokainak jó részén a nemzetség is birtokolt (i. h.). Mindezek fényében ZSOLDOS ATTILA úgy véli, hogy „ha van vár, amelynek esetében joggal alkalmazható a »nevét első ispánjáról kapta« formula, akkor az a kazettás szerkezetű várak közé tartozó Hont” (2010: 7).

A *Csanád* várnév (1200 k.: quod castrum nunc *Sunad* nuncupatur, SRH. 1: 50, 1232: castrum *Cenadiense*, Gy. 1: 851) esetében a szakirodalom Anonymus és a Szent Gellért-legenda leírásaira támaszkodva valószínűsíti az első ispán névadó szerepét. Az elbeszélés szerint Doboka fia, Csanád, I. István neposa legyőzi Ajtonyt, s a korábban *Marosvár*-nak hívott várát elfoglalja, ettől kezdve a várat *Csanád*-nak nevezik. A csanádi egykori földvár pontos helyét azonban máig nem ismerjük (KRISTÓ 1994b: 145). A gesztabeli *Csanád*-ot a történészek zöme valós történelmi személyként fogadja el (Gy. 2: 67, GYÖRFFY 1977: 232, KRISTÓ 1988: 460, 484, 2003: 74, BÓNA 1989: 116), s BENKŐ LORÁND is valószínűsíti, hogy valós történelmi alak, kalandozó vezér, esetleg Szent István rokona lehetett, akit P mester a korabeli mondai hagyomány vagy írott forrásai alapján szerepeltet gesztájában (1998a: 15). Annak ellenére, hogy a névadó *Csanád* neve hiteles oklevelés forrásból közvetlenül nem adatolható, BENKŐ mégis elképzelhetőnek tartja, hogy — a gesztabeli várnevek közül egyedülként — *Csanád* vár nevének létrejöttében valóban számolhatunk az Anonymus által elmesélt történettel (1998a: 26–27). Bár a *Csanád* névről BENKŐ nem adott közre részletes elemzést, amiben véleményét indokolná, meglátását talán arra alapozza, hogy Anonymus gesztája mellett a Szent Gellért legenda is tartalmazza a Csanád-történetet, s noha az sem hiteles kútfő, valamennyire mégis támogatja az elbeszélés hitelességét. A várnév személynévi eredetét mindenesetre alátámasztja, hogy a *Csanád* személynév az Árpád-korból gazdagon adatolható ([1220–1230>1417]: *Chanad*, *1213/1550: *Chenad*, 1141–1161: *Cunad*, ÁSz.), ezt a tisztázatlan eredetű régi magyar *Suna* személynév származékának szokás tekinteni (FNESz. *Csanád vármegye*).

Anonymus megemlíti *Veszprém* várát is (1200 k.: castrum *Bezprem*, SRH. 1: 97, 1369: castrum *Wesprimiense*, Cs. 3: 212), nevét azonban nem magyarázza (a gesztából csak annyit tudunk meg, hogy Veszprémet római katonák védelmezték Ösbő és Öse honfoglaló vezérektől). A névadó személyéről két elképzelés is megfogalmazódott, annyi azonban bizonyos, hogy személynévi eredetű a várnév, s a szláv eredetű személynév alapjául a szláv ’makacs, önféjű, békétlen ember’ jelentésű szó szolgált (FNESz.). A várat már a veszprémi püspökség 1009-es alapítólevele is említi (quatuor civitates, nominibus *Wesperen*, DHA. 52), s ez az adat azt is jelzi, hogy az ispánság és a megye is a legkorábbiak közé tartozik. A történészek vélekedése szerint a vár névadója a 987-ben magyar anyától született *Besprym* lengyel herceg, aki 988–989 körül Magyarországra menekült. Itt azután

a feltételezések szerint egy több megyére kiterjedő hercegi uradalmat kaphatott, közte a róla elnevezett veszprémi várispánsággal, melynek első ispánja lehetett (vö. GYÖRFFY 1977: 232, BÓNA 1998: 49–50, KRALOVÁNSZKY 1994: 726). KRISTÓ GYULA szerint azonban nem túl valószínű, hogy István „1000 körül egy alig tizenkét éves fiúról nevezte volna el első püspökségének székvárosát” (1988: 240). A vár névadója ehelyett a Nyitrai Fejedelemség uralkodója, Pribina főembere, szláv csapatvezér lehetett szerinte, „aki 850 körül az utóbb nevérol nevezett (veszprémi) várat erősítette”. KRISTÓ szerint ugyanis a vár eredetileg 9. századi frank erősség lehetett, tőlük került a honfoglalás után a magyarok kezébe, nyugati szláv eredetű nevével együtt (i. h.). A régészeti leletek szerint viszont a vár nem lehet korábbi a 10. század második felénél, végénél (vö. BÓNA 1998: 49–50). Ez alapján KRISTÓ magyarázata nem tartható, de névtani tekintetben sem állja meg a helyét: szláv nyelvben helynév személynévvel azonos alakban (formáns nélkül) nem alakulhatott. Ugyanakkor, mivel a lengyel herceg magyarországi tartózkodása egybeesik a várispánság létrehozásának feltételezett idejével, talán nem megalapozatlan a köztük lévő kapcsolattal számolni, ami a névadásban is megjelenhetett. *Beszprem*, *Veszprém* személynévet egyébként az Árpád-kor magyarországi forrásaiból nem ismerünk (ÁSz.).

5.1.2. Az anonymusi névmagyarázatokon is nyugvó, ám annak nyomán a 20. századi nyelvészeti és történettudományi kutatásokban bevett sablonná váló etimológiai elvnek a hatását jól szemléltetik a *Bars*, *Borsod*, (*Borsséd*) *Zólyom*, illetve a *Borsova* helynevekhez kapcsolódó vélekedések. Anonymus 15 kun személyt szerepeltet gesztájában, egyikük az Anonymus munkássága idején is meg lehetőségen gyakori *Bors* nevet viseli (lásd pl. 1211/1252, 1222, 1228, 1233: *Bors*, ÁSz.) — e személynévet az ótörök eredetű *bors* szóra szokás visszavezetni (FNESz. *Borsod*) —, s a geszta szerint három vár építése is hozzá kötődik. A Bódva mellett az ország védelmére emelt várnak Árpád az ispánjává nevezi ki, s a várat — kis méretére is utalva — a nép *Borsod*-nak nevezi (1200 k.: iuxta fluvium Boldua castrum construxit, quod vocatum est a populo illo *Borsod*, SRH. 1: 58). A Garam mellett pedig két várat is épít Bors vezér, s *Bars* várra (1200 k.: castrum *Borsu*, SRH. 1: 75) saját maga ruhazza a nevét, de szintén róla nevezik meg *Borsséd-Zólyom*-ot is (1200 k.: castrum *Borssed Zouolvn*, SRH. 1: 76, vö. BENKŐ L. 2003f: 37). *Bars* földvéra a régészeti leletek alapján a 8–9. századból valónak tűnik, *Borsodé* pedig a 10. században vagy a 11. század elején épülhetett (MIKLÓS–KRISTÓ 1994: 84, GÁDOR 1994b: 121). A fenti történet nyomán a *Bars* (1206: castrum *Bors*, Gy. 1: 430) és *Borsod* (1275: castrum *Borsodiensis*, Gy. 1: 762) neveket az utóbbi évekig egyértelműen személynévi eredetűnek, s igen gyakran az első ispánról, illetve kun vezérről elnevezett várneveknek tartották. KISS LAJOS szerint például egy *Bors* nevű személyről kaphatták nevüket, aki vélhetően honfoglaláskori nemzetségfő volt (FNESz. *Bars vármegye*),

Borsod vára esetében pedig az első ispán nevével is számol (FNESz. *Borsod*). KRISTÓ GYULA *Bars* várát a legrégebbiek között sorolja fel, s nevét szintén személynévének ítéli *Borsod vára* mellett azzal a kiegészítéssel, hogy a nevek alapjául szolgáló *Bors* nevű személy feltehetőleg az első ispán lehetett (1988: 370–371, 396). BENKŐ szerint azonban *Bors* vezér Anonymus képzeletének szülötte, akinek alakja jó lehetőséget adott arra, hogy P mester nagy tekintélyű kortársának, *Bors* ispán nemzetségének az ősi voltát igazolja (2003f: 38). A várnevek kapcsán csupán a következőket állapíthatjuk meg: a Szent István korában épült *Borsod* vár névadója valóban egy *Bors* nevű személy lehetett, az első ispánhoz kapcsolása azonban — a forrásokban ilyen ispánnevet nem találván — nem bizonyítható. Az első ispán névadó szerepének lehetősége BENKŐ szerint rendre olyan névmagyarázatok kapcsán kerül elő, melyekben „a várnévre egyéb magyarázat nincs” (i. h.), azaz más motivációs tényező nem igazolható. A *Borsod* helynév *-d* képzőjét kicsinyítő képzőnek szokás tartani a vár méretére utalva, azonban valószínűbb a *-d* helynévképzőként való interpretálása (ehhez lásd BÉNYEI 2012: 58–59). A szintén Szent István kori ispáni határvár, *Bars* esetében ugyanakkor hang- és helyesírástörténeti érvek alapján még a *Bors* személynévből való magyarázat is kizárható, amit BENKŐ LORÁND meggyőzően igazolt.⁹ A *Borséd-Zólyom* várnév előtagja pedig még csak nem is létező név, csupán P mester találmanya, az általa jelölt várat az Árpád- és az Anjou-korban is *Zólyom*-ként említik (vö. 2003c: 140–150). (A *Borsova* név etimológiáját lásd az 5.1.3. alpontban.)

Több kutató támaszkodott P mester leírására *Szabolcs* (1200 k.: quod nunc castrum *Zobolsu* nuncupatur, SRH. 1: 62, 1092/XV. sz.: in civitate *Zabolcz*, 1266/1272: castrum de *Zabolch*, MEZŐ–NÉMETH 1972: 110–111) nevének etimológiai magyarázatát illetően is — eszerint Árpád fejedelem *Szabolcs* nevű unokaöccse építtette fel a Tisza melletti *Szabolcs* várát —, s a geszta alapján a várnév kapcsán *Szabolcs* vezér névadó szerepével számoltak (FNESz. *Szabolcs*, KRISTÓ 1988: 418). Mások a vár nevét a későbbi első ispán nevéből magyarázták (PAIS 1926: 138, GYÖRFFY 1970: 211, KRISTÓ 1988: 418). Sajnos a vár régészeti keltezése vitatott, NÉMETH PÉTER szerint 950 előttre tehető (1994: 614), BÓNA szerint viszont — mivel egyelőre kevés a rendelkezésre álló adat — nehezen hihető, hogy a 10–11. század fordulóján létesült Sopron és Moson várakéval meg-

⁹ BENKŐ meglátása szerint a *Bors* személynévek alapjául is szolgáló csuvasos török nyelvből kölcsönzött *bors* 'Pfeffer' szavunk előzményeként egy középső nyelvválású [ã]-val számolhatunk, mely a magyarban [o]-ként realizálódott, s a *Bors*-féle alak ennek az eredeti jelölésmódnak lehet a változata. Az [u]-s változat kapcsán ilyen módon BENKŐ szerint az [a]-s olvasat kizárható, s nem merülhet fel a nyiltabbá válás lehetősége sem. Az [o] nyiltabbá válása ellen szólnak azok a helynévi adatok is, melyek a *Bors* személynévből vagy köznévi előzményéből alakultak, az így létrejött nevek ugyanis zömében *o*-s, esetenként *u*-s írásváltozatot mutatnak (2003f: 41–42).

egyező kazettás várfalak egy évszázaddal korábban épültek volna, és a várnép temetője is a 10–11. század fordulójára keltezhető (1998: 38–39). Az ispánság és a megye megszervezése KRISTÓ szerint a 11. század második-harmadik évtizedére tehető (1988: 419), magának a várnak az első említése 1067 körülről való (castro de *Zobolchy*, DHA. 58, a *castro* lexémát az magyarázhatja, hogy az adat többszörös átiratban maradt ránk, később 1092: in civitate *Zobolch*, vö. KRISTÓ i. h.). Ezek alapján a vezérnévből való alakulás elvethető, az ispán nevéből való származtatás lehetősége azonban nem zárható ki. BENKŐ ennek kapcsán is a *Szabolcs*-féle helynevek Anonymus által ismert voltára hívja fel a figyelmet, s a személynévi alap helyett egy birtoknév > vezérnév irányú fejlődéssel számol: P mester „a vezér nevét a helynév ismeretében és felhasználásával, írói alkotásként hozta létre” (2003a: 60; újabb munkájában KRISTÓ is hasonlóképpen vélekedik, 2001). A várnév kapcsán pedig csupán „annyi bizonyos, hogy ilyen nevű személy volt a névadó, és annyi valószínű, hogy ez a személy ehhez a tájhoz, alkalmasint valamilyen szálon ehhez a várhoz kötődő társadalmi tekintély lehetett” (BENKŐ L. 2003a: 66). *Szabolcs* nevet viselő személyekről legkorábbról a 13. századból van tudomásunk (1211: *Sobolch*, ÁSz.). Magának a személynévnek az eredete vitatott, ám egyik felmerülő magyarázat sem visz közelebb a névadó személyéhez. KISS LAJOS magyar eredettel számol: a *szab* ’megszab, meghatároz’ ige ige-nevének kicsinyítő képzős származékából magyarázza a személynévet (1986: 165, vö. MELICH 1925–1929: 221, BENKŐ L. 2003a: 53). NÉMETH GYULA ótörök eredetűnek tartja (< török *sabci, *sabīdži* ’követ, próféta’, 1930/1991: 295), KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEGFÜ LÁSZLÓ ismeretlen eredetűnek véli (Adatok 1: 52, lásd még KORDÉ 1994: 614).

Az anonymusi névmagyarázatok nem csupán filológiai érvek alapján cáfolhatók. A kizárólag Anonymusnál szereplő (tehát oklevelekből nem adatolható) *Pata* (1200 k.: in silva Matra dedit terram magnam Edunec et Edumenec, ubi postea *Pota*, nepos eorum, castrum construxit, SRH. 1: 73) várnév esetében a kutatók jó része elfogadta P mester történetét, mely szerint Árpád *Pata* nevű hadvezére emelte a várat a 10. század második felében, s így a vár az ő nevét viseli. A régészeti ásatások leletei alapján azonban az erődítmény nem lehet korábbi a 11. századnál (vö. BÓNA 1998: 46–47), ez pedig a névmagyarázatot is elbizonytalanítja, ahogyan a feltételezett *Pata* nevű vezér vagy ispán létét alátámasztó adatok hiánya is. A korból ugyanakkor nagyobb számban adatolható a személynév (1211: *Pata*, 1213: *Pota*, ÁSz.), amely egyes feltevések szerint ótörök eredetű lehet, és a csag. *bota* ’újszülött teve, tevecsík’ főnévvel állhat összefüggésben (FNESz. *Gyöngyöspata*). Ez alapján azonban csupán a várnév személynévi eredete valószínűsíthető.

BÓNA ISTVÁN szerint tévedésen alapul az a magyarázat is, amely a *Békés* vár (1295/1423: castrum *Bekis*, Gy. 1: 503) nevét az első ispán nevéből származtatja.

A krónikák *Belus*-ként (vagy *Selus*-ként) említik a Csolt nembeli lázadó, Vata várát (Chron. saec. XIV. 1046-ra: Vatha de castro *Belus*, Gy. 1: 503), melynek élére Vata lázadása után Békés ispán került. Ezt a várnévi adatot a történészek, arra alapozva, hogy a Csolt nem Békésben is birtokolt, tévesen *Békés*-ként (*Bekus*) rekonstruálták, s azt feltételezik, hogy ez *Békésvár* első adata, amely *Békés* ispán nevét tükrözi (vö. FNESz.). A krónikákban említett vár azonban oklevélben Bodrog megyéből adatható, adata nem képezi tehát a *Békésvár* név adatsorának részét. Magának *Békés* várnak az építése pedig későbbi: amint hiteles adatai mutatják, a 13. századra tehető (vö. BÓNA 1998: 52), az egykori vár helyét azonban nem ismerjük (JANKOVICH B. 1994: 89). KRISTÓ a vármegyét sem sorolja a korai alapításúak közé, létrehozását mindenképpen 1046 utánra teszi, de felveti, hogy Bihartól talán csak a 13. század elejére szakadt el teljesen (1988: 479–480). Az első ispán nevéből való alakulással az ispán nevéig igazoló adatok híján csak feltételelesen számolhatunk, a korból adatható *Békés* személynevek (+1086: *Bekes*, 1202–1203/1500 k.: *Beques*, 1237–1240: *Bekes*, ÁSz.) alapján ugyanakkor a személynévi előzmény valószínűsíthető. A személynév a magyar *béke* köznévi származéka lehet (FNESz.).

5.1.3. Az ispánnév > várnév névmagyarozó elv kritika nélküli kiterjesztésének jó példáját adják a víznévvel azonos alakú *Borsova* névről való etimológiák, melyet többen szintén Anonymus *Bors* nevű kunjával hoznak összefüggésbe. Elsőként MELICH JÁNOS vetette fel a személynévi származtatás lehetőségét: véleménye szerint a *Bors* személynévhez egy szláv *-ova* birtokos képző társult 'Borsé' jelentésben, s benne a *bors* köznévi vagy egy azonos etimonú török tulajdonnév rejlik (1926: 2–3). PAIS DEZSŐ (1937: 278), KNEZSA ISTVÁN (1938: 451), MIKESY SÁNDOR (1947: 55–56) és KISS LAJOS (FNESz. *Borsova*) is elfogadja MELICH vélekedését. GYÖRFFY GYÖRGY szintén az Anonymus által említett *Bors* vezér nevét látja a *Borsova* nevekben, de benne a vár első ispánjának nevét is feltételezi (1970: 227). MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER a *Bors* nemzetség- és személynévből tartja magyarázhatónak a nevet (1972: 41). MOÓR ELEMÉR szintén a személynévi magyarázat mellett foglal állást, de a név alapszavát szláv eredetűnek véli (szl. *Boriš* szn., 1927: 438). KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEGFÜ LÁSZLÓ ugyanakkor a *Borsova*-féle helynevek etimológiai magyarázatait nem látja tisztázottnak, ilyenformán pedig nem tekinti megnyugtatóan felveendőnek az ilyen típusú személynévi adatok közé (Adatok 1: 63). Elsőként és sokáig egyedülként, SZTRIPSZKY HIADOR utalt a folyónév elsődlegességére, s a nevet egészében véve szlávnak mondja, s benne véleménye szerint egy szláv *Brěžava* előzmény rejlik, 'partos, magas partú (folyó)' értelemben (1944: 352). BENKŐ LORÁND szintén elhatárolódik a korábbi, a helynevek kapcsán személynévi előzményt feltételező etimológiai magyarázatoktól. Az azonos névformát viselő vizek, várak és települések névadástörténeti viszonyában pedig a folyóvíz nevének el-

sődlegességét hangsúlyozza: „a mellettük fekvő helységek és a vizektől is gyakran védett, részben körülhatárolt várak a folyóktól kapják nevüket” (2003b: 136). Ilyen irányú metonimikus névadással alakulhatott a *Borsova* név is. Magának a víznévnek a tövében ugyanakkor szintén nemigen gyanítható a *Bors* személynév, BENKŐ szerint ehelyett a név a Kárpát-medencei korai szlávtság névadásához köthető, noha a tövét pontosabban nem tudjuk magyarázni, a név végén álló helynévképző egyértelművé teszi a szláv eredetet (2003b: 138). *Borsova* földvárának építése nem lehet korábbi a 10–11. századnál, a hozzá kapcsolódó település leletanyaga azonban inkább a 11–13. századra keltezhető (KRISTÓ–TAKÁCS 1994: 122). A várispánság, illetve vármegye keletkezését KRISTÓ a 11. század közepére, második harmadára teszi (1988: 422).

Hasonló névalakulási móddal számol BENKŐ *Ung(vár)* (1200 k.: castrum *Hungu*, SRH. 1: 37, castrum *Hung*, i. m. 51, vö. 1284: Martinus de Kopus Stephanus de *Wngwar*, HOKm. 6: 313, lásd még 1332–1337: *Hunguar*, *Hungwar*, Cs. 1: 387)¹⁰ esetében is: véleménye szerint a vár a folyóról kapta a nevét (BENKŐ L. 1998c: 108, 2003b: 136, lásd még KRISTÓ 1988: 415–416). Ezzel együtt megalapozatlannak véli azokat a korábbi etimológiai magyarázatokat is, melyek szerint a vár nevében egy török, végső soron szláv *Ung személynév rejlik, melyre az *Ung* folyónév is utal (1998c: 104, a korábbi személynévi magyarázatokhoz lásd MELICH 1925–1929: 125, MOÓR 1929: 387). Nagyobb vizek nevei ugyanis nemigen származtathatók személynévekből (BENKŐ L. 2003b: 136, ehhez lásd még GYÖRFFY E. 2011: 59–61). A személynévi származtatás ellen szól az is, hogy *Ung* személynévről az Árpád-korból nincs tudomásunk (de lásd esetleg mégis 1247/1247: *Vnga*, ÁSz.). *Ung(vár)* várának régészeti feltárása igen bizonytalan eredményeket hozott, egyesek szerint már a kijevei orosz birodalom idején is állt, mások szerint a helye sem rekonstruálható pontosan (TAKÁCS 1994a: 700). Az ispánság, illetve a vármegye KRISTÓ szerint esetleg már I. István király idején is létezett, fennállása azonban csak 1085 óta bizonyítható (provincia castrorum *Vng* et *Borsua*, SRH. 1: 408, 1988: 415). Ispánját az oklevelek először 1238-ban említik (comitis de *Hung*, Z. 1: 3).

Az ispánnév > várnév séma kiterjesztését példázza az Anonymusnál castrum *Borona* formában szereplő *Baranya* (1200 k.: castrum *Borona*, SRH. 1: 96, é. n. [1177]/1500 k.: *Braniensis castri*, Gy. 1: 279) várnév magyarázatának változása is a szakirodalomban. A nevet GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS a 20. század elején a szláv *brána* ’kapu, gát, védmű’ jelentésű szavakból magyarázza (EtSz. *Baranya*), s ezt az elgondolást a későbbi nyelvészeti szakmunkák is

¹⁰ Anonymusnál az *Ungvár* név a *castrum Ung* forma mellett magyar utótaggal ugyancsak szerepel (1200 k.: *Hunguar*, SRH. 1: 37), P mester ebből magyarázza a *Hungária* megjelölést. Elbeszélése szerint itt választották Álmost fejedelemmé, ezért nevezik *hungvári* vezérnek, katonáit pedig *hungvárusok*-nak.

osztják (MELICH 1925–1929: 82, PAIS 1926: 105). Emellett ugyanakkor az EtSz.-ban, bár jóval kisebb súllyal, de felvetődik a személynévi eredeztetés lehetősége is, amely mellett csak jóval később MIKOS JÓZSEF foglal határozottabban állást (1935: 163). Ez a vélekedés — amely tehát esetünkben Anonymustól függetlenül, nyilvánvalóan a vázolt séma alapján merült fel — a továbbiakban egyre szélesebb körben terjedt: a történész GYÖRFFY GYÖRGY a *Baranya* név mögött egy István kori határispán nevével számol, melyet véleménye szerint az Árpád-kori *Baranya* személynévek is igazolnak (1977: 232). A szlavista KISS LAJOS szintén személynévi alapot (*Brana*) tételez föl, kiegészítve azzal, hogy „feltehetőleg a vár első ispánjának nevét őrzi” (FNESz. *Baranya megye*), másutt a *Husztbaranya* név tárgyalása kapcsán ugyanakkor a magyar nyelvterületen található *Baranya* névelemet tartalmazó neveket már árnyaltabban magyarázza: lehetnek szláv eredetűek, melyek a hajdani gyeprüendszer kapuival állhattak kapcsolatban, vagy nevükben ómagyar kori személynév fordulhat elő, de alakulhattak a magyar *bárány* szó alapjául is szolgáló szláv szó származékából is (1991b: 354–355). BENKŐ LORÁND azonban rendkívül alaposan körbejárva e nevek kérdését — a *Baranya*-féle helynevek nagy száma, ugyanakkor az alapul szolgáló személynévanyag elenyésző volta alapján — kategorikusan elveti a személynévi származtatás lehetőségét, s az érintett helynevek határmenti lokalizációja alapján, bár nem kizárólagosan, de a határvédelmi terminológiához köti azokat (1998b: 77). Ennek fényében a *Baranya* várnevet nem tarthatjuk a személynévből alakult várnevek csoportjába tartozónak. BENKŐ érvelését látszik alátámasztani az ÁSz. névanyaga is, amely az Árpád-korból csupán egyetlen kétségtelenül ide vonható személynévet idéz: 1258: *Barana*.

A *Doboka* név Anonymus gesztájában mindössze egyszer szerepel, Csanád apjának neveként (1200 k.: *Sunad filius Dobuca*, SRH. 1: 50), akiről több információt nem tudunk meg. A 19–20. századi történészek azonban kész történetet kerékkertek köré: így lett belőle Gyula legyőzője, Géza felesége testvérének, Karoldnak a férje, Doboka vár első ispánja és egyben névadója (PAULER 1899: 55, MAKKAI 1988: 281, GYÖRFFY 1977: 199, BÓNA 1989: 130). Ezt a fantázia-dús magyarázatot a nyelvészek is átvették (vö. MELICH 1927: 240–245, PAIS 1926: 112, KISS 1992: 418, ugyanígy a FNESz. is), mely vélekedést elsőként BENKŐ LORÁND (1966: 140, majd 2003g: 394–396), később FEHÉRTÓI KATALIN (2001) is meggyőzően cáfolta. A *Doboka* személynév az egész ómagyar korban ritka volt, Anonymus korából csupán egyetlen név adata maradt ránk: a Csák nembeli Dobokáé, a Vértes vidékéről (1221: quidam nomine *Doboka*, HOkm. 8: 19), ezért elképzelhető, hogy a gesztabeli névemlítés Anonymus kortársának nevét vetíti vissza a múltba (BENKŐ L. 2003g: 395–396). *Doboka* vára már a 10. században állhatott, létrejöttének korából azonban adatokkal nem mutatható ki *Doboka* nevű személy a várhoz kapcsolódóan, ezért az ispánnévi származtatás minden alapot nélkülöz. A személynév ritka voltából adódóan ugyanakkor a személynévi

származtatás is gyenge lábakon áll, inkább a *Doboka* személynév helynévi eredete valószínűsíthető. A várnév (1265: castrum de *Dobka*, vö. 1279: ville castrum *Dobokawarfolua* vocate, Gy. 2: 66) pedig nagy valószínűséggel, amint ez néhány korai névmagyarozatban is felvetődött, szláv átvétel, végső etimonja is viszonylag jól megállapítható. GYARMATHI SÁMUEL véleménye szerint a *Doboka* név egy dalmát-horvát *duboka* melléknévre megy vissza, melynek jelentése 'a víz mélysége → mély víz' (1816: 13; vö. még MELICH 1927: 241, KÁDÁR-TAGÁNYI-RÉTHY 1900: III, 320). MOÓR ELEMÉR a *Doboka* nevet viselő helyek topográfiája alapján von le következtetéseket a név eredetét illetően: több helyről megállapítja, hogy azok mély völgyben vagy mély völgy közelében helyezkednek el, s ezek alapján szintén a nevek szláv származtatását valószínűsíti (1927: 435–440). Arra is találunk példát, hogy a *Doboka* mint pataknev vonódott át település megnevezésére (vö. FEHÉRTÓI 2001: 27). Mindezek fényében FEHÉRTÓI szerint *Doboka* vár neve is szláv nyelvből átvett földrajzi névként magyarázható (2001: 28).

A szakirodalom *Torda(vár)* nevét ugyancsak kapcsolatba hozza ispánnévvel. P mester leírásában *Torda* püspököt Velek ispán leszármazottjaként említi, aki a „történetszövéseben szervesen, mintegy külön megemlítésre méltó szereplőként tűnik elő” (BENKŐ L. 2003c: 145–146). Ilyen nevű történelmi vagy krónikabeli személyről, püspökről vagy egyházi méltóságról azonban nincs tudomásunk; és bár némely magyarozatokban az első ispán névadó szerepének lehetősége is megjelenik (FNESz. *Torda*, GYÖRFFY 1977: 232), ez utóbbi felvetés sem igazolható. BENKŐ véleménye szerint Anonymus hőséneke nevét helynév felhasználásával vagy ismert személynevek alapján alkothatta meg (1998a: 20), a korból ugyanis a személynév többször is adathozható (pl. 1212: *Turda*, 1219/1276: *Torda*, 1247/1311/1370: *Thorda*, ÁSz.). Ez alapján valószínűsíthető, hogy a vár is valamely ilyen nevű személyről kaphatta nevét. Maga a várnév azonban feltehetően korábban keletkezett, bár a történészek és a régészek között nincs egyetértés a vár és a várispánság, vármegye létrejöttének idejére vonatkozóan. Egyes vélekedések szerint a megye és a várispánság kialakulásával már a 11. században, Szent István vagy László korában is számolhatunk, mások szerint csak jóval később, a 12. század végén, esetleg a 13. században válhatott ki Fehér vármegyéből (KRISTÓ 1988: 507–508, a további elképzelésekkel kapcsolatban lásd bővebben KRISTÓ 1988: 507, 1994n: 680). A régészek szerint ugyanakkor a vár bizonyosan „a legrégibb erdélyi feudális vár”, 11–12. századi leletanyaga alapján István-kori lehet (BÓNA 1995: 25). Ezt sajnos okleveles adatok nem erősítik meg, az 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevélből származó adata (*castrum quod vocatur Turda*) ugyanis az oklevél interpolált részében szerepel (DHA. 1: 218, SZŐKE 2015: 202). A várnév ispánnévi származtatása (FNESz. *Torda*) nem igazolható, személynévi eredete azonban valószínűsíthető, a személynév alapjául talán egy török *Turdi* 'megállt, megmaradt' személynév szolgálhatott (FNESz. *Torda*).

A Győr vármegyének is nevet adó Győr vár (1210: *Geuriensi castro*, Gy. 2: 590) Kézai Simon krónikája szerint már 997-ben állhatott (a legyőzött Koppány testrészeinek egy részét ennek kapujára tűzhatték ki: portam [...] *Iauriensem*, SRH. 1: 313–314), s a pécsi püspökség alapítólevele alapján az is bizonyos, hogy a vár 1009-ben már a Győr (lat. *Jaurinum*) nevet viselte (in *Ciuitate Jauriana*, HEQ. 1: 72). KRISTÓ szerint a várat első ispánjáról nevezhették el, s ez a személy lehetett véleménye szerint a Győr nemzetség első tagja. KRISTÓ utal is arra, hogy 1061-ből adatolható egy Győr nevű személy, a somogyi ispáni tisztséget betöltő Ottó apja, s felveti, hogy talán épp ő lehetett a vár névadója (1988: 264), ez a felvetése azonban nem igazolható. A várnév személynévi magyarozatát támogathatja, hogy több ilyen nevű személy is adatolható a korból (vö. 1212: *Geur*, 1256: *Gewr*, 1213: *Jewr*, ÁSz.), ám az sem zárható ki, hogy a név a *gyűr* 'domb, bucka' jelentésű szóból hegynévi áttétellel alakult, emellett kisebb valószínűséggel az is feltehető, hogy nevében a *gyűrű* 'gyűrű alakú erősség' főnév rejlik (vö. FNESz. *Győr*, RESZEGI 2011: 94).¹¹

Bihar vár (1200 k.: *castrum Byhor*, SRH. 1: 59, é. n. [1177]/1202–1203/1334: *Bihoriensis castri*, Gy. 1: 601, 1198: *castri Bychor*, Gy. 1: 601) Anonymus szerint a honfoglalást megelőzően Ménmarót vezér vára volt, Ménmarótot azonban nem tartják valós történeti személynek. Maga a nagyméretű földvár ugyanakkor a régészeti adatok szerint honfoglalás kori lehet (vö. BÓNA 1995: 30). KRISTÓ szerint a vármegye is a korai alapításúak közé tartozhat (1988: 475). GYÖRFFY szerint a környék szláv helynevei alapján feltételezhető, hogy maga „a vár is szlávok által épített földvár volt, akár a honfoglalás előtt itt lakott, akár a honfoglalás után idetelepített szlávok munkájaként készült” (Gy. 1: 571). Ezt a feltevést azonban sem a régészeti leletek, sem a várnév nem erősítik meg, ugyanakkor nem is cáfolják. A *Bihar* várnév szláv személynévre vezethető ugyan vissza (FNESz.), ám a puszta személynévi névadás egyértelműen magyar névadókra utal, magának a névadásnak az idejéről azonban nincs adatunk (a vár korai volta miatt akár az államalapítás előtti névadással is számolhatunk). Az ispánnévi származtatás (vö. MELICH 1915–1917: 340, 1925–1929: 221, KNIEZSA 1943–1944: 194, GYÖRFFY 1977: 232, KISS L. 1992: 418, FNESz. *Bihar vármegye*, RÁCZ A. 2007: 54) — aminek a feltevését az indokolhatja, hogy korai, vármegyének is nevet adó várról van szó — adatokkal nem igazolható.

A fent említett, többek által vitatott várnevek mellett további Anonymus által említett erősségek neve kapcsán is felmerült az ispánnévből való alakulás lehetősége: így a vármegyéknek is nevet adó *Keve*, *Zaránd*, *Szatmár*, *Gömör*, illetve *Ugoicsa* neve kapcsán is megfogalmazódott ez a felvetés. A római kőváron épült *Keve* vár (1200 k.: *castrum Keuee*, SRH. 1: 91, 1204 Pp.Reg.: *castrum quod*

---

¹¹ A névhez lásd e kötetben PÓCZOS RITA írását (a szerkesztők).

vocatur *Keve*, Gy. 3: 317) köré a 11. század második felében szerveződhetett megye (vö. BÓNA 1998: 28–29, KRISTÓ 1988: 466), s neve kapcsán KRISTÓ és GYÖRFFY (1977: 232) mellett KISS LAJOS is számol az ispánnévi eredettel (vö. FNESz. *Ráckeve*). Szintén 11. századi lehet *Zaránd* vára (1200 k.: comitatum de *Zarand*, SRH. 1: 106, 1269: terra Castrī *Zarandiensis*, F. 7/1: 356) és a megye is (KRISTÓ 1988: 474, a várnév ispánnévi eredeztetéséhez vö. FNESz. *Zaránd*, GYÖRFFY 1977: 232). *Szatmár* vár (1200 k.: castrum *Zotmar*, SRH. 1: 63, 1213/1550: castrī *Zathmar*, VárReg. 379) a régészeti leletek szerint a 11–12. század fordulóján épülhetett (BÓNA 1998: 59–60), s maga a megye is ekkoriban szerveződhetett (KRISTÓ 1988: 491; ispánnévi származtatásához lásd GYÖRFFY 1977: 232, FNESz. *Szatmárnémeti*). *Gömör* (1200 k.: castrum *Gumur*, SRH. 1: 74, 1216/1387: castrum *Gumur*, Gy. 2: 499) sem tartozott a legkorábbi várispánságok közé (vö. KRISTÓ 1988: 386). Az erdőispánságként létrejött *Ugocsá*-t a 13. században említik először (vö. 1274: in Comitatu de *Vgucha*, F. 5/2: 164; KRISTÓ 1988: 494). Az ispánnévből való alakulás a korból konkrét adatokkal egyik várnév esetében sem igazolható, így ez csak igen bizonytalan magyarázatnak tekinthető. Ugyanakkor a személynévi származtatás lehetőségét valamennyi várnév esetében több, a korból adathozható személynév is alátámasztja (vö. pl. 1138/1329: *Kewe*, 1186/1240: *Keue*, 1211: *Keueh*, ÁSz., benne a *kő* szavunk *kev-* töve rejtőzhet, FNESz. *Ráckeve*; 1138/1329: *Sothmar*, 1228: *Zothmar*, 1239: *Sathammar*, ÁSz.; 1247: *Vgocha*, ÁSz., vö. még 1211: *Eguche*, 1237: *Egucha*, ÁSz.). A *Zaránd* várnév esetében azonban ezt a származtatást elbizonytalanítja, hogy az Árpád-korból csupán egyetlen *Zaránd* személynévi említésről van tudomásunk (vö. 1237: *Zarand*, ÁSz.), ezért KISS LAJOS felveti, hogy talán egy szerb–horvát *Svaranić* < *Svaran < *Svařen* személynévből alakulhatott (FNESz. *Zaránd*). A *Gömör* korábbi *u-s* írásmódja palatális *Gümür* ~ *Gömör* alakot takarhat (BENKŐ L. 2003d: 156). A személynévi eredetét feltételező szakemberek szerint a név egy török eredetű személynévből alakulhatott, vö. < ötör. *körüm* 'szén' fn. (vö. pl. KRISTÓ 1988: 386). Ezt azonban elbizonytalanítani látszik az, hogy a *Gömör*-rel esetleg kapcsolatba hozható személynevek a vizsgált korból csupán *-d* képzővel adathozhatóak (1266/1296–1301: *Gyumurd*, 1289/1315: *Gomord*, ÁSz.; ezek az alakok emellett veláris formákat is takarhatnak), vagy meglehetősen késeiek (vö. 1398: *Gemur*, 1457: *Gemery*, RMCsSz. 420), s ez alapján esetükben inkább egy fordított irányú, várnév/településnév > személynév alakulásmóddal számolhatunk, a várnévről pedig, amint arra már MELICH is utalt (1922: 144), csupán annyit állíthatunk, hogy tisztázatlan etimonú (vö. BENKŐ L. 2003d: 156).

A régészeti leletek tanúságai alapján (vö. BÓNA 1998: 58–59) egyaránt a 11. századra tehető *Komárom* (1200 k.: de *Camaro* castrum, SRH. 1: 54, castrum construxit, quod *Camaram* nuncupavit, SRH. 1: 55, 1218: castrī *Kamarniensis*,

Gy. 3: 427), *Szolnok* (1075/+1124/+1217: civibus *Zounuk*, DHA. 1: 217, 12. sz.: castrum *Zounuk*, BÓNA 1996: 231, 1213/1550: castrum *Zounuc*, VárReg. 253) és *Bodrog* (1200 k.: castrum *Budrug*, SRH. 1: 88) várak nevei esetében is felmerült az ispánnévi származtatás lehetősége, esetükben azonban más, valószínűbbnek tartható vélekedések is megfogalmazódtak. A *Komárom* esetében az ispánnévi magyarázatot, mely szerint a várnév az első ispán, *Komár* nevéből alakulhatott, amihez *-m* kicsinyítő képző járult (vö. FNESz. *Komárom*, GYÖRFFY 1977: 231–232, ALMÁSI–ENGEL–FELD 1994: 365), cáfolja az, hogy a személynév *-m* képzős származéka nem adatolható, és az első ispán névadó szerepe sem igazolható. Elfogadhatóbbnak tűnik, hogy a név szláv eredetű, s benne a *komarъ* ’szűnyog’ szó rejlik (FNESz. *Komárom*, vö. KNEZSA 1943: 4, MELICH 1925–1929: 387), a név végén álló *-m* funkcióját tekintve azonban bizonytalan. Nem igazolható a *Szolnok* vár ispánnévi eredete sem (a felvetéshez lásd FNESz. *Szolnok*), ám esetében KISS LAJOS szerint a szlávból való magyarázat (< szl. *solъ* ’só’ ~ *solъnikъ*, MELICH 1903: 329) sem tartható (FNESz. *Szolnok*). A nevet ehelyett személynévi eredetűnek tekinthetjük (BENKŐ L. 2003a: 48), vö. +1086: *Zolnic*, 1193: ad *Zounuch*, 1213/1550: *Zounuc*, 1221/1550: *Zounuk*, 1264/1326: *Zolnuk*, 1276>1327: *Zolnuk* stb. (ÁSz., lásd még GYÖRFFY 1977: 232, KRISTÓ 1988: 434, KISS L. 1992: 418), melynek alapja talán a magyar *szónok* ’szószóló, követ’ főnév. A *Bodrog* várnév kapcsán a magyar *bodor* ’göndör hajjú’ jelentéshez kapcsolódóan a személynévi jelleg ugyancsak feltehető, az ispánnévi magyarázat (vö. ehhez GYÖRFFY 1977: 232) ugyanakkor nem igazolható. Valószínűbb azonban, hogy a várnév a *Bodrog* folyónévből alakulhatott metonimikus névadással, s végső soron a magyar *bodor* ’hullámos, nem sima víztükrű folyó’ szóra megy vissza (FNESz. *Bodrog*², BENKŐ L. 2003e: 180). A *Bodrog* személynév a várnév alakulásmódjától független lehet, köznévi hátterük azonban azonos. A személynév ugyanakkor ritka, s csak viszonylag későn adatolható (vö. 1223: *Budurog*, 1237–1240: *Budrug*, ÁSz.), így az is elképzelhető, hogy a személynév helynévi eredetű.

Elvértve találunk olyan várnevet, amely szerepel ugyan Anonymusnál, mégsem tartják ispánnévi eredetűnek. A várkerület központjaként működő Nyitra vármegyei *Sömpte* ~ *Sempte* (1200 k.: castra [...] *Stumtey*, SRH. 1: 79, 1221/1550: ciues castrum *Sumtey*, FNESz. *Sempte*) köré szerveződő ispánság nem tartozott a legkorábbi várispánságok közé (KRISTÓ 1988: 354). A várnév személynévi eredetű lehet (vö. 1256/1273: *Sumptu*, esetleg 1138/1329: *Sumpu*, ÁSz.).

Az Anonymus által említett Borsod vármegyei *Győr* vár és neve (1200 k.: castrum, quod dicitur *Geuru*, SRH. 1: 72) több problémát is felvet. Egyrészt a történészek feltételezik, hogy Anonymus idejében itt régi földvár állhatott (vö. Gy. 1: 774), ám ez a feltételezett vár BÓNA ISTVÁN szerint régészetileg nem igazolható (1998: 56). Ugyanakkor az, hogy a 14. század elején emelt várat 1319-

ben *Újvár* néven említik (Gy. 1: 774), talán mégis azt látszik alátámasztani, hogy valamiféle erődítménnyel esetleg ezt megelőzően is számolhatunk. Az *Újvár* megjelölések ugyanis több esetben is egy korábbi erődítményhez viszonyítva fejezik ki az erősség építési idejét, új voltát (ehhez lásd az 5.4. pontban írottakat). Az így feltételezett régebbi vár nevéől azonban nincsenek okleveles adataink, csupán Anonymus elbeszélésére támaszkodhatunk, illetve annyi bizonyos, hogy a terület *Nagygyőr* néven a borsodi vár földje volt ekkoriban (1248, Gy. 1: 774). Amennyiben hitelt adunk Anonymus várnévi adatának, úgy az is elmondható, hogy — a Győr megyei Győr nevéhez hasonlóan — többféle magyarázat is kapcsolható hozzá: talán személynévből is alakulhatott (vö. 1212: *Geur*, 1256: *Gewr*, 1213: *Jewr*, *ÁSz.*), de emellett magyarázható a *gyűr* 'domb, bucka' földrajzi köznévből hegynévi áttétellel, esetleg — kevésbé valószínű magyarázat szerint — a magyar *gyűrű* főnévből, 'gyűrű alakú erősség'-re utalva (FNESz. *Győr*, RESZEGI 2011: 94).

5.1.4. Amint azt fentebb jeleztem, Anonymus magyarázatai, illetve az első ispán személye fontosságának ismeretében a gesztában nem szereplő várnevek etimológiája kapcsán is felmerült az ispánnévből való származtatás lehetősége. E várnevek alaposabb vizsgálata az eddigiek fényében ugyancsak szükségesnek látszik.

A *Kolon* (1009: *Colon* et *Vyssegrad civitates*, Gy. 4: 705), a *Pozsony* (1165: *Posoniensis castrum*, MSz. 251), a *Sopron* (1000–1038: *castrum Supruniensis*, Cs. 3: 589, lásd még 1096: *castrum nostrum, Ciperon nomine*, DHA. 1: 321) és a *Hunyad* (1364: *castellanus de Hunyad*, Cs. 5: 46) várnevek esetében viszonylag egységes ebből a szempontból a kutatók vélekedése (*Kolon*: KRISTÓ 1988: 247, FNESz. *Kolon*², GYÖRFFY 1977: 232; *Pozsony*: KRISTÓ 1988: 346, FNESz. *Pozsony*, GYÖRFFY 1977: 232; *Sopron*: FNESz. *Sopron*; *Hunyad*: FNESz. *Vajdahunyad*, GYÖRFFY 1977: 232). Az ispánnévi eredeztetést azonban egyik esetben sem támasztják alá írott források, így valójában, noha teljesen kizárni sem lehet, ezzel a magyarázattal e nevek kapcsán is inkább csupán mint elvi lehetőséggel számolhatunk. BÓNA ISTVÁN szerint az 1009-ből már adatolható *Kolon* nem is volt igazi vár — a régészeti kutatás itt (a mai Zalavár és Balatonmogyoród között fekvő pusztára teszik *Kolon* település helyét) nem találta ispáni vár nyomát —, inkább az első ispán valamiféle szálláshelye lehetett (1998: 52).¹² Az igazi megyeközpont és ispáni vár Zalaváron alakult ki, de a megye egy ideig még viselte a *Kolon* nevet, ez alapján mégis joggal feltehető, hogy az elnevezést a korban várnévként értelmezték és használták, s noha ispánnévi eredete nem igazolható, a személynévből való alakulás elképzelhető. Ezt a magyarázatot azonban elbizonytalanítani látszik az a körülmény, hogy csupán egyetlen *Kolon* személynév adatolható a régiségben (1256: *Kulun*, FNESz. *Kolon*³). HOFFMANN ISTVÁN a ma-

---

¹² Talán ez az erősség a várszervezet kezdetleges előzménye, valamiféle erődített udvarház lehetett, amint azt *Heves* kapcsán is feltételezi GYÖRFFY GYÖRGY (Gy. 3: 101).

gyar nyelvterület különböző részein előforduló hasonló nevek vizsgálata alapján megállapítja, hogy „öt település- és egy víznév korai előfordulásai az egyetlen *Colin* adat kivételével azonos formát mutatnak” (2010: 172). Ilyen módon némely *Kolon* helynév mögött *Kolin*-féle személynév (1113: *Colin*, 1278: *Kolyn*, ÁSz.) is állhat, s ez esetben az adatok *i > u > o* hangváltozást mutatnak. Emellett a *Kolond*, *Kolont*, *Colonus* nevek (ÁSz.) is e személynévvel lehetnek kapcsolatban (HOFFMANN 2010: 172–175, KOVÁCS É. 2015: 107). Az egyaránt korai, 10–11. század fordulóján épült várat jelölő (vö. BÓNA 1998: 34) *Pozsony* és *Sopron* várnevek személynévi eredete a korból fennmaradt személynévek viszonylagos gyakorisága alapján (vö. 1138/1329, 1221: *Poson*, 1231: *Pusun*, ÁSz. < régi m. *Pos* + kicsinyítő-becéző képző, FNESz. *Pozsony*; 1235, 1237–1240: *Suprun*, 1301: *Supruny*, ÁSz. < lat. *Sophronius* szn. szláv közvetítéssel) szintén nagyon valószínűnek tartható. *Hunyad* ispánsági várak közé sorolása problémás, okleveles említése ugyanis nem maradt fenn, logikai úton mégis feltehető, hogy számolnunk kell vele, ilyen módon ugyanis *Hunyad* vármegye is illeszkedne azon megyék táborába, amelyek várukról kapták a nevüket. GYÖRFFY szerint is feltehető, hogy 15. századi kővára helyén egy tatárjárás előtti földvár állt, amely azonban már igen korán elveszítette jelentőségét (Gy. 2: 287, 295), s minthogy a közeli település a *Hunyad* nevet viseli, valószínűsíthető, hogy a régi földvár neve is *Hunyad* lehetett. A feltételezett várnév eredete azonban bizonytalan, személynévi származtatásának valószínűségét csökkenti, hogy a személynévvel csupán egy *Honod* (1213/1550, ÁSz.) névalak hozható kapcsolatba, ám az sem zárható ki, hogy egy *Una*, *Huna* személynévből (1111, 1217, ÁSz.) alakult, melyhez *-d* képző járult.

Az *Arad* (é. n. [1177]>1399: castro *Orodiensi*, Gy. 1: 170) várnév esetében az ispánnévi eredeztetés a vázolt séma mellett a krónikahagyomány kiterjesztésén alapul. Láttuk, hogy a Szent Gellért legenda szerint Ajtony legyőzése után Csanád került *Marosvár* élére, hasonlólt feltételeznek *Arad* vár kapcsán is: eszerint Ajtony legyőzése után Szent István saját, *Arad* nevű ispánját ültethette a várba (FNESz. *Arad*). Minthogy azonban *Arad* vármegye csak később szakadhatott ki a korábbi nagy területű Csanád vármegyéből, s maga *Arad* vára is későbbi lehet (vö. KRISTÓ 1988: 462, BÓNA 1998: 98), mások csupán a valószínűsíthető személynévi eredet (vö. 1237–1240, 1246/1348/1408, 1247, 1295: *Arad*, ÁSz.) alapján vetik fel itt is az ispánnévből alakulás lehetőségét (KRISTÓ 1988: 462, GYÖRFFY 1977: 232), ez azonban nyelvi tényekkel és adatokkal nem igazolható.

A *Liptó* várnév esetében a denotátum meghatározása is problémás. A régészeti adatok szerint számolhatunk egy 10–11. századi föld-fa várral, ennek azonban okleveles adata és neve nem maradt fenn (Gy. 4: 71–75). A IV. Béla uralkodása alatt épült új vár neve egy esetben *Liptóújvár* (1262>1391: *Novo Castro Lipto*), máskor csak *Liptó* (1278: castrum *Liptouiense*, Gy. 4: 72), ez alapján a korábbi

vár neve nem állapítható meg egyértelműen, de számolhatunk azzal, hogy az is a *Liptó* nevet viselte. A *Liptó* várnévvel kapcsolatban — amennyiben ispánsági vár nevének tekintjük — szintén felmerül az a lehetőség, hogy talán iderendelt első ispánjára utalhat (vö. Gy. 4: 73–75). Valójában csak annyi vehető biztosra, hogy szláv eredetű személynévre vezethető vissza, KISS LAJOS szerint azonban a személynév a szláv nyelvben vált a vár nevévé (< R. *Lubtov grad 'egy *Lubta nevéű személy vára'), s ez került át aztán a magyarba (FNESz. *Liptó vármegye*).

A *Somogy(vár)* (1224: castrum *Symigiensis*, Cs. 2: 582, lásd még 1332–1337: *Sumugvar*, FNESz. *Somogyvár*) és a *Bács* (1237/1279/1385: castrum *Bachyensi*, Gy. 1: 211) nevek esetében egyaránt felmerülnek további névalakulási módok az ispánnévből, illetve általában véve a személynévből (vö. 1215/1550: *Sumug*, FNESz. *Somogyvár*; 1236: *Bach*, 1252: *Baach*, 1278: *Batch*, ÁSz.) való magyarázattal mellett. A 11. század első harmadának végén épült (BÓNA 1998: 40) *Somogy(vár)* neve — esetleg mikronévi előzményből — végső soron a magyar *som* főnév -gy képzős származéka lehet, és 'somfában bővelkedő hely'-re utal (FNESz. *Somogyvár*, GYÖRKE 1940: 37). A feltehetően a 11. század második felében létesült *Bács* vár (BÓNA 1998: 44) nevét a szakirodalom a magyar *Bayacs* személynévből magyarázta, melynek tövében az ótörök *baya* méltóságnév rejlik (FNESz. *Bács*, GYÖRFFY 1977: 232, KRISTÓ 1988: 453). Más elképzelések szerint a név egy szláv *bač(ija)* 'hegyi pásztor, juhász' főnévre vezethető vissza (MNL. *bacsó, bács*).

A Hernád völgyében a feltehetően a 11. század első felében (GÁDOR 1994a: 28) épült *Újvár* már a 13. századtól szerepel *Abaujvár*-ként is (pl. 1267/1272: castrum *Abawyuar*, Gy. 1: 59, 1255: *Abauyuara*, uo., lásd még korábban: 1251: *Castro Novo Abe*, i. m. 58, a várnév 1251 előttről csupán hamis vagy év nélküli írott forrásokban szerepel latin formában, TÓTH V. 2001: 14–15). A kétrészes *Abaujvár* formában az első névrész szintén személyhez való viszonyra utal. KRISTÓ GYULA szerint egészen pontosan arról lehet szó, hogy *Aba Sámuel* építette a várat, s ő szervezte a várkerületet is, erre utal a név (1988: 399–400, vö. még Gy. 1: 61–62). KISS LAJOS a várnév eredetét illetően nem egy konkrét személlyel, hanem az *Aba* nemzetség nevével számol (FNESz. *Abaujvár*). KRISTÓ munkájában felhívja a figyelmet arra, hogy „e vidék eredendően nem egy nemzetség, hanem egy törzs, a kabarok élén álló *Abák* törzsének szállásterülete volt, s az *Abák* csak utóbb, a XIII. század elején bukkannak fel nemzetségként” (1988: 400–401), ennek alapján valószínűsíthető, hogy az 1255-ös adat inkább nemzetségnévre utal.

5.1.5. Elenyésző azoknak a várneveknek a száma, amelyek esetében az eddigiekben az ispánnévből való alakulás lehetőségével nem számoltak, csupán a személynévi eredetet valószínűsítették. Ide sorolható a megyének is nevet adó *Kolozs* (1213/1550: castrum *Clus*, Gy. 3: 356), vö. 1244: *Kolus*, 1268: *Culus*, [1295–

1296]: *Kulus* (ÁSz., KRISTÓ 1988: 511). A név kapcsán azonban felmerült az is, hogy egy középfelnémet *klús* 'hegyszoros, sziklás hasadék' szóra visszavezethető szláv *kluz főnévből alakulhatott (FNESz. *Kolozsvár*). Személynévi eredetűnek tartják a 12. századtól adatolható *Locsmán* (későbbi *Locsmánd*, 1171: Ivanka comes de *Luchman*, SopronOkl. 1: 3, 1255: terram castris *Luchman*, HOKm. 1: 31) vár nevét is, melyet KISS LAJOS német személynévből magyaráz (vö. ném. *Luzman*, *Lutzmann* stb. szn., FNESz. *Locsmánd*). A 11. században épült *Kovázd* (13. sz.: castrum de *Koasth* ~ *Kuazth*, KRISTÓ 1988: 304) vár neve pedig talán egy szláv személynévi előzményre mehet vissza, esetleg a régi magyar *Kovász személynév -d képzős származéka lehet (vö. FNESz. *Kováshi*).

Felmerül emellett a személynévből való alakulás lehetősége a vélhetően a 12. században (BÓNA 1998: 59, vö. KOSZTA 1994: 679) épült *Tolna* (1055: *thelena*,¹³ SZENTGYÖRGYI 2014: 60, lásd még 1211: castrum *Tholna*, F. 7/5: 202) és a 13. századtól igazolható *Heves* (1203>1374 k./1500 k.: Novum Castrum, quam cca *Hewes*, Gy. 3: 100) várak nevei kapcsán is (FNESz. *Tolna*, *Heves*, BÓNA 1998: 59, 52), ám ezt a vonatkozó személynévi adatok hiánya is elbizonytalanítja: ugyanis csupán egyetlen *Tolna* nevű személy adatolható az Árpád-korból (vö. 1222/1550: pristaldum *Tolnam* de villa Sen, ÁSz.), a *Heves* névformára pedig egyáltalán nem is találunk személynévi példát. A *Tolna* név esetében ugyanakkor a latin *telonum* 'vám' szóból való származtatás (BÁRCZI 1951: 58, lásd még FNESz. *Tolna*, MEZŐ-NÉMETH 1972: 77, ZELLIGER 2005: 40) még kevésbé tartható, bár ezt a magyarázatot látszik erősíteni az, hogy *Tolna* vára vámszedő helyként is funkcionált (vö. HOFFMANN 2009). Csakhogy amint arra HOFFMANN ISTVÁN felhívja a figyelmet, névszociológiai ismereteink alapján elképzelhetetlen, hogy latin közszó, annak többes számú alakja (*telona*) váljon a magyar nyelvű névhasználók körében helynévvé. Esetleg átvételnek tekinthetnénk a nevet, ám a *Tolná*-ra az ókorban nem találunk adatokat. Mindezek alapján HOFFMANN ISTVÁN úgy véli, hogy a *Tolna* név kapcsán, noha igen bizonytalanul, de mégis a személynévi származtatás valószínűsíthető (2009: 185–192), s a nyelvterület más részéről adatolható *Tolna* helynév *Tolma* névváltozata alapján esetleg a *Tolma* személynévekből való alakulással is számolhatunk.

A *Heves* vár esetében GYÖRFFY GYÖRGY számol egy korai erődítménnyel, amely a várszerkezet kezdetleges előzményét tükrözheti, lényegében erődített udvarház lehetett (Gy. 3: 48). A történelmi és régészeti kutatások alapján a 11–12. században nem mutatható ki Hevesvár, Hevesújvár nyoma (BÓNA 1998: 52).¹⁴ A

¹³ Az 1055-ös adat Tolna várat jelöli, mely körül aztán Tolnavár megyéje is létrejött, ám az erősség pontos fekvése nem ismert (KRISTÓ 1988: 284–285, KOSZTA 1994: 679).

¹⁴ A 13. századtól adatolható *Hevesújvár* (1248/1326: *comitatui Heueswyuar*, Gy. 3: 100) név arra utalhat, hogy a vár és a birtokok Újvár (Abaújvár és Hevesújvár) megyéhez tartoztak, önálló vármegyeként 1323-ban tűnik fel (Gy. 3: 49).

Heves várnév kapcsán a személynévi származtatás mellett megfogalmazódott a magyar *hő* főnév *heves* 'könnyen felmelegedő' melléknévi származékából való alakulás lehetősége is, eszerint a név talán a talajviszonyokkal állhat kapcsolatban (FNESz. *Heves*).

5.1.6. A műveltségi nevek körében, minthogy ember által létrehozott helyre utalnak, meglehetősen gyakori névadási motívum az adott hely szempontjából fontos személyhez való viszonyra utalás. Nem képeznek kivételt ez alól korai várneveink sem. S minthogy a vár szempontjából az első ispán személye különösen jelentős, hiszen ő szervezte meg a várispánság és a megye egész szervezetét, ilyen módon joggal tehető fel, hogy olykor róla nevezték el a várat. A várat felépítő vagy elfoglaló személy névadó szerepét, mint láttuk, Anonymus magyarázatai is erősítették. A probléma az, hogy adatok híján nem tudhatjuk, mely várnevek alakultak valóban ilyen módon, így a személynévi eredetű várnevek kapcsán csak annyit állíthatunk, hogy valamely, a vár szempontjából fontos, bizonyára tekintélyes személy neve vonódott át a vár megjelölésére. Azt is láttuk, hogy noha a szakirodalom az ispánsági nevek harmadánál személynévi eredettel számol, valójában ennél kisebb az ide sorolható nevek aránya: a *Borsova*, *Ung*, *Bodrog*, *Baranya*, *Doboka* várnevek esetében egyértelmű, hogy más névadási motivációval alakultak, s a *Győr*, *Heves*, *Somogy* neveknek is valószínűleg más lehetett az alapja, nem személynévhez köthetők. A *Zaránd*, *Locsmánd*, *Kovázd* nevek esetében pedig lényegében más magyarázat híján kerül elő a személynévi származtatás, így ez csak igen bizonytalan lehetőségnek tekinthető. Mindez pedig azt jelenti, hogy valójában a neveknek csupán közel egynegyed része tartozik ebbe a kategóriába.

5.2. A személynévből való alakulás mellett nagy arányban jöttek létre várnevek a korai időszakban más helynevek felhasználásával is. Ezekben az esetekben a várnév az adott névforma által elsődlegesen jelölt helyhez való lokális viszonyt fejezi ki.

5.2.1. Természetes, hogy bármiféle emberi lakóhely csak ott jöhet létre, ahol valamilyen ivóvíz rendelkezésre áll, s a településekhez hasonlóan a várak is kisebb-nagyobb vizek közelében épültek. Ez a motívum pedig a várak megnevezésében is gyakran megjelenik: amennyiben olyan vízfolyás mellett épült fel, amelynek már volt neve, az elsődleges víznév gyakorta átvonódott a vár, illetve a vár melletti település megjelölésére is. Nagyobb vizek esetében a névalakulás iránya egyértelmű: minden esetben a víznévből jött létre metonimikusan a várnév (vö. BENKŐ L. 2003b: 136). Így keletkeztek a már említett *Borsova* (vö. 1338/1339: fluvium *Borsua*, Gy. 1: 533; vö. SZTRIPSZKY 1944: 352, BENKŐ L. 2003b: 136–138), *Ung* (vö. XI–XIII. 895-re: fluvio *Hung*, Gy. 2: 143; vö. BENKŐ L. 1998c: 108, 2003b: 136) és *Bodrog* (vö. 1067 k./1267: Tyza et *Budrug*, ÁÚO. 1: 26; KRISTÓ 1988: 451, FNESz. *Bodrog*¹, *Bodrog*²) várnevek.

Emellett számos további, vármegyének is nevet adó vár megjelölése víznévi eredetű. Közéjük tartozik *Zala* vár (1222: castrum *Zala*, DL. 40004, 1244: *Castri Zalayensis*; *Castri de Sala*, ÁÚO. 7: 120) neve is. Maga a vár honfoglalás előtti lehet, a 9. században *Mosapurc* és *urbs Paludarum* ('mocsárvár', KRISTÓ 1988: 247–248) néven a frankoknak alávetett szláv (Pribina és Kocel) hercegek székhelye (Cs. SÓS 1994: 741). A honfoglalást követően nem azonnal vált ispáni központtá, Kolonból csak a 11–12. század fordulóján helyezték át ide az ispán székhelyét (KRISTÓ 1988: 52–53). A várnak és később közvetve a megyének is nevet adó *Zala* víznév (vö. 1232: *ultra Zalam*, ÁÚO. 11: 249, 1324: *iuxta fluvium Zala*, ZO. 1: 175) szláv eredetű, a szláv **sal-* 'patak, folyóvíz, áramlás' szóból magyarázható (FNESz. *Zala*¹; KRISTÓ 1988: 247–248, BENKŐ L. 2003b: 136, vö. FNESz. *Zalavár*).

Valkó(vár) (1200 k.: castrum *Vlcou*, SRH. 1: 88, 1332–37: *Wolkowar*, FNESz. *Vukovár*, 1410: castrum ipsorum *Walkowar*, CsákyOkl. 1: 269) kapcsán szintén korai építéssel számolnak a történészek. Egyesek szerint a 9. század közepén emelhetette Pribina szláv fejedelem, GYÖRFFY GYÖRGY szerint Szerémvár 1072-es elfoglalása után lett Valkó vármegye központja (TAKÁCS 1994b: 708, KRISTÓ valamivel későbbinek mondja, 1988: 303). Neve kapcsán felmerült, hogy a déli szláv eredetű *Vl̋kovъgradъ* 'Farkasvár' átvétele lehet (KRISTÓ 1988: 303, BÓNA 1998: 45, FNESz. *Vukovár*), sokkal valószínűbb azonban, hogy az ókortól adatolható, Dunába ömlő *Valkó* (később *Vuka*) folyó és mocsár neve (vö. 846: *iuxta fluvium Valchau*, LD. 61, *Ulkaiois* elesi, *Volcae/Ulcae* paludes, *Hiulca palus*, *Ulca* fluvius, BÓNA 1998: 44) vonódott át a vár megjelölésére (i. m. 44–45, vö. FNESz. *Vukovár*). A víznévből alakult várnevek ugyanis gyakoriak voltak a korban (vö. pl. *Borsova*, *Ung*, *Zala* stb.).

Krassó vár (1292, 1241 e-re: castrum *Crassu*, Gy. 3: 488) esetében BÓNA ISTVÁN szerint római bizánci előzménnyel számolhatunk, a stratégiailag jó helyen épült korai erődítményt használhatták a magyarok is határvárként (1998: 27). A vármegye kialakulása kapcsán több vélemény is megfogalmazódott: GYÖRFFY GYÖRGY szerint Szent István kori határvármegye lehet, PAULER GYULA és KRISTÓ GYULA szerint Csanád megyéből szakadt ki a 12. század első felében, míg HÓMAN BÁLINT a tatárjárást követő időszakra teszi keletkezését (ALMÁSI-BENKŐ E. 1994: 380). *Krassó* és *Harám* vár nevét sokáig felváltva használták (vö. FNESz. *Krassó-Szörény vármegye*). A *Krassó* várnév víznévi eredetű, vö. 1392: *fluvium Crassow* (Zs. 1: 278). A víznév talán egy szláv (vö. szb.-hv. *Kraševo* hn., cseh *Krašov* hn.) vagy egy csuvasos jellegű ótörök *qara šuy 'fekete víz' szóból való (FNESz. *Szamoskrassó*, FNESz. *Karas*; vö. KRISTÓ 1988: 468, FNESz. *Krassóvár*).

A szintén víznévi eredetű nevet viselő *Kraszna(vár)* és *Küküllő(vár)* erősségek az eddig tárgyalt erődítményekhez képest későbbiek: *Kraszna(vár)* (1257: *Craznawar*, HOkm. 6: 90) legkésőbb a 11–12. század fordulójáig felépült, a vá-

rat ugyanitt 1090 körül említik: *Kraszon* civitas (vö. BENKŐ E. 1994c: 381). Neve a szláv eredetű *Kraszna* 'szép (folyó)' vízfolyásról (vö. 1257/1466: *aquam Crazna*, HOkm. 6: 90) vonódott át a várra, illetve a vármegyére (KRISTÓ 1988: 487, BENKŐ L. 2003b: 136, vö. FNESz. *Kraszna*). *Küküllő* földvárát 1177-ben említik először az oklevelek (1177/1202–1203/1337: villa *Cuculiensis* castrum, Gy. 3: 556, lásd még 1319/1320: sub castro *Kukulleu*, uo. és 1344: castrum *Kukul-leuuar*, Gy. 1: 552). A megye és a várispánság a 12. században jött létre (vö. KRISTÓ 1988: 506, BENKŐ–KORDÉ 1994: 388). Víznévi előzménye (vö. 1252/1290 k./1588, 1271: fluvios *Kykullu*, Gy. 3: 556) KISS LAJOS szerint egy török **Kükäläy* lehet (< *kügenlek* 'kökénycserjék, kökényes'), a magyar **Kökénylő*, **Kökellő* 'kéklő' származtatást azonban, mivel a történeti adatok nem támogatják, nem tartja meggyőzőnek (FNESz. *Küküllő*, KISS L. 1999: 154). Más elképzelés szerint a víznév dák eredetű lehet, mely az indoeurópai **keuk-* 'hajlít' többől *-e* képzővel alakult (vö. *Kuchl* hegységnev < lat. *Cucullis* < gall-latin *cucullus*, *cuculla* 'csuklya', i. m.).

Turóc, *Árva* és *Torna* erdőispánsági várak megnevezései voltak. *Turóc* vár (1243: castrum *Turuz*, Sztp. KritJ. 1: 221) a tatárjárás után épült, a megye azonban csak a 14. században vált ki a zólyomi erdőispánság területéből (KRISTÓ 1988: 380–381, 1994p: 693). A névadás alapjául szolgáló víznév (vö. 1113: in aqua *Turc*, FNESz. *Turóc*; vö. FNESz. *Turóc*) egy összsláv **turь* 'östulok', nagyobb valószínűséggel 'ökör, szarvasmarha' előzményre megy vissza (FNESz. *Turóc*).

GYÖRFFY GYÖRGY és FÜGEDI ERIK szerint *Árva* vár a Balassák ősenek magánváráként épülhetett, s csak később került királyi kézbe, s vált a királyi uradalom központjává (FELD 2014: 387, FÜGEDI 1977: 101, Gy. 1: 191–192). Noha ez a várnévadás motivációját nem változtatja meg, a várnévvel azonban ebben az esetben a névadás pillanatát tekintve mint ispánsági várral nem számolhatunk. FELD ISTVÁN szerint azonban *Árva* vár esetében is gondolhatunk arra, hogy eredendően erdőispánsági várként jött létre (2014: 387). A vár (1333: castrum *Arwa*, Gy. 1: 195) és területe 1267-ben szerepel először írott forrásokban (possessiones [...] *Arwa* [...] cum castro ibidem existente, Gy. 1: 195), önálló megyei szervezet viszont csak az 1330-as években alakult ki körülötte (vö. KRISTÓ 1988: 381, LELE 1994: 67). A várnak és a megyének nevet adó *Árva* folyó neve (vö. 1287: fluuiio *Arua*, ÁÚO. 9: 458) talán egy preszláv ősiségű **er-* ~ **or-* 'megmozdul, megindul' többől való, de vö. még or. *opámbь* 'kiabál' (FNESz. *Árva*).

Torna megye esetében először az erdőuradalom jöhetett létre a 12. században (KRISTÓ 1988: 389) a *Torna* patakot övező sűrű erdők területén. A 13. század második felében várispánsági irányú fejlődés kezdődött (KRISTÓ 1994o: 681), a tornai ispánt 1272-ben említik először. *Torna(vára)*-t egy évszázaddal később, egy 1357. évi engedély alapján építették, s 1406-ból ismerjük az első adatát (1357: castrum *Thorna*, 1406: castrum *Tornawara*, Cs. 1: 237). A *Torna* várnév

tehát végső soron bizonyosan víznévi eredetű (vö. 1239: *Turnua*, FNESz. *Torna*, folyó), ám a víznév és az erdőispánságnév megítélésem szerint komplex módon vonódhatott át a várra. A víznév szláv eredetű, egy *tvrnъ 'tüske, tövis, kökény' köznév lehet az alapja (FNESz. *Torna*).

A *Szilágy* várnév szintén erdőispánsági várat jelölt, esetében azonban valamilyen bonyolultabb a víznév és a várnév viszonyának a megállapítása, köztük ugyanis egy közbeeső tájnévvel is számolhatunk. A szilágyi erdőispánság a 12. század végén létesült (vö. 1231/1397: cum silua *Zylag*, ÁÚO. 11: 232–233, KRISTÓ 1988: 489). A várnév (vö. 1318: castellanus de *Zylag*, KRISTÓ 1988: 488) és az ispánság a *Szilágy* vízfolyásról (vö. 1246: aquam *Scylag*, HOKm. 1: 24) kapta a nevét, mely a m. *szil* fanév -gy képzős származéka, s az egykori jellegzetes növénytakaróra utal (vö. FNESz. *Szilágyság*, JUHÁSZ 1988: 101).

Szlavónia területéről is említhetünk víznévi eredetű várneveket. *Korpona* várát (későbbi *Krapina*, 1351: Castris *Korpona*, HOKm. 5: 125) az oklevelek 1327-ben említik először. Egyike volt azoknak a zajorjei váraknak, amelyek egymással katonai egységet alkotva határvédő szerepet láttak el (FÜGEDI 1977: 158–159), eredete azonban nem ismeretes (ENGEL–FELD 1994a: 380). A vár neve a szláv eredetű, *Krapina*-ként adatolható víznévből (vö. 1209: aqua nomine *Crapina*, DICKENMANN 1941: 223) alakulhatott, ennek előzménye egy szláv *kräp* 'ponty' köznév lehetett (FNESz. *Krapina*).

A szlavóniai *Orbász* ~ *Orbászkő*, *Szana*, *Csezmicse* és *Gerzence* várnevek esetében szintén számolhatunk víznévből való alakulásmóddal. *Orbász* ~ *Orbászkő* (1293: possessiones, terras *Úrbaz* cum castris, Smič. 7: 27, 1295: in expugnacione castris Radizlai bani infidelis nostri *Vrbazcu* vocati, Smič. 7: 214–215) körül várszervezet létrejötte nem bizonyítható, orbászi ispánok 1243-tól szerepelnek a forrásokban (KRISTÓ 1988: 328, 1994h: 507). A vár az *Orbász* folyóról (vö. é. n. fluvium *Vrbas*, MINOT 1832: 114) kapta a nevét (KRISTÓ 1988: 328–329).

Gerzence vár (1250–1270: castris *Gressenicha*, KRISTÓ 1988: 316) az adatok szerint a 13. század közepén kialakult várszerkezettel bírt (KRISTÓ 1988: 316, 1994e: 234). Neve azonos a területről adatolható folyóval (vö. 1329: fluvii *Gursenche*, DICKENMANN 1940: 138, vö. KOCÁN 2009: 121–122). A víznév elsődlegességét a név etimológiája egyértelműen igazolja, ugyanis az elnevezés a szláv *gręzъ* 'láp, mocsár, sár, iszap' szóból alakulhatott (vö. ŠMILAUER 1970: 72).

Szana vár (vö. 1256: comite de *Zana*, HOKm. 7: 52) körül KRISTÓ feltételezése szerint nem várispánságból alakult ki a megye. A várnév alapjául szolgáló víznévről (vö. 1256/1352: in fluvium *Zana*, BlagayOkl. 15) annyit tudunk, hogy preszláv ősiségű, az etimológiája viszont nem ismert (FNESz. *Szana*).

Az ispánsági várként számontartott (DÉNES é. n., KRISTÓ 1988: 317) *Csezmicse* (1244/1379: terra castris *Chesmiche*, ÁÚO. 7: 153, 1251: castrum de *Chezmiccha*, KRISTÓ 1988: 317) a mellette folyó *Csezmicse* patakról (vö. 1317: fluvium *Chesmycha*, DICKENMANN 1939: 90) kaphatta a nevét (vö. KISS L.

1991a: 212). A víznév KISS LAJOS szerint a *Čezma* folyónév kicsinyítő funkciójú *-ica* képzős származéka lehet, a folyónév pedig talán a perzsa *čāšmā* 'forrás, csorgókút' > oszmán-török *çeşme* 'ua.' szóból magyarázható, amely az avar szubsztrátum közvetítésével kerülhetett be a horvátba; vagy esetleg a szláv *čez-ŋoti 'eltűnik' ige *-ma* képzős származékából is alakulhatott (i. h.). KRISTÓ egy *Csezmice* tájegységnevi előzménnyel is számol (1988: 317).

Az eddig tárgyalt víznévi eredetű várnevek jórészt *civitas X* vagy *castrum X* formákban adathatók, csupán *Borsova(vára)*, *Ung(vár)*, *Valkó(vár)*, *Küküllő(vár)* és *Kraszna(vár)* esetében van adatunk a magyar *-vár* utótaggal álló kétrészes névalakra. Kétrészes formában adathatók a *Marosvár* és *Temes(vár)* nevek is. Amint utaltam rá, *Csanád* vár korábbi névvaltozata *Marosvár* lehetett ([XIV.] 1000 u-ra: *Moroswar*, Gy. 1: 850). Ez az erősség volt Ajtony központja, amit elfoglalása után neveztek át. A korábbi várnév előtagjában a *Maros* víznév (vö. 1200 k.: *fluvio Morus*, SRH. 1: 49; vö. KRISTÓ 1988: 460) szerepel, ami egy ősi *mori 'állóvíz, tenger, tó' tőből alakulhatott, s a magyarba szláv közvetítéssel kerülhetett (FNESz. *Maros*¹).

Temes(vár) építésének pontos ideje bizonytalan, első ízben 1212-ben említik (*castrum regium Themes*, FNESz., lásd még 1323: *Thumuswaar*, Cs. 2: 21), ispánja 1177 körülről szerepel (1177/1405: *cum villa Sep Demesiensis castris*, BORSA 1962: 213), BÓNA szerint azonban az erősség 11. századi (1998: 58). A vár a *Temes* folyóról (vö. 1335: *fluviorum Temes*, KRISTÓ 1988: 464) kapta a nevét, a víznév KISS LAJOS szerint feltehetőleg dák eredetű (< *thībh-isjo-* 'mocsaras'), a magyarba szláv közvetítéssel (< *Тьмишь* 'sötét folyó') kerülhetett (FNESz. *Temes*¹). A megye kialakulásának idejéről is megoszlanak a vélemények, egyes vélekedések szerint Szent István kori lehet, KRISTÓ szerint viszont *Csanád* megyéből vált ki a 12. század első felében (1988: 463–464).

5.2.2. A lokális viszonyt kifejező várnevek kisebb számú, de jellegzetes csoportját alkotják azok a nevek, amelyek a várat körülvevő tájegység (erdőség, hegyvidék) nevével jelölik meg az építményt. Ez a névadási mód különösen tipikus az erdőispánságok területén épült várak esetében.

A nagy kiterjedésű zólyomi erdőispánság (vö. 1200 k.: *silvam Zouolon*, SRH. 1: 76, 1271: *predium suum de Zolum*, ÁÚO. 8: 345, 1293: *in Zolum*, HOkl. 135, lásd még KRISTÓ 1988: 377–378) a 12. században jött létre, a vár (vö. 1306: *castrorum de Zoulum*, HOkm. 1: 101) ispánját azonban először csak 1222-ből említik (KRISTÓ 1988: 377–378, 1994: 747). A vár az erdőispánságról kaphatta a nevét (vö. KRISTÓ i. h.). Maga a *Zólyom* név személynévként is adatható. KISS LAJOS szerint a szlk. *Zvolen* (< *Zvoleň) 'kiválasztott, kiváló, nevezetes' személynévből alakulhatott birtoklást kifejező *-jb* képzővel (FNESz. *Zólyom*).

Bereg vár (1332: *castris Bereg*, Gy. 1: 531) a 13. század közepén épült, a beregi erdőispánság központjaként. Az erdőispánság azonban lényegesen korábban,

már a 12. században kialakulhatott (KRISTÓ 1988: 424–425, PETROVICS 1994a: 97–98), 1214-ben erdőként adatolható (1214/1550: silve *Beregu*, Gy. 1: 530), 1248-ban már *comitatus*-ként említik. A *Bereg* névben végső soron a *berek* ’líget’ földrajzi köznévről rejlik (FNESz. *Bereg vármegye*).

A *Sáros* név a 12. században szintén erdőispánságot jelölt (vö. 1249: terram ad predium suum *Sarus* pertinentem, HOkm. 8: 54). Várát (1262: castrum *Sarus*, F. 4/3: 61) egy évszázaddal később (1262 előtt) építtette IV. Béla (KRISTÓ 1988: 408). A *Sáros* név a magyar *sár* ’ingovány, mocsár’ földrajzi köznévről képzős származékából alakult (FNESz. *Sáros*).

KRISTÓ GYULA tájnévi (vö. 1200 k.: ad silvam *Zepus*, SRH. 1: 73) eredetűnek tartja *Szepes* vár (1343: castrum *Scepus*, AOkl. 27: 94/85) nevét is (1988: 393). A terület a 11. században még lakatlan erdőség, a 12. században indul meg a betelepülése, és KRISTÓ épp a név alapján feltételezi, hogy elsőként magyar betelepülőkkel kell számolnunk. KISS LAJOS magyarázatát alapul véve úgy véli ugyanis, hogy a *Szepes* tájnév magyar névadóktól származik, pusztán személynévből alakulhatott (vö. 1261: *Sepus*, 1279: *Zepus*, ÁSz.), s benne a *szép* melléknév rejlik (FNESz. *Szepesség*, KRISTÓ i. h.). Személynév > tájnév alakulásmódra azonban nemigen találunk példát (lásd ehhez JUHÁSZ 1988), a *Szepes* várnév létrejötté kapcsán inkább a tájnév és a személynév együttes hatásával számolhatunk. A várat bő egy évszázaddal később *Szepesvára*-ként (1465: *Scepeswara*, Cs. 1: 250) említik, a korábbi *Szepes* névhez a *vár* köznévről birtokos személyjeles formája kapcsolódott, s ennek alapján az is felvethető, hogy az elsődlegesen *castrum* lexemával álló várnév mögött valójában kétrészes név rejlik. A megye KRISTÓ szerint a 12–13. század fordulóján jöhetett létre, a régészeti kutatások ugyanakkor arra mutatnak, hogy erődítménye már a 12. században kővár lehetett (FELD 1994: 637).

Szintén tájegységet (vö. 1239: *Zagaria/Zagraia* super una terra, HOkm. 8: 34) jelölt elsődlegesen a szlavóniai *Zagorje* várnév (1258: castrum *Zagoria*, FEJÉR 1839: 17), ezt támogatja a szláv eredetű név szemantikai tartalma is: ’hegyen túl’. A várispánság a 11. század vége után jöhetett létre (KRISTÓ 1988: 310, 1994r: 738). A szlavón területekről adatolható nevek kapcsán ugyanakkor általános kérdésként merül fel az, hogy ezek az elnevezések eleve használatban lehetek-e a magyarok körében. Minthogy a várak mind közigazgatási, mind gazdasági szempontból igen jelentősek voltak, talán feltehető, hogy a magyarok ismerhették ezeket az elnevezéseket, még ha azok nem is váltak általános használatúvá.

Az 1215-ből helységnévként adatolható Szatmár megyei *Erdőd*-nek 1216-ban ispánját említik (Jobe Comitum de *Erdovde*, DL. 72374), 1231-ben pedig erdőnévként (siluam *Erdeud*, ÁÚO. 11: 232) szerepel az elnevezés. Ezek alapján egyes szakemberek egy *Erdőd* székhelyű erdőispánság létét feltételezik (vö. JUHÁSZ 1988: 20, 72), sőt egy *Erdőd* nevű korai földvár létezéséről is tudnak (ezt

azonban régészeti ásatások egyelőre nem igazolták megnyugtatóan, vö. SZŐCS é. n.). ENGEL PÁL Erdődöt vár nélküli királyi erdőuralomnak tartja a 14. századra vonatkozóan (1996: 126). Amennyiben valóban létezett a vár, neve a környező erdőségre utal, s a korábban 'fiatal, sarjadó erdő', később általános 'erdőség' jelentésben álló *erdő* lexéma (TESz.) -d képzős származékából alakult erdőnévként.

A korai ispánsági várakra kevésbé jellemző, hogy kiemelkedésen épültek, a későbbi várak esetében már inkább számolhatunk ezzel (vö. KOVÁCS H. 2015a: 105), s ez a motívum a névadásban is megmutatkozhat. A hegynév elsődlegességére gondolhatunk a *Pozsega, Garig, Lipóc, Gorica, Gora* és *Kemlük ~ Kemlék* várnevek esetében.

Pozsega(vár)-at Anonymus említi elsőként (1200 k.: *castrum Posaga*, SRH. 1: 88, lásd még 1250: *castrum de Posega*, Cs. 2: 393, 1401: *Pozegawar*, uo.), maga az ispánság és a megye sem korai alapítású, a 13. század elejétől adatolható (KRISTÓ 1988: 296, 1994j: 553). A név szláv eredetű (vö. szerb R. *požega* 'tűzzel irtott és művelésre alkalmassá tett hely', FNESz. *Pozsega*), s szemantikai tartalma alapján inkább tájegységet jelölhetett elsődlegesen. Ez a tájegységnev pedig a magyarba is átkerült, s *Pozsegahavasa* formában hegyvonulatot is jelölt (vö. 1294: *Posogahouosa*, Gy. 1: 249). Talán ennek előtagja vonódhatott át a vár megjelölésére.

A sziklacsúcsra épült szlavóniai *Garig* várat 1256-ban említik először (*castrum Garig*, KIS–PETRIK 2008: 425, lásd még 1380: *castrum Garygh*, Cs. Körös 34). A név ezt megelőzően *Garig* formában tájegység neveként adatolható (vö. 1264: *quod terram suam sitam in Garyg*, Smič. 5: 319, 1192: *montem Garig*, KIS–PETRIK 2008: 22). A vár köré szerveződő ispánság és megye a tatárjárást megelőzően somogyi várföld volt (KRISTÓ 1988: 314–315, 1994d: 230). A várnévben feltehetően a szláv eredetű *garišta* 'felperzselt erdei tisztás, égetéses irtás' főnév rejlik (ŠMILAUER 1970: 64, NADILO 2004).

A 13. század közepe táján épült szlavóniai *Lipóc* vár (1373: *castrum nostrum Lippouech*, HOkm. 7: 413, korábbi említése 1283-ból való, FÜGEDI 1977: 163) ispánsági várként való besorolása is bizonytalan (vö. DÉNES é. n.), bár KRISTÓ a podgorjei várispánság váraként említi (1988: 325). Esetében szintén gyanítható, hogy az egyidejűleg említett hegynév (1251: *montem quendam Lipouch nomine*, HOkm. 6: 59) vonódhatott át a megjelölésére. A hegynév szerbhorvát eredetű lehet (vö. szb.-hv. *Lipovac* hn., szl. *Lipovci* tsz. 'Hársliget', FNESz.), melyben végső soron az összsl. *lipa 'hársfa' szó rejlik (FNESz. *Lipóc*).

A szlavóniai *Gorica* és *Gora* várneveknek (1261: *castri Goricensis*, DICKENMANN 1940: 169, 1242: *castrum de Guora*, SZABO 1920: 65) nem adatolható ugyan hegynévi párjuk, ám a nevek etimológiája alapján (vö. szl. *gorica* 'kis hegy', szl. *gora* 'hegy', ŠMILAUER 1970: 69, vö. FNESz.) mindkét esetben feltehető hegynévi előzmény.

Hasonló névalakulással számolhatunk a Körös megyei *Kemlük* ~ *Kemlék* várnév esetében is, noha a *Kemlék* hegységnevének korai adatai szintén nem maradtak ránk. A vár (1243: castrum nostrum *Kemluk*, Smič. 4: 191, 1264: comes de *Kemnuik* et iobagiones castri, SZABÓ 1920: 97, 1291: castrum nostrum de *Kemluk*, HOm. 8: 295) nagy méretű hegyi erősség volt (SEBŐK 1994a: 341), neve végső soron a szb.-hv. R. *Kamnik 'köves hely' szóval hozható összefüggésbe (FNESz. *Kalnik*).

Az eddig tárgyalt várnevek kapcsán (táj-, hegy- és víznevekkel való azonosság esetén) az adatolás esetlegességei ellenére is nyilvánvalóan a természeti nevek az elsődlegesek. Ez akkor is így van, ha a táj-, hegy- vagy víznevének nincs korai adata, vagy ha az azonos alakú várnév adatai korábbiak. A várak nevei ugyanis nagyobb valószínűséggel kerülhettek be gyakrabban a fokozatosan terjedő hivatalos írásbeliség dokumentumaiba, ilyen módon pedig korábbról datálható adataik is nagyobb eséllyel maradtak ránk.

A Szlavóniában épített várak nevének besorolása ugyanakkor több esetben is problémát okoz. Valamennyinek szláv eredetű neve van, ám ez a név — mint a fentiekben idézett példák mutatják — elsőként gyakorta vizet (*Szana*, *Orbász* ~ *Orbázkő*, *Cseztrice*, *Gerzence*) vagy tájat, tájegységet, erdőséget (*Gora*, *Garig*, *Gorica*, *Zagorje*, *Lipóc*) jelölt, s csak később vált használatossá a vár megnevezésére. Minthogy a várnévadás körülményeit pontosan nem ismerjük, nem állapítható meg, hogy a szláv névformát az ott élő szláv nyelvű lakosok kezdték-e el a várra is használni, s így kerülhetett át a magyarok névhasználatába (ha egyáltalán használatban lehettek ezek a magyarok körében, a szlavón nevek, amint korábban utaltam rá, eleve problémásak ebből a szempontból); vagy a várat az ide küldött magyarok nevezték el az általuk birtokba vett szláv víz- vagy tájnév alapján.

5.2.3. A természetes helyek mellett mesterséges, emberek által létrehozott objektumok neveit is felhasználták várak megjelölésére. A vár és a szomszédos település a középkor folyamán igen szoros kapcsolatban állt egymással: a várak egyrészt épülhettek a már korábban meglévő településeken, azok közelében, vagy éppen fordítva, az újonnan épült várak köré szerveződött a várnépek lakta település (vö. SZENDE 2013). E közeli viszony eredménye, hogy igen gyakran a várak és a közelükben fekvő települések azonos nevet viseltek — ez az eddig tárgyalt nevek jelentős hányadában is így van —, s csak nehezen állapítható meg egyiknek vagy másinak az elsődlegessége. BENKŐ LORÁND utal arra, hogy a két megjelölést általában nem is szokás különválasztani (2003a: 45). Esetenként — épp a várnév alapján — mégis megkísérelhetjük megállapítani a névalakulás irányát.

A 11. század vége után létesült ispánság és megye központjaként működő szlavóniai *Varasd* vár (1443: castra [...] *Varosd*, Z. 9: 58, vö. 1181: castrum *Garestin*) határvédő feladatokat látott el (SEBŐK 1994b: 713). *Körös* vár (1193:

Ysanus curialis comes de *Kris*, DiplCom. 82, 1223: castro *Kris*, Smič. 3: 232–233, 1268: Castri *Crisiensis*, ÁÚO. 8: 190) már az őskorban erődített hely volt, a középkori vár építésének ideje azonban nem ismert, a megyét és az ispánságot a 11. század végét követően hozták létre (KRISTÓ 1994q: 713). Mindkét név települések megnevezésére szolgálhatott elsődlegesen: vö. *Varasd*, *Kőrös* települések (1193: *voroft*, FNESz. *Varasd*; 1223: *Cris*, FNESz. *Kőrös*). *Varasd* esetében a név etimológiája alapján gyanítható ez: a magyar *város* 'város' köznévből képzős származékából alakult (FNESz. *Varasd*), ilyen szemantikai tartalommal az elsődleges várnevek között egyedülálló volna. A *Kőrös* várnév településnévi előzményében a szerb-horvát *kríž* 'kereszt' (< lat. *crux*, *crucis* 'kereszt') szó lehet, s a név azzal állhat kapcsolatban, hogy templomát a Szent Kereszt tiszteletére szentelték fel (FNESz. *Kőrös*). Emellett kisebb valószínűséggel az is felvethető, hogy a várnév a magyar *kőrös* fanévvvel áll összefüggésben (vö. FNESz. *Kiskőrös*).

A szlavóniai *Gordova* erősséget közvetett módon 1244-ben említik (weznicus castri de *Gordoa*, ÁÚO. 7: 154), ekkoriban indulhatott meg az ispánság és a megye szerveződése, ez azonban nem fejeződött be (vö. KRISTÓ 1988: 315–316). A várnév előzményéül KRISTÓ GYULA tájegység nevével számol (i. h.), ám feltehető az is, hogy nevében a szláv *gordъ* 'város, vár' szó rejlik (ŠMILAUER 1970: 69), melyhez a szláv *-ova* birtokos képző társult, ez alapján nem a tájegységnevé, hanem a várnév vagy a településnév elsődlegessége gyanítható.

Bizonyosan településnévi előzményt kell föltennünk *Nyitra* vár (1200 k.: de castro Nougrad et *Nitra*, SRH. 1: 74, lásd még 1247: Castri *Nytriensis*, ÁÚO. 7: 226) esetében. Az erősségről azt feltételezik, hogy az a magyar honfoglalásig a Morva–Duna–Garam közti szlávok világi és egyházi központja lehetett (KÖBLÖS–SZÖKE 1994: 498–499, BÓNA 1998: 35), BÓNA szerint azonban a morva–szláv erődítések nem éltek túl a magyar honfoglalást, s a 10–11. században épülhetett itt rácszerkezetű vár (1998: 36–37). Nevét a már a honfoglalás előtt adathozható *Nyitra* helységről (871 k.: in loco vocato *Nitrava*, MELICH 1925–1929: 334) kapta (KISS L. 1992: 413), mely végső soron a germán eredetű *Nitrava* víznévből való, vö. 1326: fluvium *Nitra* (Gy. 4: 436), s ez egy **neid-* ~ **nid-* 'fo-lyik, áramlik' tő származéka (FNESz. *Nyitra*; BENKŐ L. 2003b: 136, KRISTÓ 2003: 74).

A településéből alakult nevek közé sorolható a Fejér megyei *Úrhida* várnév is (1009/+1257: *Hurhida* civitatis, Gy. 2: 412; vö. település: 1437, 1437: *Vrhida*, Cs. 3: 355). A *hida* második névelemként másutt is szerepel településnevekben, lásd például a Kolozs vármegyei *Apáthida* (+1263/1324/1580: *Apathida*, Gy. 3: 342) vagy a Zaránd megyei *Tamáshida* (1332–1337: *Thomashida*, Cs. 1: 746) neveket és még számos további példát. A Nyitra megyei *Szolgageyőr* (1224: castro *Zulugageuriensi*, 1258: castro *Zulgageur*, Gy. 4: 384–385) várnév KRISTÓ GYULA szerint szintén településnévi előzményű lehet, a középkori települések esetében ugyanis másutt is előfordul, hogy az eredeti helységnevé egy előtagot

kapott annak jelzésére, hogy lakói szabad vagy szolga jogállásúak voltak (1988: 357; a településnévhez lásd pl. 1217: *Zulgageur*, FNESz.), hasonló névadási motívumra viszont a várnevek körében nincs példa, ezért a névforma települést jelölhetett elsődlegesen.

Több esetben bányák közelében emeltek várakat a bányák, illetve a kitermelt só, arany, ezüst stb. forgalmának biztosítására. Ez a névadási motiváció jelenik meg a Nyitra megyei *Bánya* (1200 k.: castra [...] *Bana*, SRH. 1: 79, lásd még 1258: castro *Banya*, Gy. 4: 348) névben, mely egy a 11. században határvédő feladattal létesült erősséget jelölt (KRISTÓ 1988: 361–362, 1994a: 80). Hasonló funkciója volt a Belső-Szolnok megyei *Désvár*-nak (1236: *Deeswar*, BENKŐ L. 1998g: 158), a vár *Dés* településsel (1214: *Dees*, FNESz.), illetve a közeli sóbányával, *Désakná*-val (1236: *Deesakana*, FNESz.) állt szoros kapcsolatban, innen az erősség neve.

A Sopron megyei *Kapu* (1162: castrum illud, quod vulgariter *Copuu* dicitur, FNESz. *Kapuvár*) várnév a határvédelemhez köthető, a gyeplő útjárójára, gyeplőkapura utalhat. A vár valóban fontos határvédelmi erősség volt, amely jelentős szerepet játszott a 11–12. századi politikai eseményekben (KOPPÁNY 1994: 326, KRISTÓ 1988: 271).

5.3. A magyarság a Kárpát-medencébe betelepülve több várat is talált itt, s több esetben is átvette ezek szláv eredetű nevét: ez valószínűsíthető *Visegrád* és talán *Nógrád* esetében. De a honfoglalást, illetve az államalapítást követően épült várak körében is találunk olyanokat, amelyek szláv nevet kaptak, a Kárpát-medencében ugyanis továbbra is számolnunk kell szláv nyelvű lakossággal (ehhez vö. HOFFMANN–TÓTH 2016: 14–15). Ezek a szláv nevek azonban nyilvánvalóan szintén bekerülhettek a magyarok névkincsébe is, a várak nevei ugyanis nemcsak szűk környezetükben, hanem sok esetben — legalábbis bizonyos társadalmi rétegek számára — országosan ismertek voltak. A magyar névhasználatot néhány várnév esetében a név hangalakja is tükrözi: a *Bolondóc*, *Galgóc* neveknek a végződése jelzi ezt, a szláv *-ovec* végű nevek ugyanis rendre *-óc* végződéssel adaptálódtak a magyar nyelvbe (vö. KENYHERCZ 2014, 2007), máskor a mássalhangzótorlódások feloldása utal a magyar névhasználatra (pl. é. n. [1177]/1500 k.: *Braniensis castri*, Gy. 1: 279 és 1247: castrum de *Barana*, i. h.).

Az átvett nevek közé sorolható a már említett *Doboka*, *Baranya*, illetve *Komárom*, esetleg *Liptó* mellett az átadó nyelvben kétrészes *Csongrád*, *Nógrád*, *Visegrád*, valamint az átadó nyelvben is egyrészes *Zemplén*, *Moson*, *Galgóc*, *Bolondóc*, *Sztompa*, *Trencsén* várnév.

A *Visegrád* várnevet (1009//+1257: *Vyssegrad civitates*, Gy. 4: 705) KRISTÓ szerint a honfoglaló magyarok az itt talált szlávoktól vették át (1988: 251), szláv nyelvi jelentése: 'magas vár' (FNESz. *Visegrád*). Annyi bizonyos, hogy a név már 1009-ből adatolható, az eredeti oklevél azonban csak későbbi másolatban

maradt fönt. Maga a vár pedig egy későrómai erőd felhasználásával épült a 10. században (BÓNA 1998: 25).

Nógrád vár (1200 k.: de castro *Nougrad*, SRH. 1: 74, lásd még 1229: castrum *Nougrad*, Gy. 4: 277) egyes vélemények szerint honfoglalás előtti bolgár vagy szláv erősség lehetett, melyet a magyarok elfoglaltak (FELD–SEBŐK 1994b: 494). A megye és az ispánság is korai alapítású, Szent István kori lehet (KRISTÓ 1994g: 494). A név szláv eredetű, az átadó nyelvben kétrészes, vö. *Novьgradь 'új vár' (FNESz. *Nógrád*).

Csongrád várat (1200 k.: castrum Olpar et portum Beuldu edificari castrum fortissimum de terra, quod nominaverunt Sclauī secundum ydioma suum *Surung-rad*, id est *nigrum castrum*, SRH. 1: 84, lásd még 1247/1465: castrum *Chongradiense*, Gy. 1: 893) Anonymus elbeszélése szerint Ond fia Ete építtette. Szláv neve alapján (*Čьрньgradь* 'fekete — földsáncokból álló — vár', FNESz. *Csongrád*) a szakirodalom 9. századi bolgár erősségnek véli (KRISTÓ 1988: 440, LŐRINCZY 1994: 154). BÓNA ISTVÁN a nem talált várak között sorolja fel, s egy török palánkvár utódjának tartja (1998: 55). A megye és a várispánság létrejötté egyes vélekedések szerint (pl. GYÖRFFY GYÖRGY, NIKLAY PÉTER) Szent István kori, a 11. század elejére tehető. KRISTÓ GYULA szerint is 11. századi lehet a várkerület, s az 1030–1040-es években jöhetett létre (KRISTÓ 1988: 440, PETROVICS 1994b: 154), az 1075-ös garamszentbenedeki oklevél ugyanis csongrádi várnépeket is megemlít (*Cernigradenses cives*). Mások Csanád megyéből kiszakadt megyének tartják, s így jóval későbbre, a 13. századra datálják (PETROVICS 1994b: 154).

A zempléni várispánság már Szent István uralkodásának végén kialakulhatott (KRISTÓ 1994s: 743–744, BÓNA 1998: 38–39), magáról a nagy kiterjedésű, határvárként funkcionáló *Zemplén* földvárról (1200 k.: castrum *Zemlum*, SRH. 1: 52) azonban az írott források csak igen későn, az 1220-as évektől adnak számot (1219: castrum *Zemlen*, VárReg. 87, 1220: iobagiones de *Zemlun*, VárReg. 24, 1220: curialis comes de *Zemlun*, VárReg. 25), s ispánját is csupán egy ízben, 1263-ban (comitem de *Zemlen*, Smič. 5: 264) említik (KRISTÓ 1994s: 743–744). A név szláv eredetű lehet, a szláv *zemlьnь* 'földi', 'földből való, földvár' köznévből alakult (FNESz. *Zemplén vármegye*, TAKÁCS 1994c: 743).

Moson vár ([1217]/XVIII.: castrum *Musuniensis*, Gy. 4: 162) határvár volt, s ahogy szláv eredetű nevében is tükrözi, mocsarak közé épült, vö. *Мьшьнь (*gradь*) 'mocsári (vár)' (FNESz. *Mosonmagyaróvár*). Bár felmerült, hogy Szent István kori központ lehet (TOMKA 1994: 468–469), KRISTÓ szerint későbbi (1988: 267), a régész BÓNA ISTVÁN a 11–12. század fordulójára teszi a vár létrejöttét (1998: 34). Mosoni ispánok hiteles kútfőkben 1199 óta szerepelnek (KRISTÓ 1988: 267).

A Nyitra vármegyei *Galgóc* vár (1200 k.: castra [...] *Colgoucy*, SRH. 1: 79, lásd még 1113: castellani *Golgocienses*, Gy. 4: 383) és a várispánság határvédő

funkcióban létesült a 11. században (KRISTÓ 1988: 360, 1994c: 229). A szláv eredetű név az átadó nyelvben *Glogovъcb 'galagonyával benőtt hely' jelentésben állt (FNESz. *Galgóc*).

Szintén a 11. századra tehető *Trencsén* vár (1200 k.: castra [...] *Trusun*, SRH. 1: 79, lásd még 1208: castrum *Trinciniensis*, de *Trincin*, FEKETE NAGY 1941: 79) építése is (vö. ENGEL–FELD 1994c: 689), amit először az 1111. évi zabori alapítólevél említ (*Treinchen* civitas, KNIEZSA 1949: 7). Neve szláv eredetű, a szláv *Trnka* 'kökény' személynév szláv birtokos képzős származéka lehet (FNESz. *Trencsén*).

Határvédő feladatok ellátására szervezték meg Pozsony megyében *Sztompa* (későbbi *Stomfa*) várispánságot. A várat 1271 előtt emelték (1271: castrum *Ztumpa*, ÁÚO. 8: 336), építésének pontosabb ideje azonban nem ismert (KRISTÓ 1988: 370, 1994: 611). A várnév egy szláv *Stopava helynév átvétele lehet, melyben a *stopa 'mozsártörő, mozsárútó; zúzómalom; mozsár' szó rejlik (FNESz. *Stomfa*).

A Trencsén megyei *Bolondóc* erősség (1200 k.: castra [...] *Blundus*, SRH. 1: 79, lásd még 1264: castrum *Bolonduch*, FEKETE NAGY 1941: 65) szintén várispánsági székhelyként működött a 12–13. században. Kérdéses, hogy a név megnyíben hozható összefüggésbe a magyar nyelv *bolond* szavával (KRISTÓ 1988: 362, vö. 1497: castrum *Bolondos*, DL. 20612). KISS LAJOS szerint a szláv *blōdъ 'tévedés, tévelygés' lexéma rejlik a névben (vö. cseh *Bludovice* hn. < *Blud* szn.), melyhez a szláv *-ovec* képző kapcsolódhatott, mely később *-óc* formában kerülhetett a magyarba (FNESz. *Bolondóc*, vö. KENYHERCZ 2014, 2007). A várnév *Blundus* alakja talán Anonymus népetimológiás alkotása lehet a magyar *bolond* szóból.

Szintén szlávból való átvétel a *Harám* (1200 k.: castrum *Horom*, SRH. 1: 89) várnév, melynek jelöltje azonos lehet a Krassó torkolatánál épült eredeti *Krassó* várral, vagy annak szomszédságában emelték (Gy. 3: 471), mindenesetre a történettudományi munkák jobbára szinonim névváltozatokként kezelik a két nevet. A *Harám* név a déli szláv *chramъ* 'erődített egyház, vár' szóból alakult (FNESz. *Harampatak*), s arra a kettősségre utal, mely az államszervezés időszakában a megyeszékhelyeket jellemezheti: „ispáni vár s mellette az esperesi templom” (Gy. 3: 471, 488).

A Szerémség határörkerületként jött létre, a központjául szolgáló várként *Szerém* vár mellett *Zemlén* is szóba jöhet. A *Szerém* (1293: castrum *Syrmiensis*, Cs. 2: 239) névforma a latin *Sirmium* > *Sermium*-ból alakult déli szláv *Srěmbъ átvétele (FNESz. *Szerémség*, JUHÁSZ 1988: 100). *Zemlén* (későbbi *Zimony*) vár (1173: castrum *Zemlen*, CB. 1838: 188) római kori katonai településen épült, neve azonos etimológiájú a *Zemplén* vármegyének nevet adó *Zemplén* várnévvel, a déli szláv *Zemlъnъ gradъ 'földvár' névre vezethető vissza (vö. FNESz. *Zimony*).

Etimológiáját tekintve igen bizonytalanul ítéhető meg a régészeti leletek alapján a 10. század utolsó harmadában épült (BÓNA 1998: 50) *Esztergom* (1249: castrum *Strigoniense*, Gy. 2: 241) vár neve. KISS LAJOS szerint valószínűleg a déli szláv *strgun* 'timár, cserzővarga' szó rejlik benne (FNESz. *Esztergom*). Az ide telepített kézművesek az erősséget vélhetően saját nyelvükön nevezték így, melyet a magyarok később átvettek (KRISTÓ 1988: 332). KRISTÓ GYULA emellett felveti a lehetőségét annak is, hogy a név eredetileg 'örzött' jelentésben is állhatott (2003: 74, vö. szl. *Strěgomъ hn. < *Strěgomъ szn. 'akit őriznek, akire vigyáznak', FNESz. *Esztergom*).

A Vas megyei *Karakó* (1237: *iobagiones et populi castrum Craco vocati*, F. 7/1. 108, 1335: castrum *Karakow*, Cs. 2: 762, lásd még 1406 e.: castrum *Crako*, Cs. 2: 714) vár neve szintén szláv eredetű lehet (vö. cseh *Krakow* hn., le. *Kraków* 'Krakkó', FNESz. *Krakkó*), mely végső soron egy *Krak* 'Krák személyé' személynévből (< vö. le. *kruk*, N. *krak* 'holló', i. m., KRISTÓ 2003: 74) vagy egy *krák* 'folyóág' jelentésű köznévi előzményből jöhetett létre (vö. FNESz. *Krakkó*). A szóvégi szl. *-ovъ* képző (ŠMILAUER 1970: 28) a magyarban *-ó*-vá fejlődött (vö. szl. *postav* > m. *posztó*, FNESz. *Krakkó*).

A szlavón területeken valamennyi vár szláv eredetű nevet visel: a későbbi Zágráb megye területén *Zágráb* ~ *Zábrág*, *Gora*, *Gorica*, *Podgorje*, *Moróc(s)a*, *Oklics* és *Lipóc*, Kőrös megye területén *Cseztrice*, *Garig*, *Gerzence*, *Gordova*, *Kemlük* ~ *Kemlék*, *Kőrös*, *Izdenc* és *Riucsa*, Varasd megyében *Zagorje*, *Varasd* és *Korpona*, illetve a déli területeken, a Szávától délre: *Dubica*, *Szana*, *Orbász*, *Merén* ~ *Mren* és *Galas* vár (a két utóbbit KRISTÓ nem tárgyalja ispáni várként). Amint azonban a korábbiakban láthattuk, e nevek több mint felénél szláv helynévi (táj-, hegy- vagy víznévi) előzménnyel is számolhatunk, s nem dönthető el, hogy a metonimikus névátvonódás a szlávban vagy a magyarban ment-e végbe (lásd az 5.2. alpontban írottakat).

A zágrábi püspökség és Szlavónia székhelyeként szolgáló *Zágráb* ~ *Zábrág* várat (1113: *Zagrabiensis*, 1200 k.: castrum *Zabrag*, SRH. 1: 88) az írott források a 12. századtól említik (ROKAY–TAKÁCS–WEHLI 1994: 738). A várnév szláv eredetű, benne a szln. *zagrěb* 'elkaparás, eltetetés; rakás; sánc, földhányás' szó rejlik, de KISS LAJOS szerint kapcsolatba hozható a *za grebom potoka Medvešća* 'a Medvešća patak partja mögött' szerkezettel is (FNESz.). Az Anonymusnál szereplő *Zabrag* forma a R. szl. *Zabreg* 'part möge' névalakkal lehet összefüggésben (FNESz. *Zágráb*).

Podgorje várispánság első adata 1229-ből való (vö. KRISTÓ 1988: 324–325, 1994i: 550), a várat később említik (1264: *iobagione castrum de Podgoria*, Smič. 5: 327). A várnév a szln. *pogórje* < szl. *pod* 'alatt, -on/en/ön, -nál/nél' + *gora* 'hegy, erdő' előljárás szerkezetből magyarázható (FNESz. *Pohorje*, ŠMILAUER 1970: 144, 69).

A Dráva és a Száva folyók közén létrejött *Moróc(s)a* megye első előfordulása 1227-ből maradt ránk, ispánjait 1242 óta említik (KRISTÓ 1988: 323), a vár első adata egy évszázaddal későbbi (1354: castrum *Morocha*, F. 9/6. 286). A név talán a szláv *Moravъcbъ 'morva ember' szóból alakult (FNESz. *Maróc, Marócsa*), mely több népnévből létesült településnévben is megtalálható (ezzel kapcsolatban lásd RÁCZ A. 2011: 79–83).

Oklics vár (1242: castrum *Oclych*, Smič. 4: 164, lásd még 1397: castrum *Oklich*, Smič. 18: 222) körül is várszerkezet alakult ki (KRISTÓ 1988: 325). A források *Oklics*-ot először 1193-ban *locus*-ként említik (ex diuersis locis, scilicet: Krapina, *Okich* et Pogoria, Smič. 2: 169), a későbbiekben elvéve találunk várjobbágyokra, várbirtokokra utalást (lásd pl. 1271: iobagiones castrum *Ocluch*, Smič. 5: 603), ispánjait az oklevelek 1272–1281 között említik (pl. 1272: comes de *Oklich*, F. 7/4. 142). A név feltehetően a szl. *okolič*, vö. le. N. *okolica* 'akol; nemesi falu' szóval hozható összefüggésbe (vö. FNESz. *Okolicsnó*).

Riuca erősség (1255: comitatu de *Riucha*, Smič. 4: 613) körül már a tatárjárás előtt kialakult várszerkezet lehetett (KRISTÓ 1988: 313, 1994k: 576). Nevében talán a szláv *rъvati 'tép, szakít' köznévi lehet, mely vízmederre utalhat, a vár közelében azonban ilyen nevű víz nem adatolható. Esetleg az is feltehető, hogy a név elsődlegesen hegyoldalt jelölhetett, melynek közelében a vár épült (vö. FNESz. *Revistye*). A későbbi, 14. századi *Ryuchewaar* (KRISTÓ 1988: 313) alak talán a két helyfajta elkülönítése érdekében egészült ki a vár lexemával.

Dubica vár (1258: castrum *Dobicha*, SZABÓ 1920: 66) körül várszerkezet és megye is kialakult, melyet 1239 óta említenek (comitatu de *Dobicha*, Smič. 4: 81, vö. KRISTÓ 1988: 327–328). A név a szláv *dubica* 'tölgy' < *dub* 'tölgy; terebélyes, öreg fa' szóból magyarázható (FNESz. *Dubica*).

Bizonytalanul sorolható az ispáni várak közé a Kőrös megyei *Izdenc*, a Szana megyebeli *Merén* ~ *Mren*, illetve a szintén a déli szláv területekről adatolható *Galas* vár. DÉNES JÓZSEF e várakat az ispáni várak között tartja számon (é. n.), KRISTÓ GYULA azonban nem tesz említést róluk. *Izdenc* vár (1306: *Izdench*, Cs. Kőrös 83, lásd még 1272: castrum de *Izdench*, Smič. 6: 15) neve délszláv eredetű, a horvát *Što zděnac* ~ Kaj *zdenec* 'kút, forrás' < öszl. *stъdenъcbъ < öszl. *stъdenъ 'hideg' köznévi rejlik benne (FNESz. *Zdenci*). A *Merén* ~ *Mren* erősség (1343: castellanus de *Meren*, A. 4: 360) etimológiája ismeretlen, talán egy szláv eredetű *Mrnja* személynévvvel hozható összefüggésbe (vö. FNESz. *Merenye*). A *Galas* várnévben (1244: Castrum *Galas*, F. 4/1. 324) esetleg egy szláv *glazъ* 'kő, szikla' (ŠMILAUER 1970: 65) főnévi rejlik.

E nevek szláv nyelvterületen szláv névadóktól származó formák, a nevek hangalakja vagy szerkezete azonban több esetben jelzi a magyar névhasználatot, például *Riuca* várat magyar földrajzi köznévi utótaggal *Ryuchewaar* alakban említik (KRISTÓ 1988: 313).

5.4. Az ispáni várneveknek több, mint egyhated részét — a szlavón területek várnévanyagát nem számolva egyötöd részét — alkotják a vár valamely belső tulajdonságát kifejező előtagú és vár utótagú nevek. Ezek között is legjellemzőbb a vár viszonyított életkorára való utalás: ez jelenik meg az abaúji Óvár (1255: *inferiorem partem illius loci, qui Ouwar dicitur*, Gy. 1: 126) és Újvár (Chron. saec. XIV. 1046-ra: *Novum Castrum*, Gy. 1: 58 és 1284: *comitatu de Wywaar*, i. h., lásd még 1255: *comes de Abaywar*, i. h., 1267/1272: *castri Abawyuar*, Gy. 1: 59) nevekben, melyek az Aba Sámuelnek, az Aba nemzetség fejének, István király sógorának és nádorának korábbi, az államalapításkor elavult szállásául szolgáló földvárát, illetve az annak közelében épített új várat jelölték (vö. Gy. 1: 42, amint arra utaltam már, az Újvár-nak a nemzetséghez való viszonyt kifejező *Abaujvár* névváltozata is használatban lehetett a korban). Ilyen nevek más területeken is előfordulnak: ide sorolható a 13. század közepére datálható (ENGEL–FELD 1994b: 517) Moson megyei Óvár (1274: *castrum Ouar*, Cs. 3: 672, lásd még 1271: *castrum Altenburch*, Cs. 3: 672) és a Vas megyei Óvár (1244: *locum illum, qui dicitur Ouwar, ubi antiquitus castrum fuisse dicebatur*, HORVÁTH 2011: 87) név, illetve a sasvári határispánság új váraként épült Újvár (1274: *castum nostrum [regis] Vyuar*, Gy. 4: 481, lásd még 1336: *in primo introitu ad metas regni Hungarie in Alba Ecclesia in vulgari Wywar nominata*, Gy. 4: 481) neve, a hevesi Újvár (1215/1550: *Novi Castri*, Gy. 3: 100 és 1248/1326: *comitatus Heueswyuar*, i. h.), illetve az Erdélyi Fehér vármegyei Újvár (*Chron. saec. XIV. [1068-ra]: *Novo Castro*, Gy. 2: 189, vö. 1300: *villam Wywar*, i. h.)¹⁵ nevek. E várnevek egyrészt utalhatnak arra, hogy a környezetüknél korábbiak vagy újabbak voltak, ugyanakkor egy másik, közeli várhoz viszonyítva is értelmezhetők, melyek neve azonban nem maradt ránk.

A Fejér megyei *Fehérvár*, a későbbi *Székesfehérvár* 1009-ben *Alba civitas*-ként, 1055-ben magyarul *Fehérvár*-ként adatolható (vö. még Chron. [XIV. sz.] 1038: *Weyssenburg*, Gy. 2: 363, Chron. saec. XIV. 1046-ra: *Albam Regalem*, Gy. 2: 364, 1055: *Feheruuaru*, Gy. 2: 364, 1206: *castrum Albense*, Cs. 3: 305 stb.). A területre már a 940-es évek után települtek magyarok, a vár azonban BÓNA ISTVÁN szerint Szent István alapítása lehet (1998: 51). Az erdélyi *Fehérvár* (*Gesta saec. XI–XIII. 895-re: Simburg, Septem Castra*, Gy. 2: 143, *Gesta saec. XI–XIII. 900–955-re: Civitatem Albam*, Gy. 2: 143, Chron. Posen. [saec. XIV.]: Gula [...] *Civitatem Albam* in Erdeuel, Gy. 2: 143, +1206/1257: *Albensis castrum*, Gy. 2: 145, 1206: *Ultra Sylvas*, Gy. 2: 145, [–1309, 1289-re]: *Sibenburgen*, Gy. 2: 151, 1266/1290–1300: *terram nostri castrum Albensis*, Gy. 2: 149, 1291: *Albam Jule*, Gy. 2: 151) szintén latin (illetve olykor német) nyelven szerepel a korban.

¹⁵ Az erdélyi Fehér vármegyei Újvár később *Kincsedújvár* alakban is adatolható (1296: *Kuncedyuar*). Az előtag GYÖRFFY szerint azt jelzi, hogy a vár egyik tartozéka Kincsi volt, de esetleg arra is utalhat, hogy a várhely eredeti neve *Kincse(e)* lehetett (vö. Gy. 2: 189).

Nagy kiterjedésű megyéjét Szent István alapította az utolsó erdélyi Gyula 1003-as leverését követően. Ispánját a 12–13. századi források említik. A megye központjaként szolgáló erősség vélhetően római alapokra épült, ám a várról régészeti ásatások hiányában bővebb ismeretekkel nem rendelkezünk (KRISTÓ 1988: 497–498, BENKŐ E. 1994b: 214–215). Mindkét vár a színéről kaphatta a nevét: fehér kőfalakkal övezett vagy fehérre meszelt erődítményt jelöltek, KISS LAJOS és KRISTÓ GYULA szerint esetleg az sem zárható ki, hogy a *fehér* melléknév az előkelőség, nemesség megnevezésére szolgálhatott (1988: 243, vö. FNESz. *Székesfehérvár*). *Fehérvár* neveket a magyarság már korábban is ismerhetett, a Kazár Birodalommal való szerves együttélése, illetve vándorlásai nyomán több esetben találkozhatott valóban világos színű, fehér várakkal, melyeknek — esetleg tükörfordítás révén — feltehetően nevet is adott, s a magyar nyelvben a kései ősmagyar kor kezdetétől ténylegesen megalkotható volt a *fehér vár* névszerkezet (tükörfordítás vagy saját elnevezés eredményeként, az alapnyelvi *fehëru* és a honfoglalás előtti iráni-perzsa *βāru* jövevényszó összetételeként, BENKŐ L. 1998e: 121–126). BENKŐ LORÁND szerint e nevek esetleges hatásával is számolhatunk a Kárpát-medencei *Fehérvár*-ak esetében is, a párhuzamos névalakok ugyanis ugyanolyan jelleggel jelentkeznek a későbbi neveknél is, mint a magyarság vándorlásakor megismert neveknél (i. h.).

A hely állapota fejeződik ki az 1268-ból *castrum Zard*-ként adatolható *Szárdvár* névformában, mely ENGEL PÁL szerint a tornai erdőispánság várát jelölte (1996: 419, lásd még 1406: *castrum Zaard*, Zs. 2/1: 589, 1459: *Castellani Castrorum [...]* *Zardwar*, DL. 15363, 1462: *Castro Zardwara*, DL. 15694). A név előtagjában a magyar *szár* 'kopasz' melléknév *-d* képzős alakja rejlik, s arra utalhat, hogy az erősség építésekor a várhegy növényzet nélküli lehetett. A *Szárdvár* névalak a későbbiek során *Szádvár*-rá alakult (vö. pl. 1799: *Szádvár*, FNESz. *Szádvár*).

Élővilággal állhat kapcsolatban a korábban már tárgyalt *Somogy* mellett az Ugocsa megyei *Sásvár* (1220: *castrum Safuar*, VárReg. 124, vö. 1217: *praedium S. Petri de Safuar*, VárReg. 32, 1323: in comitatu *Saswariensi*, KRISTÓ 1988: 493), valamint a nyugat-magyarországi *Sasvár* (1294: *castrum eciam Saswar uocatum*, ÁÚO. 10: 136) névforma. A *Sásvár* elnevezés a Tisza szigetén épült ispánsági központként funkcionáló várat jelölt, mely talán épp a vízi, vízparti növényzetről kaphatta a nevét. Olyan védelmi pontot, gyepűorséget jelölhetett, melyet a Tisza zombékos, mocsaras, sárral benőtt mellékága vett körül (FNESz. *Tiszasásvár*). A *Sasvár* név egy később meglehetősen divatos várnévtípus (hegyi várak esetében pl. *Saskő*, *Sólyomkő*, *Keselyűkő*) korai előfutára lehet: előtagja ragadozó madár neve, amihez a *vár* földrajzi köznévv járul. A név a Morva folyóra támaszkodó viszonylag későbbi védelmi vonal egyik erődítményét jelölte, mely már nem földvár, hanem új típusú kővár lehetett, s amely egyes feltételezések szerint határis-

pánsági központként funkcionált (KRISTÓ 1988: 369). Mint város hely azután főesperességi székhely lett.

Vasvár kapcsán felmerült, hogy már a 10. században a vasművelés központja lehetett, s ilyen módon a megye létrejötte Szent István király uralkodása előttre tehető. Ez a téves vélekedés KRISTÓ szerint azon az alapvetésen nyugszik, miszerint a megyenév — ilyen analógia máshol sem lévén — nem származtatható a helyi vaskohászat létéből, s ebben az esetben sem erről van szó. A várnév, megyenév alakulásmód kapcsán tulajdonképpen épp fordított a viszony: az erődítmény neve áll a vidékre jellemző vastermeléssel és a nyersanyag elraktározásával kapcsolatban, s a későbbiekben a várnév átvonódott a megye megnevezésére is (*Vasvár* megye > Vas vármegye). A régészeti leletek szerint az erősség a 11. században épülhetett (vö. KRISTÓ 1988: 273–274, BÓNA 1998: 58, VALTER 1994: 721), a tatárjárást megelőzően itt királyi vasraktár volt, innen a vár neve. A vár anyagára vonatkozó 'vasból van' jelentéstulajdonítás téves (vö. FNESz. *Vasvár*, KRISTÓ 1988: 273).

Bizonytalanul ítéhető meg a Baranya megyei *Váty* (1238>1372: castrum de *Wagh*, Gy. 1: 403) földvár neve. Egyes vélekedések szerint talán a magyar *vagy* 'birtok, tulajdon, vagyon' főnév lehet az alapszava (FNESz. *Nagyváty*), ez azonban kevésbé valószínű. Vitatható emellett a személynévi származtatása és a *Vatha*, *Vacha*, *Vaga* személynevekkel való esetleges kapcsolata is.

5.5. Amint az áttekintésből látható, az ispáni várnevek a névadás motivációja alapján négy főbb csoportba sorolhatók, a nevek pedig ezek között a következőképpen oszlanak meg. A valamely személyhez fűződő viszonyt kifejező nevek aránya 25%; az átvétellel alakult megnevező funkciójú várnevek aránya valamivel kevesebb: 24%; a lokális viszonyra utaló nevek adják a legnagyobb csoportot: a nevek 35%-a sorolható ide; a vár valamely sajátosságát kifejező várnevek közé pedig a teljes névanyag 16%-a tartozik. E korai várnévanyag tehát összességében kevésbé változatos képet mutat, mint a későbbi várnevek, de ezen túlmenően is megállapítható még néhány sajátossága az ispánsági várak névadásának. Bár az adatok sok esetben nem egyértelműen ítéltetők meg, mégis úgy tűnik, hogy közöttük az egyrészes nevek dominálnak. A későbbi várnévanyag ismeretében (vö. pl. KOVÁCS H. 2015a) ugyanakkor szembeötlő az is, hogy a magyar nyelvterületen nincsenek hegynévi eredetű várnevek, ami nyilvánvalóan összefüggésben állhat azzal, hogy a korai várak nem kiemelkedésen épültek. Hegynévvvel azonos alakú várnevek csupán a szlávón területekről adatolhatók, ám esetükben nem állapítható meg, hogy a hegynév a szláv vagy a magyar nyelvben vált-e a vár nevévé. Feltűnő továbbá, hogy a későbbi tipikus madárnév + *vár/kő* szerkezetű névre is csupán egyetlen nem túl korai példa van, és lényegében hiányoznak az állatnévből alakult nevek is. A korai névanyag tehát jelentős különbségeket mutat a későbbi névállományhoz képest.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878–1891. *VII*. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1920.
- Adatok = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ 1973, 1974. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II*. Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- ALMÁSI TIBOR 1994. Hont. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 267–269.
- ALMÁSI TIBOR–BENKŐ ELEK 1994. Krassó. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 380.
- ALMÁSI TIBOR–ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994. Komárom. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 365.
- AOkI. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Szegedi Középkorász Műhely, 1990–. 27. Szerk. PITI FERENC. Budapest–Szeged, 2007.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvemlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ ELEK 1994a. Bihar. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 103.
- BENKŐ ELEK 1994b. Fehér. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 214–215.
- BENKŐ ELEK 1994c. Kraszna. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 380–381.
- BENKŐ ELEK–KORDÉ ZOLTÁN 1994. Küküllő. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 388.
- BENKŐ LORÁND 1966. Az anonymusi hagyomány — és a Csepel név eredete. *Magyar Nyelv* 62: 134–146.
- BENKŐ LORÁND 1998a. Helynév — személynév — történés korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 11–27.
- BENKŐ LORÁND 1998b. A korai magyar gyepűvédelem terminológiájához (Anonymus Boroná-i). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 76–83.

- BENKŐ LORÁND 1998c. Anonymus képe a Felső-Tisza vidékéről. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 102–108.
- BENKŐ LORÁND 1998d. Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja (Különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 111–120.
- BENKŐ LORÁND 1998e. Mióta lehetnek *Fehérvár* helyneveink? (Egy kis névromantika). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 121–126.
- BENKŐ LORÁND 1998f. *Földvár* helyneveink tanúságtételéről. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 127–132.
- BENKŐ LORÁND 1998g. Egy hibás névfejtés módszertani tanulságai (Megjegyzések a Dés helységnév eredetéhez). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 157–161.
- BENKŐ LORÁND 2003a. Szabolcs vezér (Adalékok a Csák nemzetség történetéhez). In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 38–67.
- BENKŐ LORÁND 2003b. Bors vezértől Borzsováig. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 133–139.
- BENKŐ LORÁND 2003c. Castrum Borssed Zouolvn. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 140–150.
- BENKŐ LORÁND 2003d. Anonymus ö-ző tulajdonnevei. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 151–160.
- BENKŐ LORÁND 2003e. Orsova és Ondava. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 168–180.
- BENKŐ LORÁND 2003f. *Bars* vár neve és egy kis hangtörténet. *Magyar Nyelvjárások* 41: 37–44.
- BENKŐ LORÁND 2003g. Doboka és társai. *Magyar Nyelv* 99: 393–412.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névérték Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BICSOK ZOLTÁN 2001. *Torda város története és státútuma. Csipkés Elek kézirata 1823-ból*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- BlagayOkl. = THALLÓCZY LAJOS–BARABÁS SAMU szerk. 1897. *A Blagay-család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay*. Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. 28. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

- BÓNA ISTVÁN 1989. Magyar–szláv korszak (895–1162). In: BARTA GÁBOR–BÓNA ISTVÁN–KÖPECZI BÉLA és mtsai, *Erdély rövid története*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 101–157.
- BÓNA ISTVÁN 1995. *Az Árpádok korai várairól: 11–12. századi ispáni várak és határvárak*. Debrecen, Ethnica Kiadó.
- BÓNA ISTVÁN 1998. *Az Árpádok korai várai*. Debrecen, Ethnica Kiadó.
- BÓNA ISTVÁN 1996. Baráti megjegyzések és kiegészítések Németh Péter írásához. *Műemlékvédelmi Szemle 6/1*: 230–234.
- BORSA IVÁN 1962. III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. *Levéltári Közlemények 33/2*: 205–218.
- BRECHENMACHER, JOSEF KARLMANN 1957–1963. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen*. 1. Limburg a. d. Lahn, C. A. Starke Verlag.
- BUZÁS GERGELY 2006. 11. századi ispáni várainkról. In: KOVÁCS GYÖNGYI–MIKLÓS ZSUZSA szerk. „*Gondolják, látják az várnak nagy voltát...*” *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest, Históriaantik–Castrum Bene Egyesület. 43–53.
- CB. = IOSEPHUS PODHRADCZKY 1838. *Chronicon Budense*. Budae (később Budapest).
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- CsákyOkl. = *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez 1. (1229–1499)*. Budapest, Stephaneum, 1919.
- DÉNES JÓZSEF 1993. A honfoglalás és államszervezés korának várai. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30–31/2*: 417–432.
- DÉNES JÓZSEF 2001. A vasvári ispáni vár és a várispánság története. In: PUSZTAY JÁNOS szerk. *Fejezetek Vasvár történelméből. Documenta Savariensia*. Szombathely, Szombathelyi Tudományos Társaság, II, 15–32.
- DÉNES JÓZSEF é. n. *Ispánsági várak – térkép*. URL: http://www.oroksegvedelem.hu/ispansagi_varak_terkep/ (2016.02.09.).
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DICKENMANN, ERNST 1939. Studien zur Hydronymie des Savesystems 1. *Archivum Europae Centro–Orientalis 5*: 1–112.
- DICKENMANN, ERNST 1940. Studien zur Hydronymie des Savesystems 2. *Archivum Europae Centro–Orientalis 6*: 134–184.
- DICKENMANN, ERNST 1941. Studien zur Hydronymie des Savesystems 3. *Archivum Europae Centro–Orientalis 7*: 197–239.
- DiplCom. = B. HALÁSZ ÉVA–SUZANA MILJAN szerk. 2014. *Diplomatarium comitum terrestrium crisiensium (1274–1439)*. Subsidia ad historiam medii aevi Hungáriáé inquirendam 6. Budapest–Zagreb.
- DL. = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár. URL: <http://mol.arcanum.hu>. (2015. 01. 18.).

- ENGEL PÁL 1987/2007. Töprengések az Árpád-kori sánctörékek problematikájáról. *Műemlékvédelem* 31: 9–14, *Castrum* 6: 11–18.
- ENGEL PÁL 1996. *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994a. Krapina. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 380.
- ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994b. Óvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 517.
- ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994c. Trencsén. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 689–690.
- ENTZ GÉZA 1994. Földvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 224.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS 1914–1944. *Magyar etymologiai szótár* 1–2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- F. = FEJÉR, GEORGIUS 1829–1844. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI*. Budae, (később Budapest).
- FEHÉRTÓI KATALIN 2001. Csanád apja Doboka (A Gesta Hungarorum egy vitatott kérdése). *Magyar Nyelv* 97: 15–28.
- FEJÉR, GEORGIUS 1839. *Croatiae ac Slavoniae cum regno Hungariae nexus et relationes*. Budae (később Budapest).
- FEKETE NAGY ANTAL 1941. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV. Trencsén vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FELD ISTVÁN 1994. Szepesvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 637.
- FELD ISTVÁN 2014. Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon. In: BÁRÁNY ATTILA–DRESKA GÁBOR–SZOVÁK KORNÉL szerk. *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. Budapest–Debrecen, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem–Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar–Pázmány Péter Katolikus Egyetem. II, 369–390.
- FELD ISTVÁN–SEBŐK FERENC 1994a. Galgóc. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 229.
- FELD ISTVÁN–SEBŐK FERENC 1994b. Nógrád. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 494.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FONT MÁRTA 2005. *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Budapest, Balassi Kiadó.
- FÖRSTEMANN, ERNST 1900/1966. *Altdeutsches Namenbuch. I. Personennamen*. München, Wilhelm Pink Verlag; Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Reprint.

- FÜGEDI ERIK 1977. *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FÜGEDI ERIK 1994. Vár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 710–711.
- GÁDOR JUDIT 1994a. Abaujvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 28.
- GÁDOR JUDIT 1994b. Borsod. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 121.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYARMATHI SÁMUEL 1816. *Vocabularium, in quo plurima hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit Sámuel Gyarmati. Szótár, mellyben sok magyar szókhöz hasonló hangú idegen nyelvbeli szókat rendbe szedett Gyarmathi Sámuel*. Bécs.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névtanintézet Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archeologiai Értesítő* 97: 191–242.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1975. Civitas, castrum, castellum. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-filológiai Közleményei* 23: 331–334.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- GYÖRKE JÓZSEF 1940. A -gy névszóképző. *Magyar Nyelv* 36: 34–41.
- HEQ. = KOLLER, JOSEPHUS 1782. *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I*. Pannonii, Johannis Michaelis Landerer.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok I*: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2009. Tolna. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*: 185–192.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtanintézet Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- HOKl. = NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA szerk. 1879. *Hazai Oklevéltár. 1234–1536*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- HOKm. = *Hazai okmánytár I–V*. Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY – VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. VI–VIII. Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Budapest, 1876–1891.
- HORVÁTH RICHÁRD 2011. Váráépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: TEREI GYÖRGY–KOVÁCS GYÖNGYI–DOMOKOS GYÖRGY–MIKLÓS ZSUZSA–MORDOVIN MAXIM szerk. *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Budapest, Castrum Bene Egyesület. 79–93.
- JANKOVICH B. DÉNES 1994. Békés. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 89.

- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁDÁR JÓZSEF–TAGÁNYI KÁROLY–RÉTHY LÁSZLÓ 1900. *Szolnok-Dobokavármegye monographiája. A vármegye községeinek részletes története*. 3. Deés, Szolnok-Dobokavármegye közönsége.
- KENYHERCZ RÓBERT 2007. Hangváltozás, adaptáció, analógia. *Magyar Nyelvjárások* 45: 51–61.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről. Az -óc végű helynevek a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 205–226.
- KIS PÉTER–PETRIK IVÁN 2008. Kiadatlan Árpád-kori oklevelek a főváros történetéhez (1192–1298). In: HORVÁTH J. ANDRÁS szerk. *Szívvvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Budapest–Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.
- KISS LAJOS 1986. Ómagyar tulajdonnév-vizsgálatok. *Magyar Nyelv* 82: 162–169.
- KISS LAJOS 1991a. *Csezmicé-ről és Janus Pannonius családnevéről*. *Magyar Nyelv* 87: 211–217.
- KISS LAJOS 1991b. Huszt környéki helységnevek. In: HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ szerk. *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem. 352–361.
- KISS LAJOS 1992. A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben. *Magyar Nyelv* 88: 410–421.
- KISS LAJOS 1999. Erdély vízneveinek rétegződése. In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Piliscsaba. 149–159.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943. Szláv jövevényeink tövégi magánhangzóinak történetéhez. *Magyar Nyelv* 39: 1–12.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN 1949. A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *Magyar Néprajz* 6: 3–50.
- KOCÁN BÉLA 2009. A folyóvíznevek típusai és változásai Ugocsa vármegye ómagyar és középmagyar kori névanyagában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 115–130.
- KOPPÁNY TIBOR 1994. Kapuvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 326.
- KORDÉ ZOLTÁN 1994. Szabolcs. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 614.
- KOSZTA LÁSZLÓ 1994. Tolna. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 679.

- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS HELGA 2015a. *A kő utótagú várnevek. Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 93–110.
- KOVÁCS HELGA 2015b. *A várnév mint helynévfajta. Magyar Nyelvjárások 53*: 107–119.
- KÖBLÖS JÓZSEF–SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1994. Nyitra. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 498–499.
- KRALOVÁNSZKY ALÁN 1994. Veszprém. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 726–727.
- KRISTÓ GYULA 1988. *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest. Magvető.
- KRISTÓ GYULA 1994a. Bánya. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 80.
- KRISTÓ GYULA 1994b. Csanád. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 145–146.
- KRISTÓ GYULA 1994c. Galgóc. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 229.
- KRISTÓ GYULA 1994d. Garics. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 230.
- KRISTÓ GYULA 1994e. Gerzence. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 234.
- KRISTÓ GYULA 1994f. Locsmánd. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 413–414.
- KRISTÓ GYULA 1994g. Nógrád. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 494.
- KRISTÓ GYULA 1994h. Orbász. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 507.
- KRISTÓ GYULA 1994i. Podgorje. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 550.
- KRISTÓ GYULA 1994j. Pozsega. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 553.
- KRISTÓ GYULA 1994k. Riucsá. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 576.
- KRISTÓ GYULA 1994l. Stomfa. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 611.
- KRISTÓ GYULA 1994m. Szolgagyőr. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 654.
- KRISTÓ GYULA 1994n. Torda. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 680.
- KRISTÓ GYULA 1994o. Torna. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 680–681.

- KRISTÓ GYULA 1994p. Turóc. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 693.
- KRISTÓ GYULA 1994q. Varasd. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 713.
- KRISTÓ GYULA 1994r. Zagorje. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 738.
- KRISTÓ GYULA 1994s. Zemplén. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 743–744.
- KRISTÓ GYULA 1994t. Zólyom. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 747.
- KRISTÓ GYULA 2001. Szabolcs vezér. In: ALMÁSSY KATALIN–ISTVÁNOVITS ESZTER szerk. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 43*. Nyíregyháza, Jósa András Múzeum. 265–270.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- KRISTÓ GYULA–TAKÁCS MIKLÓS 1994. Borsova. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 121–122.
- LÁSZLÓ CSABA 2000. A győri egyházmegye az Árpád-korban. In: TOMKA PÉTER szerk. *Államalapítás, ispáni vár, megye. Világi és egyházi központok a X–XI. század fordulóján*. Artificium et Historia 5. Győr, Xántus János Múzeum. 24–32.
- LD. = *Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren 829–876. (Ludowici Germanici, Karlomanni, Ludowici Iunioris Diplomata)*.
URL:
http://www.dmgh.de/de/fs1/object/display/bsb00000362_00009.html?sortIndex=030:030:0001:010:00:00 (2016. 04. 23.).
- LELE JÓZSEF 1994. Árva. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 67.
- LÓRINCZY GÁBOR 1994. Csongrád. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 154.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1988. *Erdély története 1. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1903. Szláv jövevényszavaink. *Nyelvtudományi Közlemények 33*: 273–372.
- MELICH JÁNOS 1915–1917. Egy fejezet a történeti magyar hangtanból. *Nyelvtudományi Közlemények 44*: 333–372.
- MELICH JÁNOS 1922. H. D. úrnak (Levélszekrényünk). *Magyar Nyelv 18*: 144.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1926. Orsova. *Magyar Nyelv 22*: 1–6.
- MELICH JÁNOS 1927. Doboka. *Magyar Nyelv 23*: 240–245.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER 1972. *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács.

- MIKESY SÁNDOR 1947. Szó- és szólásmagyarázatok. Borzsova. *Magyar Nyelv* 43: 55–56.
- MIKLÓS ZSUZSA 1994. Karakó. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 327.
- MIKLÓS ZSUZSA–KRISTÓ GYULA 1994. Bars. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 84.
- MIKLÓS ZSUZSA–NOVÁKI GYULA 1994. Hont. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 267.
- MIKOS JÓZSEF 1935. A székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. *Magyar Nyelv* 31: 152–167.
- MINOT, CHARLES 1832. *Dissertationes historico-criticae super quibusdam vetustiorum rerum ungaricarum Capitibus*. Posonii.
- MNL. = ORTUTAY GYULA főszerk. 1977–1982. *Magyar Néprajzi Lexikon 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MOÓR ELEMÉR 1927. Das ungarische etymologische Wörterbuch. *Ungarische Jahrbücher* 7: 435–440.
- MOÓR ELEMÉR 1929. Néhány megjegyzés helyneveink kérdéséhez (Válasz Melich Jánosnak). *Magyar Nyelv* 25: 386–389.
- MSz. = VIRÁG BENEDEK 1808. *Magyar Századok IX.–XIII.* Buda (később Budapest). URL: <http://mek.oszk.hu/04900/04919/html/> (2016. 02. 21.).
- NADILÓ, BRANKO 2004. Védelmi építmények a Monoszló-i (Moslavina) vidékén. Fordította SZATANÉK JÓZSEF. Eredetileg megjelent: *Građevinar* 56/10. URL: <http://jupiter.elte.hu/aaacikkek2/032monoszlo.htm> (2017. 01. 20.).
- NÉMETH GYULA 1930/1991. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NÉMETH PÉTER 1994. Szabolcs. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 614.
- PAIS DEZSŐ 1926. Jegyzetek. A tulajdonnevek magyarázata. In: PAIS DEZSŐ, *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság. 102–150.
- PAIS DEZSŐ 1937. Különfélék. Moros Ella és Bors vezér. *Magyar Nyelv* 33: 275–279.
- PAULER GYULA 1899. *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt I–II.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- PETROVICS ISTVÁN 1994a. Bereg. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 97–98.
- PETROVICS ISTVÁN 1994b. Csongrád. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 154.
- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- RÁCZ ANITA 2015. A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 19–37.
- RESZEGI KATALIN 2008. A régi hegynevek névterjedelmének kérdéséről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3*: 135–144.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névértéktudományi Társaság Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ROKAY PÉTER–TAKÁCS MIKLÓS–WEHLI TÜNDE 1994. Zágráb. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 738–739.
- SEBŐK FERENC 1994a. Kemlék. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 340–341.
- SEBŐK FERENC 1994b. Varasd. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 713.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Budapest, Históriaantik.
- Smič. = SMIČIKLAS, TADEUS, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije 3–7. (1905–1909), 18. (1990). Zagreb, Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Průručka slovanské Toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha, Academia.
- SopronOkl. = NAGY IMRE szerk. 1889–1891. *Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II*. Sopron, Sopron vármegye közönsége.
- SRH. = EMERICUS SZENTPÉTERY szerk. *Scriptores rerum Hungaricarum I–II*. Budapest, 1937–1938. Reprint. Budapest, Nap Kiadó, 1990
- Cs. SÓS ÁGNES 1994. Zalavár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 741.
- SZABO, GJURO 1920. *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb, Matica Hrvatska.
- SZENDE KATALIN 2013. Az ispánsági vártól a városig: miért, hogyan — vagy miért nem? In: MENTÉNYI KLÁRA–SIMON ANNA–SZENTESI EDIT szerk. *Kő kövön. Stein auf Stein. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*. Budapest, Vince Kiadó. 127–142.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZŐCS PÉTER LEVENTE é. n. Erdőd Kastély. In: *Erdélyi várak. Castrum Bene Egyesület*. URL: <http://www.castrumbene.hu/erdelyivarak/var/erdod.html> (2016. 03. 02.).
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névértéktudományi Társaság Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Sztp. KritJ. = SZENTPÉTERY IMRE 1923. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 1001–1270*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- SZTRIPSZKY HIADOR 1944. Borzsova. *Magyar Nyelv* 40: 348–353.
- TAKÁCS MIKLÓS 1994a. Ungvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 700.
- TAKÁCS MIKLÓS 1994b. Valkóvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 708.
- TAKÁCS MIKLÓS 1994c. Zemplén. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 743.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TOMKA PÉTER 1994. Moson. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 468–469.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- VALTER ILONA 1994. Vasvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 721.
- VárReg. = KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSKY SAMU 1903. *Az időrendbe szedett váradi tüzespróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt*. Budapest.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1994. Hont. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 267.
- WOLF MÁRIA 2001. Északkelet-Magyarország ispáni várai. Burgen der Gespane in Nordostungarn. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 40: 179–198.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk. 1871–1931. *A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII*. Pest, majd Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2001. Vas vármegye történelmi székhelye: Vasvár. In: PUSZTAY JÁNOS szerk. *Fejezetek Vasvár történelméből. Documenta Savariensia*. Szombathely, Szombathelyi Tudományos Társaság. II, 63–82.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma, Bencés Kiadó.
- ZO. = NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA szerk. 1886. *Zala vármegye története. Oklevéltár I*. Budapest.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I–VII*. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1951–2001. *VIII–IX*. Szerk. BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2003–2004. *X*. Szerk. C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2007. *XI*. Szerk. C. TÓTH NORBERT–NEUMANN TIBOR. Budapest, 2009.
- ZSOLDOS ATTILA 2000a. Confinium és marchia (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről). *Századok* 134/1: 99–116.
- ZSOLDOS ATTILA 2000b. Szent István vármegyéi. *História* 22/4: 16–18.
- ZSOLDOS ATTILA 2010. Korai vármegyénk az újabb történeti kutatások fényében. *Castrum* 11: 5–14.
- ZSOLDOS ATTILA 2011. „Egész Szlavónia” az Árpádok királyságában. *História* 5–6: 9–12.

An Omomastic Study of the Earliest Castle Names of Hungarians in the Carpathian Basin

Castles built between the reign of Saint Stephen and the first part of the 13th century make up the earliest group of Hungarian fortresses. With the settlement of Hungarians, a new administrative system was organized in the Carpathian Basin with castles serving as their centers. The administrative units of the *várispánság* (*Burggespanschaft* in German) and *vármegye* (comitat) were built around these. These were headed by the *ispán* (Latin *comes*, Slavic *župa*, German *Gespan*) appointed by the monarch. The castles thus created also received a name and as a result we are aware of about 120 names of castles from this era. Based on the motivation of naming, these early castle names may be divided into four main groups. In many cases (25%) these castles were named after a person (*Borsod*, *Szabolcs*, *Bihar*, *Keve*, *Pata*, *Békés*, *Szolnok*, etc.) and in a large number of cases in this group scholars have associated the origin of castle names with the name of the first *ispán*. This form of naming, however, may be presumed with greater certainty only in the case of a few castle names (*Hont* cf. 1339: *Hund*, personal name, etc.). 35% of early castle names fall within the group of names referring to a location (from hydronyms: *Borsova*, *Bodrog*, *Krassó*, *Kraszna*, etc., names of mountains: *Pozsega*, *Gora*, etc., names of regions: *Torna*, *Szilágy*, *Árva*, etc., oikonyms: *Úrhida*, *Szolagyőr*, *Bánya*, etc.). It is not rare either (24%) that the name of the castle was borrowed from another, mostly Slavic language into Hungarian (*Baranya* < Sl. *brána* ‘gate, dam, rampart’, *Nógrád* < *Novъgradъ ‘new castle’, *Csongrád* < Sl. *Černъgradъ* ‘black castle’, etc.). Although much fewer in number (16%) other naming motivations also played a role: the age of the castle is expressed by the names of *Óvár* ‘old castle’ and *Újvár* ‘new castle’, *Fehérvár* ‘white castle’ refers to a color, the name of an animal may appear in *Sasvár* ‘eagle castle’, and the name of a plant in *Sásvár* ‘sedges castle’. This early castle name corpus overall shows a less diverse image than later names of castles: the single-constituent names are dominant among these. In comparison with a later corpus, it is also visible that in the Hungarian language area there are no castle names originating from names of mountains which is also related to the fact that early castles were not built on protrusions. Moreover, it is also striking that there is only one, not too early example of the bird name + *vár/kő* structure that becomes more typical later, and names formed from animal names are practically non-existent.

Településnév-formánsok a régiségben*

1. Jelen írásomban egy olyan névtípus problémakörével foglalkozom néhány szempontot mérlegre téve, amelynek a vizsgálatát komoly hagyományok jellemzik a hazai szakirodalomban. A 'település, lakott hely' jelentésű földrajzi közneveknek, mint a *falu* ~ *falva*, *telek* ~ *telke*, *ház(a)*, *föld(e)*, *lak(a)*, *ülés(e)*, *egyház(a)*, *szállás(a)* lexémáknak a régi településnevekben játszott helynévalkotó szerepét ugyanis lényegében a névtani kutatások kezdete óta kitüntetett figyelem övezi. A fokozott érdeklődés az efféle névalakok iránt korántsem meglepő, hiszen az elemcsoport kiemelkedő gyakorisága a településneveket vizsgáló szakemberek számára azonnal feltűnik. TÓTH VALÉRIA a településnevek változástipológiájáról írott könyvének esettanulmányai között e lexémákkal összefüggésben a következőket jegyzi meg: „Azt gondolom, hogy ezeknek a formánsoknak (elsősorban is a lexikális elemeknek) az önálló tanulmányokban való feldolgozására — a forrásanyag gazdagságának és viszonylag könnyen hozzáférhető voltának köszönhetően — megérett az idő.” (2008: 192). Ettől a gondolattól is inspirálva korábban már magam is szoltam az egyik ilyen elem, a *-telek* ~ *-telke* jellemzőiről (BÁTORI 2015), mostani írásomban viszont az imént felsorolt lexémákat összességükben, egymással összevetve kívánom bemutatni.

Tanulmányom legfőbb kérdése úgy fogalmazható meg, hogy a felsorolt településnév-formánsok felhasználásával alakult jellegzetes településnevek (tehát a *Jánosfalva*, *Jánostelke*, *Jánosháza*, *Jánosfölde*, *Jánoslaka*, *Jánosülése*, *Jánosszállás* típusú elnevezések) mögött milyen nyelvi, illetve nyelven kívüli, főleg történeti jellegzetességek húzódnak meg, egyrészt a névtípus egészét, annak rendszerszerűségeit tekintve, másrészt pedig az egyes lexémákat külön-külön is megvizsgálva. Minthogy a *-falu* ~ *-falva* utótagú településneveket KÁZMÉR MIKLÓS igen kimerítő alapossgal önálló monográfiában dolgozta fel (1970), e helyütt én magam elsősorban a többi települést jelölő földrajzi köznévre koncentrálok az analízis során, ám e nyelvi elemek szoros összetartozása miatt a *falu* ~ *falva* problematikájára s ennek apropóján KÁZMÉR fontosabb eredményeire ugyancsak rendszeresen utalok.

---

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

1.1. Az elnevezéstípus gyakoriságát jól mutatja, hogy SZABÓ ISTVÁN a *-telek* ~ *-telke*, *-ház(a)*, *-lak(a)*, *-ülés(e)*, *-föld(e)* utótagú településnevekből összesen csaknem ezret számolt össze a középkori Magyarország területén a 13. századtól 1526-ig (1963: 324), míg KÁZMÉR MIKLÓS csak a *falu* lexémát — és annak alakváltozatait — fajtajelölőként tartalmazó településnevekből mintegy háromezret gyűjtött össze nagyszabású monográfiájában (1970: 9). Bár KÁZMÉR feldolgozása jóval tágabb időintervallumot ölel fel, hiszen adatait egészen 1873-ig bezáróan veszi fel, mégis az derül ki munkájából, hogy a vizsgált elemnek messze a 14–15. század a legproduktívabb időszaka, s adattárának körülbelül 80%-a a 16. század előtti időszakból származik (vö. 1970: 32, 59–60). Jómagam a jelen tanulmány alapját képező s lentebb részletesen is bemutatandó adatbázisban közel kétezer, utótagjában a *-telek* ~ *-telke*, *-ház(a)*, *-lak(a)*, *-föld(e)*, *-egyház(a)*, *-szállás(a)*, *-ülés(e)* lexémát tartalmazó településnevet gyűjtöttem össze a régiségből. Összességében ez tehát azt jelenti, hogy a *falu* elemet tartalmazó névformákkal együtt a 16. századig legalább négy-ötezer olyan elnevezést adathozhatunk, amelyek az említett településnév-formánsokkal álltak.

Az kétségtelen tehát, hogy ilyen kétrészes elnevezések a régi magyar településnév-állományban igen magas arányban voltak jelen. Noha az ilyen struktúrák megoszlását a névrendszer egészéhez viszonyítva jelenlegi ismereteink szerint lehetetlen lenne pontosan meghatározni, bizonyos közelítő számításokat (becsléseket) talán mégis végezhetünk. CSÁNKI DEZSŐ a Hunyadiak korára vonatkozó történeti földrajzában (Cs.) összesen 18190 várost és helységet említ, SZABÓ ISTVÁN pedig részben CSÁNKI nyomán, de az onnan hiányzó területeket is számításba véve a 15–16. századra nagyságrendileg 20000–21000-re becsüli Magyarország településeinek¹ számát (SZABÓ 1966: 70), még korábban SZEKFI GYULA és HÓMAN BÁLINT pedig 21900 települést említ (1936: 297). Ezeket a számokat látva joggal gondolhatjuk azt, hogy a *falu* ~ *falva*, *telek* ~ *telke*, *ház(a)*, *lak(a)*, *föld(e)*, *egyház(a)*, *ülés(e)*, *szállás(a)* utótagú kétrészes településnevek bizonyos korszakokban akár a teljes településnév-állomány egyötödét is kitehették, s a kétrészes településnevek között feltehetően messze a legnépesebb csoportot alkották ezek a névszerkezetek (az elsődleges kétrészes településnevek pedig szinte kizárólagosan ilyenek lehettek). Azt is hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy a fennmaradt források alapján rekonstruálható képet nem szabad összetévesztenünk a korabeli valósággal még akkor sem, ha tudjuk, hogy ez utóbbit természetesen leképezik valamennyire a források adatai.

---

¹ Ehhez a kifejezetten magasnak tűnő számadathoz azonban fontos azt is hozzáfűznünk, hogy a települések jó része csupán egyszeri említésként kerül elő a forrásokban. Az elpusztuló, elnéptelenedő vagy eleve nem is különösebben életképes, mindössze egy-két lakosú települések számát a történettudományi szakirodalom jelentősnek mondja (vö. SZABÓ 1963: 325). E települészámok tehát nem egyidőben jellemezték a középkori Magyarországot.

Az itt tárgyalt elnevezések gazdag kutatástörténetét az jellemzi, hogy a szakemberek sokféle nézőpontból közelítettek e nyelvi elemcsoporthoz.

1.2. Egy időben a külső nyelvészeti szempontok, az etnikum- és településtörténet különböző problémái domináltak elsősorban az ilyen névszerkezetek vizsgálatában, s ebből a közelítésmódból is adódóan a nyelvészek mellett történészek is rendre bekapcsolódtak a diskurzusba. Kifejezetten gyakori problémaként jelenik meg ezekben a munkákban például a névtípus kronológiájának a kérdése. E vonatkozásban a településnév-formánsokkal álló elnevezéseket leginkább az ősbibnek tekintett egyrészes helynevekkel és helynévadási módokkal, tehát a formáns nélküli és a képzővel alkotott névtípusokkal állították a kutatók korrelációba, elsősorban az azoknál némelyest későbbi, a 12–13. századi megjelenésüket hangsúlyozva (vö. pl. BÁRCZI 1958: 160–161, KERTÉSZ 1939: 70–73, KNEZSA 1943–1944/2001: 19–21, MOÓR 1936a: 70–71, SZABÓ 1966: 136, KÁZMÉR 1970: 58, RÁCZ A. 2005: 148).

A történeti helynév-tipológiának nevezett nagyhatású elméletre egyébként is jellemző törekvés volt az, hogy az egyes névtípusok kronológiai jellegzetességeit, időhatárait feltárják, s aztán az adatolási nehézségekből, a forráshiányból eredő problémákat a kormeghatározó nevek tételével ellensúlyozhassák, s végső soron aztán ezek tanulságait bizonyos népességtörténeti kérdések tisztázására is felhasználhassák (ezzel kapcsolatban vö. pl. BÁRCZI 1958: 144, az eljárás ellentmondásaihoz pedig pl. KRISTÓ 1976: 3–5, TÓTH V. 2009: 175–177, HOFFMANN-TÓTH V. 2016: 258–259). A régi Magyarország etnikai viszonyaihoz kapcsolódóan szólt például MOÓR ELEMÉR is a *-falva* utótagú településnevekről, amikor az elnevezéstípus német eredetét igyekezett bizonyítani (1936b: 220, kritikáját lásd KNEZSA 1943–1944/2001: 20 és KÁZMÉR 1970: 54), vagy KERTÉSZ MANÓ a *-szállás* utótagú nevekről mint a letelepített, ám még félnomád viszonyok között élő kunokra és jászokra jellemző speciális településnév-típusról (1938).

Ezeknek a főként külső nyelvészeti szempontokat érvényesítő vizsgálatoknak a kulcskérdéseként jelent meg továbbá az is, hogy az ősbibnek, jellegzetesen magyarnak tekintett formáns nélküli helynévadáshoz, illetve a szintén korainak mutatókozó helynévképzéshez képest némi időbeli késéssel jelentkező kétrészes elnevezések — jellemzően éppen a most vizsgált típusok — elterjedése mögött esetleg sejthető-e valamiféle változás a letelepedett magyarság szemléletében, életmódjában. Másképpen fogalmazva: az efféle nevek a társadalmi-gazdasági változások nyelvi kísérőjelenségei lehetnek-e, vagy inkább tekinthetők nyelvi természetű folyamatok eredményének. E kérdés kapcsán alapvetően kétféle vélemény fogalmazódott meg a szakirodalomban: egyesek a változás mögött inkább belső nyelvfejlődési, a névszerkezetek szintjén bekövetkező változást láttak, s elsősorban a névmodellek jelentőségét hangsúlyozták (pl. KRISTÓ 1976: 97), míg mások nyelven kívüli változásokat, pl. a nemzeti szervezeten felbomlását, a feudális rendszer

megszilárdulását, a falurendszer kialakulását látják mögötte indukáló tényezőként meghúzódni (pl. KÁZMÉR 1970: 31, KERTÉSZ 1939: 70, SZABÓ 1966: 136).

Az előbbi problémával szorosan összetartozó kérdés az is, hogy az egyes települést, lakott helyet jelölő lexémák használata között milyen összefüggések mutathatók ki. Ennek kapcsán leginkább arra lehetünk kíváncsiak, hogy a névadók miért éppen az adott lexémát választják ki a több hasonló elem közül nevek alkotására, s hogy a különböző, települést jelentő lexémával alakult településnevek denotatívumai (az általuk jelölt települések) között felfedezhetők-e akár településtörténeti, akár településszerkezeti különbségek. Az ugyanis több okból is nagyon valószínűnek tűnik, hogy az említett típusok között erős szemantikai kapcsolat áll fenn: erre utalhat például az efféle lexémák felcserélődésének² a lehetősége, ami ráadásul meglehetősen gyakori jelenségnek számít.

De nemcsak az elnevezők szemléletében kapcsolódhatnak az ilyen településnevek össze: igen jellemző például az, hogy a szakemberek is magától értetődően, különösebb indoklás nélkül együtt tárgyalják ezeket a struktúrákat. A *-szállás* lexémával alakult településnevek kapcsán az utótagnak a kifejezetten a kun és jász népelemre jellemző településszerkezet-jelölő szerepéről már fentebb szóltunk, de érdekes kérdéseket vet fel például a *-telke* és az *-egyháza* utótagú nevek közötti összefüggés is, erre azonban írásomnak csak egy későbbi részében térek majd ki. SZABÓ ISTVÁN a középkori prédiумról írott dolgozatában a *-telke*, *-háza*, *-laka*, *-földe* utótagú elnevezések kapcsán a denotatívumnak, a nevek által megjelölt településnek a még kialakulatlan voltát hangsúlyozza: „Ezeket a kisebb-nagyobb telepeket nem véletlenül mondták azután sokszor *prédiumnak*: egyelőre olyan módon folyt ezeken a gazdálkodás, mint eddig is a földesúri gazdasági üzemekben. Középkori prédiум-képünkről éppen nem hiányozhatnak tehát sajátos vonásaik. Sokszor már a településhez tapadt helynév önmagában is felismerhetővé teszi azt: a személynévhez birtokviszonyban kapcsolódó *-háza*, *-laka*, *-ülése*, *-teleke*, *-földje* összetételű helynevek már nevükben is kifejezésre juttatják, hogy az ilyen településeken eredetileg alig állhatott más, mint egy telek, egy udvarház, esetleg egy-két szolgálhazzal-kunyhóval oldalán.” (1963: 323). MOÓR ELEMÉRNél lényegében ugyanezt a véleményt olvashatjuk (1936a: 113), s hasonlóan véleke-

---

² A számos ide vonható példa közül most mindössze néhányat említek meg. A Fejér megyei *Bagamérfölde* (1283: t. *Bogomerii*, 1296: *Bogomelifeulde*, Cs. 3: 317) adathozható *Bagamértelke* (1453: *Bagamertheleke*, p., Cs. 3: 317) alakban is, a Sáros megyei *Gergelylaka* települést (1332–37: *Geregurlaka*, 1427: *Gergellaka*, Cs. 1: 295) korábban említik *Gergelyfölde* néven is (1274: *Geregurfelde*, Cs. 1: 295), a Zala megyei *Istvánlaká*-t (1322: *Istuanlaca*, pr., Cs. 3: 64) egyidejűleg *Istvánháza*-ként (1322: *Istuanhaza*, pr., Cs. 3: 64) említik, a Bodrog vármegyében található *Mátyusegyháza* (1341: *Matyuseghaza*, p., Gy. 1: 724, Cs. 2: 204) adathozható *Mátyusháza* néven is (1384: *Mathiushaza*, p., Cs. 2: 204), az Abaúj megyei *Velcsenetelke* településnek (1320: *Welchenetelky*, p., Gy. 1: 155) pedig *Velcsenéháza* említését (1311: *Welcynahaza*, t., 1311: *Velchenehaza*, Gy. 1: 155) ugyancsak ismerjük.

dik BÁRCZI GÉZA is akkor, amikor az általunk itt vizsgált elnevezéseket két típusra osztja: az emberi lakótelepet, telephelyet jelölő, illetve a természeti tárgyat, objektumot jelölő nevekre (1958: 160).

1.3. Más esetekben az említett névstruktúrák vizsgálatában sokkal markánsabban jelent meg a modern névtani kutatásokra egyre inkább jellemző névrendszertani személet: a névtípus, illetve egyes elemeinek belső nyelvészeti, névtani célú, de interdiszciplináris érveket is felvonultató feldolgozása. E felfogásnak az alapjait a LŐRINCZE LAJOS nevéhez köthető névélettani vizsgálatokban találjuk meg, aki Földrajzineveink élete című munkájával (1947) gyakorlatilag annak az önelvű, interdiszciplináris névtudománynak a megalapozójává vált, amely a nevek önmagukért való vizsgálatát is fontos tudományos célnak tekinti (vö. HOFFMANN 2003: 19). Persze azt is hangsúlyoznunk kell, hogy e két szemléletmód, tehát a főként nyelven kívüli, illetve az elsősorban belső nyelvészeti kérdéseket szem előtt tartó vizsgálatok között nem mindig lehet éles határvonalat húzni, a különbségek többször inkább elvi jellegűek. A rendszerszerűen elvégzett névtani vizsgálat éppúgy szolgálhat történeti eredményekkel, ahogy komoly nyelvészeti-névtani ismeretekkel gazdagíthatnak minket az elsődlegesen történeti érdeklődésű kutatások is. Ebben a kérdésben ezért akkor járunk el talán a legcélszerűbben, ha a névtan, főként pedig a történeti névtan interdiszciplináris természetét hangsúlyozzuk, de eközben azt is szem előtt tartjuk, hogy az egyes szakmák képviselői saját tudományszakukon belül maradván igyekezzenek a nevekből következtetéseket levonni (HOFFMANN–TÓTH V. 2016: 317, RÉVÉSZ 2015: 48–49). „A történeti helynévkutatásnak minden korban fontos sajátossága volt az, hogy bizonyos segédtudományi feladatokat látott el, elsősorban a történettudomány és a történeti földrajz vonatkozásában. Megítélésem szerint ezt a továbbra is lényeges szerepet a névkutatás abban az esetben tudja a legmegbízhatóbban betölteni, ha a nevekhez mint nyelvi jelekhez közelít, s következtetéseit erre alapozva, tisztán nyelvi síkon maradván igyekszik levonni. Az így kikristályosodó eredményekre aztán teljes biztonsággal támaszkodhatnak a társtudományok is.” (TÓTH V. 2009: 181).

A települést, lakott helyet jelentő lexémák közül a legalaposabb önálló feldolgozást — nem meglepő módon — a legproduktívabb elem, a *-falu* ~ *-falva* kapta. KÁZMÉR MIKLÓS e témának szentelt monográfiája (1970) minden szempontból példaértékűnek tekinthető: e dolgozatban a szerző olyan módszerességgel és alaposággal elemezte az utótagjukban a *falu* valamely variánsát tartalmazó településnevek csoportját, hogy az általa mondottak jórészt mind a mai napig tökéletesen helytállóak. Ugyanennek a formánsnak a településnevekben és a családnevekben való felbukkanását, illetve nyelvföldrajzi elterjedését VÖRÖS FERENC (2011) és ANGYAL LÁSZLÓ (2013) is tanulmányozta. Figyelmet érdemel ugyanakkor az a körülmény, hogy az e körbe tartozó lexémák közül egyedül a *falu* kapott önálló, monografikus feldolgozást. A *telek* településnevekben játszott szerepével FÖLDES

LÁSZLÓ (1971), etimológiájával pedig JAKAB LÁSZLÓ foglalkozott behatóbban (1957), legutóbb pedig én magam tárgyaltam ezt az elemet egy tanulmányban (BÁTORI 2015). A *szállás* kapcsán KERTÉSZ MANÓNAK az inkább etnikai-népeségtörténeti jellegű írására a fentiekben már szintén utaltunk (1938).

E helyütt feltétlenül szólnunk kell RÁCZ ANITA egyik tanulmányáról (1999) is, amelyben a szerző az itteni célkitűzésekhez igen hasonló szempontokat érvenyesített: egy szűkebb terület, a régi Bihar vármegye kétrészes településneveinek azon elemeit vetette össze, amelyek utótagjukban települést jelölő földrajzi köznevet tartalmaznak. Különösen tanulságos ez a munka már pusztán azért is, mert ritkák az olyan feldolgozások, amelyek közvetlenül, központi kérdésként foglalkoznak e névtípus problémakörével.

Noha az általunk vizsgált településnév-formánsok a névrendszerben játszott szerepükhöz képest viszonylag kevés önálló feldolgozást kaptak, számos alkalommal előkerült a problematikájuk valamilyen más névtani kérdés kapcsán. MEZŐ ANDRÁS a templomcimből keletkezett településnevek tárgyalásánál foglalkozott behatóan a védőszentnév + *-telke/-falva/-földe/-háza/-egyháza* stb. típusú névstruktúrákkal (MEZŐ 1996: 243–247), RÁCZ ANITA a népnevet tartalmazó településnevek kapcsán tért ki részletesebben is a népnév + településnév-formáns típusú elnevezések kronológiai és nyelvöldrajzi jellemzésére (2016: 141–158), TÓTH VALÉRIA pedig a településnevek változástipológiájával foglalkozva szentelt egy esettanulmányt az ilyen névszerkezetek vizsgálatának (2008: 182–192). Meg kell említenünk azt is, hogy a névtípus gyakorisága okán az egyes területek névállományát feldolgozó munkákban is nagy valószínűséggel találkozunk az efféle elnevezések problematikájával még akkor is, ha a szerzők adott esetben nem is ezt a kérdést állítják a munkájuk középpontjába.³

Ellentmondásos helyzetet tapasztalhatunk tehát: noha az itt tárgyalt településnév-típus érintőlegesen nem ritkán kap helyet a szakirodalomban, mégis viszonylag csekély az olyan munkák száma, amelyek kifejezetten ezt a speciális elemcsoportot állítják kutatásuk középpontjába. Ez pedig már csupán azért sem érthető, mivel a névtípus egyike a legjelentősebb és legelterjedtebb névadási módoknak. Véleményem szerint e sajátos anomália hátterében leginkább az efféle szerkezetek áttetszőségét kell keresnünk, azt tudniillik, hogy az ilyen elnevezések kevésbé tűnnek a névtani vizsgálat szempontjából érdekesnek, hiszen első pillantásra kevés problémát hordoznak. Monográfiájának bevezetőjében KÁZMÉR MIKLÓS is

---

³ BENKŐ LORÁND például a Nyárádmentén vizsgálódva (1947) 32 település helynévanyagát kutatja, melyek közül 13 az említett formánsok valamelyikével (leginkább a *falva*-val) alakult. KÁZMÉR MIKLÓS az alsó-szigetközi vizsgálatában 'településnevek' terminussal közös kategóriaként elemzi a névtípusba tartozó makroneveket (1957: 10–12), de az újabb szakirodalomból is bőségesen tudunk példát hozni a vizsgált névelemek problematikájának felbukkasására egy-egy konkrét terület helynévrendszertani vizsgálata kapcsán (pl. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 80, PÓCZOS 2001: 123–124, TÓTH V. 2001: 134, illetve kifejezetten hosszan RÁCZ A. 2005: 146–163).

hasznos gondolatot fogalmazott meg: „A dolgozat tárgya tehát egyetlen névtípus elemzése, épp ezért fel lehetne vetni: érdemes-e kiadott és levéltári források nagy mennyiségét egyetlen, látszólag igen problémátlan helynévcsoporthoz kedvéért átvizsgálni [kiemelés tőlem, B. I.]”, majd a névtípus jelentőségére utalva rögtön jelzi az ilyen típusú vizsgálatok létjogosultságát: „A *falu* (és származékainak vagy változatainak) gyakorisága, megterhelése már önmagában is igazolja a tárgyválasztást. [...] Az elvégzett vizsgálat — úgy vélem — ilyen szempontból sem volt felesleges: egy gyakori helynévtípus bonyolult és mégis sok szabályosságot mutató — számomra ezenkívül igen érdekes és izgalmas — sorsának, életének jó néhány vonatkozását lehetett kideríteni. Az alkalmazott módszert pedig esetleg további névtípusok problémáinak tisztázásában is hasznosítani lehet.” (1970: 8–9). BENKŐ LORÁND egy helyütt szintén úgy nyilatkozott, hogy egy gyakori, de látszólag problémamentes névtípus elemeinek vizsgálata legalább olyan haszonnal bírhat, mint egy-egy kevésbé rendszerszerű, bizonyos szempontból több kérdést rejtő név elemzése: „a név egyedi mivoltában általában kevesebbet mond, csekélyebb bizonyító erővel rendelkezik, ellenben csoportosan, különösen közös jellemzők számbavétele esetén jelentősége megnövekedhet.” (2002: 12).

Írásom további részében a fent bemutatottak szellemében igyekszem tehát az utótagjukban valamely településnév-formánst tartalmazó településneveket több szempontot is mérlegre téve megvizsgálni.

1.4. Az eddigiek mellett érdemes azonban előzetesen kitérnünk bizonyos, a vizsgált névstruktúrák kapcsán felmerülő terminológiai kérdésekre is, mivel e téren némi bizonytalanság uralkodik. Az ilyesfajta névstruktúrákat a korábbi szakirodalomban összetételként, névösszetételként, birtokosjelzős összetételű helynévként vagy *-falva* típusú összetételként emlegették (vö. pl. MOÓR 1936a, KERTÉSZ 1939, BÁRCZI 1958: 160 stb.). KNIEZSA ISTVÁN az eredeti településnevek terminussal illetve e csoportot (1943–1944/2001: 15), míg KÁZMÉR a valódi településnevek kifejezést használja (1970: 8) a típus megnevezésére.

Az újabb szakirodalomban e lexikális elemcsoportot leginkább a J. SOLTÉSZ KATALINTÓL hagyományozódó terminussal, a névformáns fogalmával jelölik meg a szakemberek. Névformáns J. SOLTÉSZ azokat az egyes névfajtákra jellemző szóelemeket, utó- vagy előtagokat, képzőket és funkciótlan végződéseket érti, amelyek már a névtesten való pusztán jelenlétükkel is azt jelzik, hogy a felhasználással létrehozott nyelvi elem tulajdonnévi szerepben áll. A névformánsok lehetnek toldalékjellegűek, mint például a családnevek *-i* végződése vagy a női személynévek zömének *-a* végződése, illetőleg lehetnek lexikális természetűek is: ez esetben önálló lexéma — leggyakrabban földrajzi köznévi — által teremődik meg a névjelleg (1979: 19–20).

TÓTH VALÉRIA több példát is hoz arra, hogy egyes földrajzi köznevek használata hogyan értékelődhet át, és fejezheti ki az adott helynek a települési státu-

szát. Ő a névformánsok egyik altípusaként a településnév-formánsokat úgy határozza meg, mint adott korban, adott nyelvben a településnévi státus nyelvi kifejezésére szolgáló elemeket. Tovább bontva e kérdést, TÓTH VALÉRIA a lexikális névformánsok között elkülönít elsődleges (primér) és másodlagos (szekundér) településnév-formánsokat is: a megkülönböztetés alapjául felfogásában az szolgál, hogy míg bizonyos elemek, földrajzi köznevek jelentésszerkezetében eleve megtalálható a 'település, lakott hely' jelentés, addig más névformánsoknak az elsődleges, földrajzi köznévi jelentéséből ez a szemantikai összetevő hiányzik. A szekundér településnév-formánsok esetében eszerint tehát valamilyen jelentésváltozással kell számolni, ami megteremtette bennünk a 'település', esetleg 'valamilyen speciális jeggyel rendelkező település' jelentést. A primér, illetve a szekundér településnév-formánsok között egyfajta átmeneti kategóriát képezhetnek az olyan földrajzi köznevek, amelyeknek a lexikális jelentése esetleg magában foglalhatja a 'település' értelmet, de nem ez a legjellemzőbb szemantikai tartalmuk (2008: 182). Tipikusan ebbe a csoportba tartoznak — a *falu* ~ *falvá*-val nem számolva — az itt tanulmányozott lexikális elemek.

BÁBA BARBARA több munkájában is (pl. 2012, 2013, 2016: 32–39) behatóan foglalkozott a lexikális helynévformánsok kérdéskörével, illetve közelebről ezeknek a földrajzi köznevekkel való kapcsolatával. Ő a primér és szekundér névformánsok fogalmát nemcsak a településnevekre, hanem tágabban, a helynevekre általában is igyekszik alkalmazni. A lexikális helynévformánsok közé sorolja például azoknak az 'erdőt' jelentő fafajtáknak a megnevezéseit is, amelyek elsődleges szemantikai tartalmuktól eltávolodva szekundér topoformánsi funkciót is magukra vettek: a *cser*, *haraszt* stb. növénynevek a *Szurkos-cser*, *Kerek-haraszt* típusú helynevekben ilyen funkcióban szerepelnek. Úgy véli, a névformánsok és a földrajzi köznevek elkülönítését leginkább egy funkcionális szempont, a használatuk alapján lehet megvalósítani: a földrajzi közneveket elsősorban jelentéstani és részben morfológiai jellegzetességeik alapján érdemes meghatározni mint a szókincs egy speciális, helyet jelölő szócsoportját, hasonlóan a rokonságnevekhez vagy a növénynevekhez, míg a névformánsokat csakis a helynevek irányából, az ott betöltött helyfajtajelölő szerepük alapján írhatjuk le (2013: 103).

Említést tehetünk még a formánsok problematikája kapcsán KENYHERCZ RÓBERT (2014) és KOVÁCS HELGA (2015) egy-egy a közelmúltban napvilágot látott írásáról is. Mindkét dolgozatban olyan nyelvi elemek vizsgálatával foglalkoztak a szerzők, amelyek elsődleges szemantikai tartalmuktól eltávolodva másodlagos névformánsi jelentést vettek magukra. A régi Szepes vármegyében a szlávból adaptálódott *-óc* képző — immáron magyar elemként — a 'település' jelentést öltötte fel, míg a szélesebb területen előforduló *-kő* utótag a régiségben több esetben is elsődleges jelentésétől eltávolodva a 'vár' szemantikai tartalmat vette magára.

2. A települést jelölő földrajzi köznevek mint lexikális névformánsok elemzésére irányuló vizsgálataimhoz korpuszként GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori törté-

neti földrajzát (Gy.), CSÁNKI DEZSŐ Hunyadiak korabeli történeti földrajzát (Cs.), illetve NÉMETH PÉTER Szabolcs és Szatmár megyei köteteit (NÉMETH 1997, 2008, előbbinek kibővített, még kéziratos változatát) használtam fel. Bár a vizsgálatba bevont munkák számát természetesen tovább lehetne bővíteni, ám úgy vélem, hogy a névtípus legjellemzőbb sajátosságait, karakterisztikus vonásait egy ilyen, a részletek helyett inkább az általánosságokra koncentrált analízis keretei között is jól megragadhatjuk.

Az említett munkák feldolgozásával közel 2000 olyan helynevet — amennyire ez megállapítható, szinte kivétel nélkül településnevet — gyűjtöttem össze, és rögzítettem adatbázisban, amelyek a *telek ~ telke, föld(e), ház(a), egyház(a), lak(a), ülés(e)* és *szállás(a)* valamelyikét tartalmazzák utótagjukban. Nem dolgoztam fel ugyanakkor a nyilvánvalóan idetartozó *falu* lexémát utótagként tartalmazó településneveket, mivel e névstruktúrák vizsgálatánál véleményem szerint bátran rábízhatjuk magunkat KÁZMÉR MIKLÓS már többször hivatkozott példaértékű monográfiájára (1970). Az adatok vizsgálatánál az egyes konkrét elnevezések legelső említéseinek különösen nagy figyelmet szenteltem, mivel ez az információ kulcsfontosságú a különböző névformánsok kronológiai sajátosságainak megrajzolásakor.

Fontosnak tartom azonban azt is leszögezni, hogy a felhasznált munkák forrásértéke között viszonylag nagy különbségek vannak, s ezeket az adatok értékelésekor figyelembe kell vennünk, mert egyébként jelentős torzulások adódhatnak a gyakorisági, kronológiai, névföldrajzi jellemzők feltárásakor. E probléma érzékeltetésére elég csupán CSÁNKI DEZSŐ és GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajza között megmutatkozó adatkezelési különbségekre utalnunk: amíg ugyanis GYÖRFFY jelöli az egyes adatok (pontosabban az őket magukba foglaló oklevelek, források) hitelességét is, addig CSÁNKINál ez — saját kora tudományosságának megfelelően — hiányzik. Másrészt viszont az általuk feldolgozott korszak is nagyban különbözik egymástól, s további fontos különbség adódik abból is, hogy míg a Hunyadiak korát felölelő CSÁNKI-féle kötetek a Kárpát-medence közel teljes területét átfogják, addig GYÖRFFY munkája sajnálatosan torzóban maradt.⁴

Minden a korai középkorral foglalkozó diszciplínát egyaránt sújt továbbá az a probléma, hogy az írásos emlékek hiánya, illetve a fennmaradt dokumentumok megőrződésének esetlegessége jelentősen korlátozza a lehetőségeinket.

Ezek mind-mind olyan nehézségek, amelyeket a korpusz feldolgozásakor és értékelésekor folyamatosan szem előtt kell tartanunk. Úgy gondolom azonban,

---

⁴ Azt ugyanakkor, hogy nemcsak az egyes szerzők munkái között figyelhetünk meg akár jelentős különbségeket, hanem az egyazon szerzőtől származó munkák között is, szépen példázhatja CSÁNKI történeti földrajza is, amely az egyes kötetek megjelenésével lett egyre részletesebb: az első kötet még 26, a második kötet már csak 12 vármegye anyagát dolgozza fel, a harmadik kötetben 8 vármegye anyaga kapott helyet, s végül a legutolsó kötet csupán három vármegyét ölel fel a korábbi kötetekhez hasonló terjedelemben (vö. Kiss L. 1988: 130).

hogy bizonyos módszerek alkalmazásával talán csökkenthetjük a bizonytalansági faktorok szerepét: az esetlegességek kiszűrése vagy legalábbis mérséklése érdekében ezért a vizsgált elemcsoportokat az analízis során kétféle szempontot alkalmazva is mérlegre teszem.

Először is a vizsgált településnév-formánsok mindegyikét külön-külön ábrázolom térképes formában, vármegyei keretben, a fentebb említett történeti források összessége alapján.⁵ Ez a vizsgálati mód az egyes elemeknek a m e n n y i s é - g i jellemzőit mutatja meg, azt tehát, hogy egy adott vármegyében hány elnevezésben jelenik meg az adott lexéma. Noha ez önmagában is fontos mutató lehet, semmit sem tudunk meg azonban általa az egyes lexémák adott területen való produktivitásáról. A sűrűn lakott területekről ugyanis, ahol sok település található — jellegzetesen ilyen például a Dél-Dunántúl —, értelemszerűen sok adatunk van, míg a ritkábban lakott vidékeken az előbbiekhöz képest jóval kevesebb; ám ez a fajta ábrázolás arra nem alkalmas, hogy megmutassa, vajon az egyes területek között mutatkozó különbségeknek valójában van-e köze például az adott elem névalkotásban játszott jelentőségéhez vagy sem.

Ezért is van szükségünk egy újabb aspektusra, amely tulajdonképpen az előbbi egyfajta kontrollvizsgálataként fogható fel. A lexémákhoz kapcsolódó második térképeken mindig azt ábrázolom, hogy az adott elem egy-egy vármegyei településnév-állományának egészéhez képest milyen százalékos arányban szerepel az egyes területeken a korszak névadásában. E nézőpont jól szemléleti az egyes településnév-formánsok vidékenkénti produktivitását, ugyanakkor elfedi azokat a lényeges mennyiségi mutatókat, amelyeket viszont az előző vizsgálatból (s az első térképekről) láthatunk világosan. Mindez pedig azt is jelenti egyúttal, hogy a kapott adatokat a két szempont eredményeit (a térképpárokat) egymás mellé téve, együttesen szemlélve kell értékelnünk.

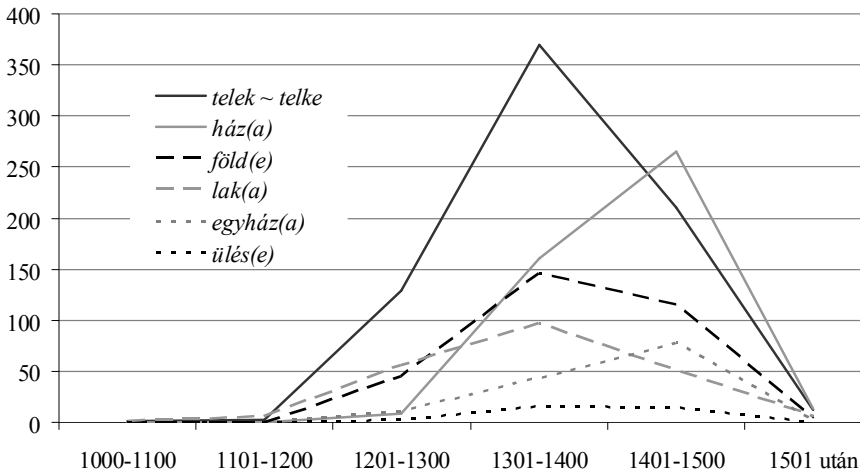
A forrásmunkák között tapasztalható kisebb-nagyobb különbségekre fentebb már utaltam. Ezek késztettek végül arra is, hogy az említett szempontok közül a másodikat, tehát azt, amelyik az adott elemek részvételi arányát vizsgálja a vármegyék teljes névállományához képest, egy további szűkítéssel érvényesítsem. Az egyes lexémák térbeli elterjedését ábrázoló térképek közül a másodikon a feldol-

---

⁵ A térkép, amit e vizsgálatokban használok, GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzán alapul, s az Árpád-kori vármegyerendszert ábrázolja. Ez akár anakronisztikusnak is hathat, hiszen az írásom tágabb intervallumot fog át, mint az Árpád-kor, s ebben a tágabb intervallumban a közigazgatási határok kisebb-nagyobb változásokon estek át. E problémára megoldást nyújthatna az, ha a különböző korszakokban külön-külön térképeken ábrázolnám az egyes lexémák elterjedtségét. Ez az eljárás azonban mindent összevetve inkább ártana a szemléltetésnek és az átfogóbb kép megrajzolásának, semmint segítené azt, így némi mérlegelés után lemondtam róla. Úgy vélem ugyanis, hogy bizonyos megszorításokkal ez a probléma jól kezelhető: azt kell csupán ehhez hangsúlyoznunk, hogy az egyes elemek kapcsán megjelenített határok a valóságban korántsem voltak ennyire határozottak, s az egyes ábrákon látottakban sokkal inkább a nagyobb foltokat, gócpontokat érdemes keresnünk élesen elválasztható vonalak és határok helyett.

gozott forrásmunkák közül csak a legszélesebb területet átfogót, CSÁNKI munkáját veszem figyelembe. Erre azért van szükség, hogy elkerüljem az egyes forrásmunkák eltérő gyakorlatából, adatkezeléséből stb. adódó esetleges torzulásokat.⁶

2.1. Az adatbázisom messze legnagyobb elemszámú kategóriáját a *-telek ~ -telke* utótagú településnevek alkotják, összesen 729 elnevezéssel, míg a második legnépesebb csoport, a *-ház(a)* utótagú struktúrák jóval kisebb elemszámmal jelennek meg, mindösszesen 369 helynévben találjuk meg ezt a lexémát. A *-föld(e)* formáns az előbbihez közel azonos arányban, 332 névstruktúrában jelentkezik, míg a *-lak(a)* mindössze 207, az *-egyház(a)* pedig 180 helynévben jelenik meg utótagként. A vizsgált településnév-formánsok közül legkisebb mértékben a *-szállás* vesz részt a névadásban, tíznél is kevesebb említéssel, míg az *-ülés(e)* valamivel nagyobb számban, 34 elnevezés utótagjaként tűnik fel. A *szállás* lexémát tartalmazó településnevek térképeken és diagramokon való feltüntetésétől a továbbiakban ezért praktikus okokból eltekintek: ez az utótag ugyanis olyan csekély mértékben van jelen a névállományban, hogy a többi, jóval nagyobb elemszámú kategória mellett ábrázolva sem igen lehet alkalmas arra, hogy vele kapcsolatosan bármiféle általános jellegzetességről, akár produktivitási területről, akár kronológiai sajátosságokról beszéljünk.

1. ábra. A vizsgált névformánsokat tartalmazó településnevek relatív kronológiája⁷

A vizsgált településnév-formánsok az 1000–1200-as évek között csupán igen szórványosan tűnnek fel a dokumentumokban. Ez persze aligha meglepő tekintve,

⁶ E választásból fakad azonban az, hogy azokat a vármegyéket, amelyek GYÖRFFY munkájában szerepelnek ugyan, CSÁNKI történeti földrajzából azonban hiányoznak (Erdélyi Fehér, Nyitra), a következetesség jegyében az arányosított térképeken kénytelen voltam üresen hagyni (akkor is, ha esetleg az első ábra éppen egy-egy névformáns jelentőségét sejtetné az adott területen).

⁷ A kronológiai viszonyok ábrázolásához a településnevek első adatait vettem figyelembe.

hogy maguk a kétrészes nevek is csak később, fokozatosan válnak az 1200-as és még inkább az 1300-as évektől kezdve produktívvá. A névadatok száma a 14. századtól robbanásszerűen emelkedik, s mintegy két évszázadon keresztül igen gyakran találkozhatunk a forrásokban ilyen névszerkezetekkel. Az ezt követő korszakokban azonban jelentős változás történik, s az 1500-as évektől már csak elvétve akadunk e településnév-formánsokkal alakult újonnan feltűnő elnevezésekre, ami a névtípus jelentőségének folyamatos csökkenését jelzi.

A kronológiai sajátosságok mérlegelésekor azt is figyelembe kell azonban vennünk, hogy az egyes helynevek első említései az esetek óriási többségében nem a név keletkezésére, hanem csak a meglétére utalnak, s a nevek létrejötte akár jóval korábban is történhetett. A nevek kronológiai értékelésének problémájára hívja fel a figyelmet RÁCZ ANITA is, amikor azt hangsúlyozza, hogy „az egyes névadatok első írásbeli felbukkanása csak egészen kivételes esetben eshet egybe keletkezésük időpontjával. Minthogy azonban nem rendelkezünk olyan tudományos eszközökkel, amelyek segítségével minden kétséget kizáróan meg lehetne állapítani egy-egy helynév keletkezési korát, csakis az adatolásukra hagyatkozhatunk.” (2016: 180). E probléma kezelésére vezeti be RÁCZ ANITA a *r e l a t í v k r o n o l ó g i a* fogalmát és módszerét, amely arra a gondolatra épül, hogy mivel az első említés esetlegessége minden helynevet egyaránt érint, a nevek nem önmagukban, hanem sokkal inkább nagy tömegben, egymással is összevetve hozdoznak olyan kronológiai tanulságokat, amelyek egy-egy névtípus időbeli viszonyait kirajzolhatják (i. h.). Mindezt mérlegelve azt is joggal gyaníthatjuk, hogy az olyan névstruktúrák között, amelyek 1500 után szerepelnek először az oklevelekben, bizonyára szép számban akadnak olyanok is, amelyek feltehetően korábban keletkezettek, s csupán első lejegyzésük esik — nyilván valamilyen jogesettel összefüggésben — az 1500-as évekre.

Ami a vizsgált elemek igazán produktív időszakát, tehát az 1300–1500 közötti időszakot illeti, az egyes lexémák helynévalkotásban játszott szerepében mutatkoznak bizonyos kronológiai különbségek (lásd az 1. ábrát). A *-telek* ~ *-telke*, a *-föld(e)*, illetve a *-lak(a)* utótaggal keletkezett névstruktúrák oklevelekben való felbukkanása egyaránt a 14. század első felében éri el a legmagasabb gyakorisági értéket, majd ezután különböző ütemű csökkenésükkel számolhatunk: a *telek* lexémával keletkezett elnevezések tendenciája meredek zuhanást mutat (egy 15. század első felére eső stagnálással), míg a *lak(a)* és a *föld(e)* formások csak fokozatosan szorulnak vissza a névadásban. Az adatok ilyen mértékű felszaporodása, majd hirtelen visszaesése mögött ugyanakkor nem feltétlenül csak az egyes névtípusok gyakoriságában beálló változások húzódnak meg, hanem egyes, nagy névanyagot felvonultató források is közrejátszhattak ebben. Elég ennek kapcsán az 1332–1337-es pápai tizedjegyzék — mint az első országos összeírás — hatalmas adatállományának torzító hatására utalnunk, amely a 14. század első felében több lexémánál is kiugró előfordulási mutatót eredményez. E telepü-

lésnév-típusok esetében ezért inkább azt érdemes hangsúlyoznunk, hogy azoknak az 1300 és 1350 közötti megugró gyakorisága a diagramunkon valamelyest felülreprezentált lehet, de minthogy a forrás minden helynévtípus kapcsán szerepet játszik a gyakorisági értékek megállapításában, a görbék egymáshoz viszonyított helyzete feltétlenül megbízható eredményt mutat.

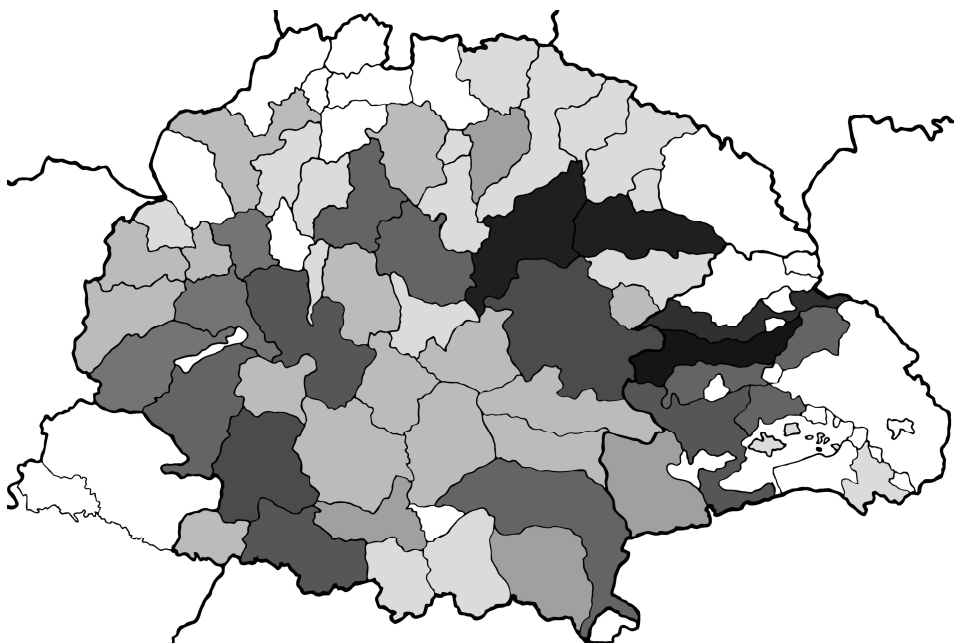
A *-ház(a)* és az *-egyház(a)* lexémák kronológiai ábrája az adatok alapján az előbbiektől némileg eltérő tendenciákat jelez. Mindkét elem különböző mértékű növekedést mutat az 1300-as évektől kezdve, produktivitási maximumukat azonban csak a 15. század első felében éri el, majd jelentős visszaesésüket figyelhetjük meg. A kronológiai görbék viszonyrendszere több érdekes összefüggést is felvet. Feltűnő például az, hogy a hasonló szemantikai tartalommal bíró *-lak(a)* és *-ház(a)* utótagú elemek erős korrelációban állnak egymással. A *-lak(a)* korábban jelenik meg a helynévadásban, s korábban is éri el a gyakorisági csúcát, míg a *-ház(a)*, bár később indul, fokozatosan válik egyre produktívabbá, s szorítja ki idővel szinte teljesen a *-lak(a)* típusú elnevezéseket a névadásból. Nem gondolhatjuk véletlennek azt sem, hogy igazán gyakori előfordulásúvá akkortól kezdve válnak a *-ház(a)* utótaggal álló névstruktúrák, amikor a bizonyos szempontból szinonim kifejezéssel alakult nevek már jóval ritkábban jelentkeznek. Ebbéli vélekedésünket, azt tehát, hogy a hasonló szemantikai tartalommal bíró lexémák vetélkednek egymással, a következőkben a területi jellegzetességeik is visszaigazolják majd.

A kronológiai sajátosságok általános bemutatása után érdemes az egyes településnév-formánsokat külön-külön is — elsősorban földrajzi elterjedtségüket a korábban említett szempontok alkalmazásával szemügyre véve — részletes vizsgálat alá vonni.

2.2. A 2. és a 3. ábrán a *-telek ~ -telke* településnév-formáns⁸ földrajzi elterjedtségét ábrázoltam. Mivel a lexémával kapcsolatos etimológiai, kutatástörténeti

⁸ A lexémával keletkezett településnevek között óriási többségben vannak az olyanok, amelyek személynévi előtaggal állnak, mint például a Doboka megyei *Gyulatelke* (1318: *Gyulatelke*, v., Gy. 2: 71), *Simontelke* (1318: *Symonteluke ~ Symunteluke*, t., Gy. 2: 86) vagy a Sopron megyei *Pósatelek(e)* (1361: *Posateluke*, 1362: *Posateleik*, Cs. 3: 625) és *Vicatelke* (1368: *Vichateleke*, p., Cs. 3: 635). Viszonylag gyakoriak a népnévi előtaggal állók is, amilyen például a Bihar megyei *Tóttelke* (1329/1358: *Tohtteluk*, v., Gy. 1: 678, Cs. 1: 626) vagy a Brassó megyéből adatható *Oláhtelke* (1294/1366: *Olahthelky*, t. seu v., Gy. 1: 832). Ritkábban foglalkozásnév szolgál az összetétel alapjául, ahogyan azt például a *Kovácsstelke* (1472: *Kowachthelke*, Cs. 2: 47) Temes megyei település kapcsán láthatjuk, esetleg állatnév, mint a Pest megyei *Ökörtelek* (1352: *Vkurteluk*, p., Gy. 4: 535), illetve növénynév, mint a Komárom vármegyei *Körtvélyestelke* (1321/456: *Kerthwelesthelek*, t., Gy. 3: 434, Cs. 3: 505) település esetében. Ritkaságuk ellenére utalnunk érdemes még az olyan *-telek ~ -telke* utótagú névszerkezetekre is, amelyekben előtagként összetett mikrotoponima áll: ilyenek például Doboka megyéből a *Bodróvölgytelke* (1332: *Bodrouueulgeteluke*, t. seu p., Gy. 3: 343) vagy a *Sóspataktelke* (1320: *Sospotoktelky*, Gy. 3: 370, Cs. 4: 401), illetve Szabolcs megyéből az *Aldótküteleke* (1427: *Aldothkuththeleke*,

és névrendszertani ismereteket korábban már egy önálló tanulmányban részletesen is bemutattam (BÁTORI 2015), e helyütt eltekintek ezek megismétlésétől, s csak az elem gyakorisági és elterjedtségi viszonyainak felvázolására törekszem.

2. ábra. *A -telek ~ -telke utótagú településnevek nyelvföldrajzi jellemzői (abszolút számok alapján)*

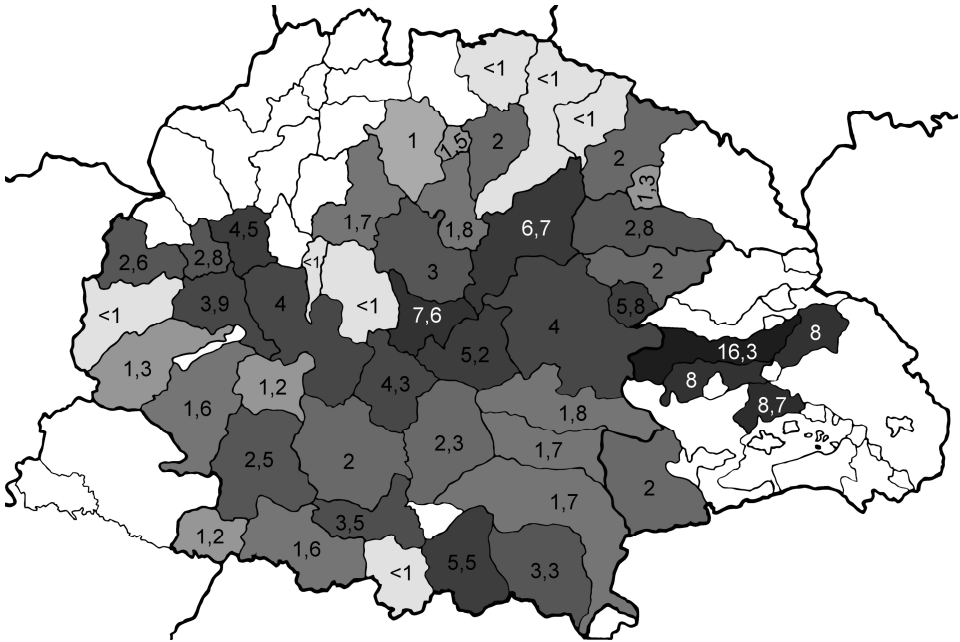
A településnév-formánsok közül a *-telek ~ -telke* lexéma a többinél nagyságrendekkel nagyobb arányban jelenik meg a Kárpát-medence településneveiben. Ráadásul nemcsak az a feltűnő a névtípussal kapcsolatban, hogy meghatározó módon képviselteti magát a névadásban, hanem az is, hogy területileg is nagyfokú elterjedtséget mutat a többi itt vizsgált településnév-formánshoz képest. Noha kétségtelen, hogy a *k e l e t i* s azon belül is főképpen az *e r d é l y i v á r m e g y é k b e n* határozottan kitapintható súlyponttal bír, de ugyanakkor az ország középső és egyes nyugati területein is található kisebb-nagyobb gócai. Az északi peremterületeken viszont szinte teljesen hiányzik ez a névszerkezeti típus, aminek okait feltehetően olyan település- és népességtörténeti sajátosságokban kell keresnünk, mint a kései megtelepülés vagy a magyar etnikum kisebb aránya.

A *-telek ~ -telke* névföldrajzát ábrázoló első térkép azonban némi ellentmondást is mutat, s erre azért célszerű külön is utalnunk, mert más elemek vizsgálá-

---

pr., NÉMETH 1997: 21) elnevezések. Az ilyen névstruktúrák fontos névrendszertani érvekkel szolgálhatnak a településnév-formánsok elméleti problémáihoz is (vö. BÁTORI 2015: 103).

tánál is előforduló, általános problémára világít rá. Szabolcs és Szatmár megyék más területekhez képest ugyanis aránytalanul erőteljesen jelennek meg a 2. ábrán: ezt pedig nem az adott névtípus kiemelt gyakorisága, hanem sokkal inkább a felhasznált források egyenetlensége okozza. E két terület ugyanis a közelmúltban NÉMETH PÉTER által igen alapos feldolgozásban részesült a szerző már hivatkozott dolgozataiban (1997, 2008), s mivel munkáit én magam is felhasználtam forrásként, bizonyos esetekben Szabolcs és Szatmár megyék más területekhez képest abszolút számokban jóval gyakoribbnak mutatnak egyes jelenségeket a feltételezhető tényleges arányaiknál.

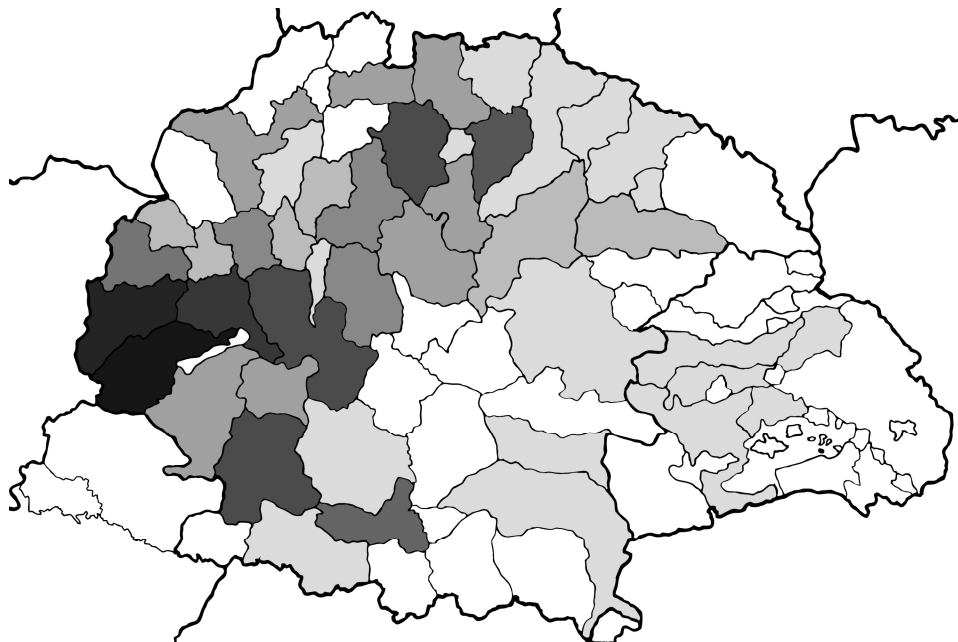
3. ábra. *A -telek ~ -telke utótagú településnevek nyelvföldrajzi jellemzői (a vármegyék településnév-sűrűségéhez viszonyítva)*⁹

Gyanúnkat a 3. ábrán látható térkép egyértelműen igazolja is: azt találjuk ugyanis, hogy noha az említett vármegyék közül Szabolcsban a teljes névállományhoz képest arányaiban is meglehetősen magas részvétellel jelenik meg a *-telek ~ -telke* utótagként, de korántsem olyan kiugróan, mint ahogyan azt a pusztá mennyiségi vizsgálat sugallja. Szatmár megyében pedig a kontrollvizsgálat eredményei szerint arányaiban meglehetősen kis szerepet játszik ez az elem a névanyagban, mindössze a teljes településnév-állomány 2,8%-át teszi ki.

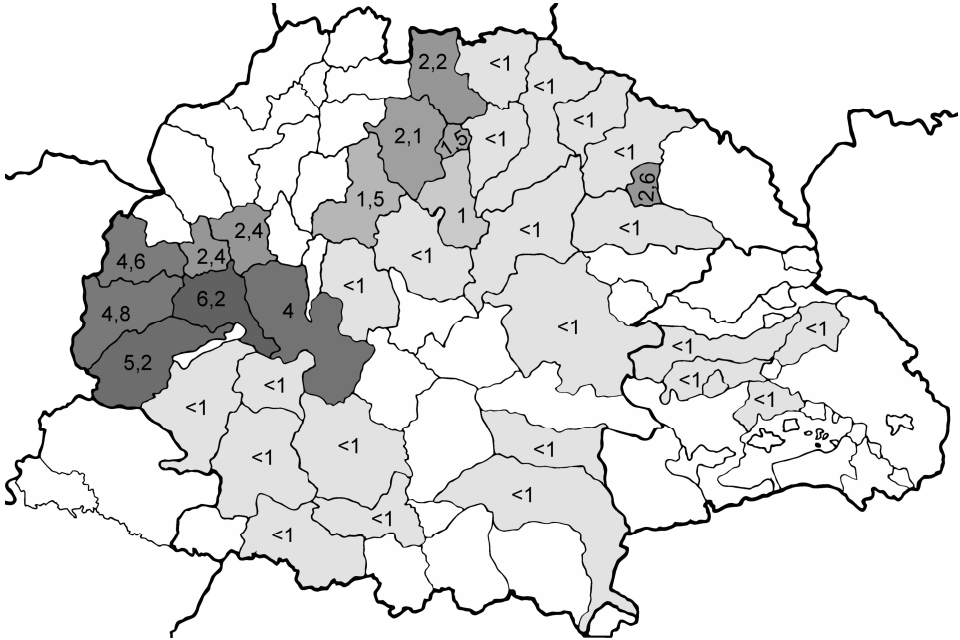
⁹ A térképen az egyes megyéknél föltüntetett számokkal azt a százalékos értéket adom meg, amely az adott névstruktúrák arányát mutatja a vármegye teljes korabeli településnév-állományaéhoz viszonyítva.

További olyan figyelemre méltó jellegzetességeket is felfed az adott lexéma részvételi arányait mérlegre tévő vizsgálat, amelyeket a másik, az egyes elemeket pusztán mennyiségi szempontból értékelő térkép homályban hagyta. A legfontosabb körülmény ezek közül az lehet, hogy rávilágít a *-telek ~ -telke* földrajzi köznév egyáltalán nem elhanyagolható szerepére a különböző település- és népességtörténeti okok miatt ritkábban lakott, esetleg gyengébben adatolható középső vármegyék, például Középső-Szolnok, Békés és Csongrád településnév-adásában is. Nem arról van tehát szó, hogy e területeken nem jelenik meg (vagy csak igen kis mértékben) a *-telek ~ -telke* a településnevekben, amire a 2. ábra térképe alapján gondolhatnánk, hanem mindössze arról, hogy ezeken a területeken eleve ritkább a településhálózat, s így arányosan is kevesebb elnevezésben szerepelhet a vizsgált településnév-formáns.

2.3. A 4. és 5. ábra térképein a *-föld(e)* településnév-formáns névföldrajzi elterjedtségét ábrázoltam, az olyan elnevezéseket tehát, mint például *Ábelfölde* (1275/1279/1324: *Abelfelde*, p., Gy. 4: 225) és *Ispánfölde* (1330: *Spanfelde*, t., Gy. 4: 253) Nógrád megyéből, *Királyfölde* (1430: *Kyralfelde*, Cs. 4: 714) Torda megyéből vagy *Nagyfalufölde* (1358: *Nagfalufeulde*, p., Cs. 3: 443) Tolna vármegyéből.

4. ábra. A *-föld(e)* utótagú településnevek nyelvföldrajzi jellemzői (abszolút számok alapján)

5. ábra. A -föld(e) utótagú településnevek nyelvöldrajzi jellemzői
(a vármegyék településnév-sűrűségéhez viszonyítva)

A TESz., illetve az EWUng. a lexéma jelentésének több árnyalatát is felsorolja, ezek közül a helynevekben leginkább a 'megművelt gazdasági terület' játszhat szerepet. A szó bizonytalan eredetű, talán származékszó lehet, mégpedig a *föl ~ fel* 'valaminek felső része, felseje, teteje' határozószóból a *-d* névszó- vagy kicsinyítőképzővel alakult főnév. A *föld*-ben az eredeti képzőnek ugyanakkor nem a kicsinyítő, hanem a nagyító, illetve a valamivel való ellátottságot kifejező tartalma érvényesülhetett. Ezzel a vélekedéssel szemben azonban szemantikai aggályaink lehetnek: a *föld*-höz a tudatban nem annyira a 'felső rész', sokkal inkább az 'alj, láb alatti terület' jelentéstartalom kapcsolódik. Eredeti jelentése az 'égítünk burka mint anyag' lehetett, s a többi jelentésárnyalat bizonyára ebből fejlődhetett ki. Ilyen jellegű jelentésváltozásra több nyelvből is tudunk párhuzamos példát hozni, pl. lat. *terra*, ang. *earth*, ném. *Erde* stb. (vö. EWUng., TESz.).

A *-telek ~ -telke* névformáns területi viszonyait ábrázoló térképekkel a 4. és 5. ábrát összehasonlítva két dolog azonnal szembetűnik. Jól látható egyrészt az, hogy a *föld(e)* lexéma jóval kisebb arányban vesz részt a helynévalkotásban, mint az előzőleg bemutatott *telek ~ telke*, másrészt pedig az is rendkívül feltűnő, hogy a térbeli elterjedtsége is sokkal szűkebb és jobban körülhatárolható, elsősorban egy bizonyos területen sűrűsödik. A mennyiségi vizsgálat eredményeit szemléltető 4. ábra megmutatja, hogy a 332 *-föld(e)* utótaggal álló településnév közül 158, vagyis az összes ilyen névstruktúra 48%-a öt egymással szomszédos vár-

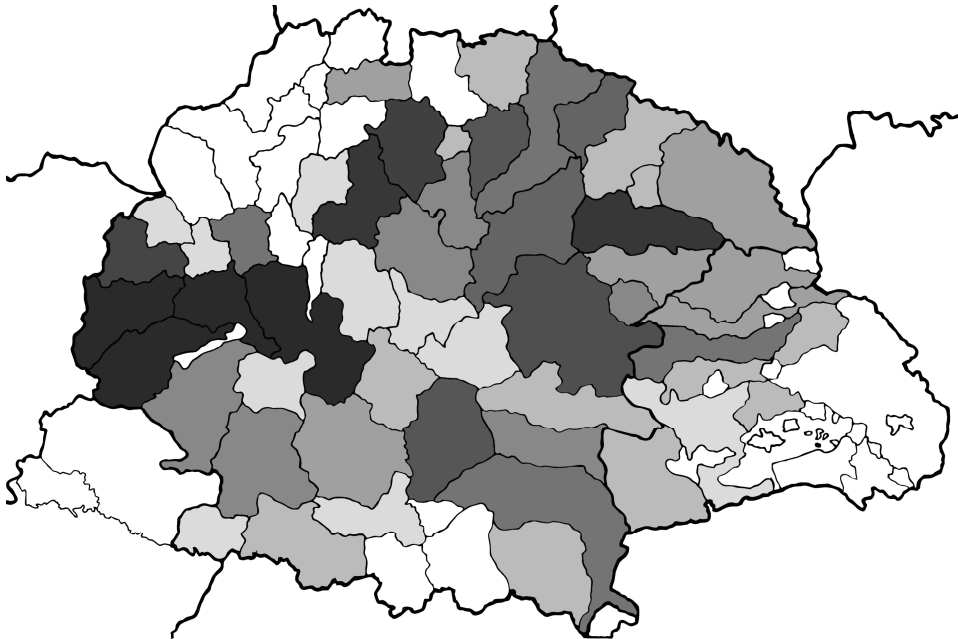
megyében található: kiemelkedően gyakori ez a lexikális elem Zala vármegyében, ahol 59 helynévben szerepel, Vas megyében, ahol 41, és Veszprém megyében, ahol 24 elnevezésben jelenik meg. Egy kisebb gócot talán Gömör és Abaúj vármegyék környékén is felfedezhetünk, ahol 18, illetve 17 névstruktúrában szerepel utótagként a *föld(e)*.

A *föld(e)* lexémával alakult településneveknek az egyes vármegyék névsűrűségét is figyelembe vevő százalékos aránya (lásd az 5. ábrán) nagyrészt megfelel a mennyiségi mutatók alapján megrajzolt képnek. Összességében tehát azt kell hangsúlyoznunk, hogy ez a névszerkezeti típus határozott földrajzi kötöttségekkel bír, s a fő elterjedési területe jól kitapinthatóan a Dunántúl, közelebről a Balatontól főképpen nyugatra és északra eső vármegyék: Sopron, Vas, Zala, Veszprém és Fejér megyék területe, de jelentős arányban van jelen a névtípus Győr és Komárom megyékben, illetve az előbbiektől északabbra Gömör, Abaúj és Szepes megyék területén is. Elszórtan további említések is feltűnnek, Ugocsa megye névrendszerében például látszólag önálló szigetet alkot (a környező megyék alacsony mutatóihoz viszonyítva mindenképpen) kiemelkedő arányával a névtípus. Ennek hátterében azonban valójában nem a *föld(e)* lexéma adott területen feltehető különös produktivitása áll, hanem az elemzési szempont korlátai, ami egyúttal szépen példázza a két nézőpont együttes alkalmazásának szükségességét is. Ugocsa megye névanyagában ugyanis mindössze két *-föld(e)* utótaggal álló településnév található: *Bel(z)sefölda* (1416: *Belsefelde*, p., Cs. 1: 431) és *Halászfölda* (1351: *Halazfeulde*, p., Cs. 1: 434), a megye kisszámú (78) településéhez képest azonban ez is komoly, 2,6%-os arányt jelent. Hogy jobban érzékeltessem az arányokat: Gömör megye 414 településéhez képest a 2,1%-os arány már 9 elnevezést takar, s egy másik szélsőséges példaként Vas megye 41 *-föld(e)* utótagú településneve a teljes névallománynak mindössze 4,8%-át öleli fel. A helynévtípusról általánosságban mindenképpen azt mondhatjuk el, hogy a használata nagyon határozottan a nyugati országrészre koncentrálódik.

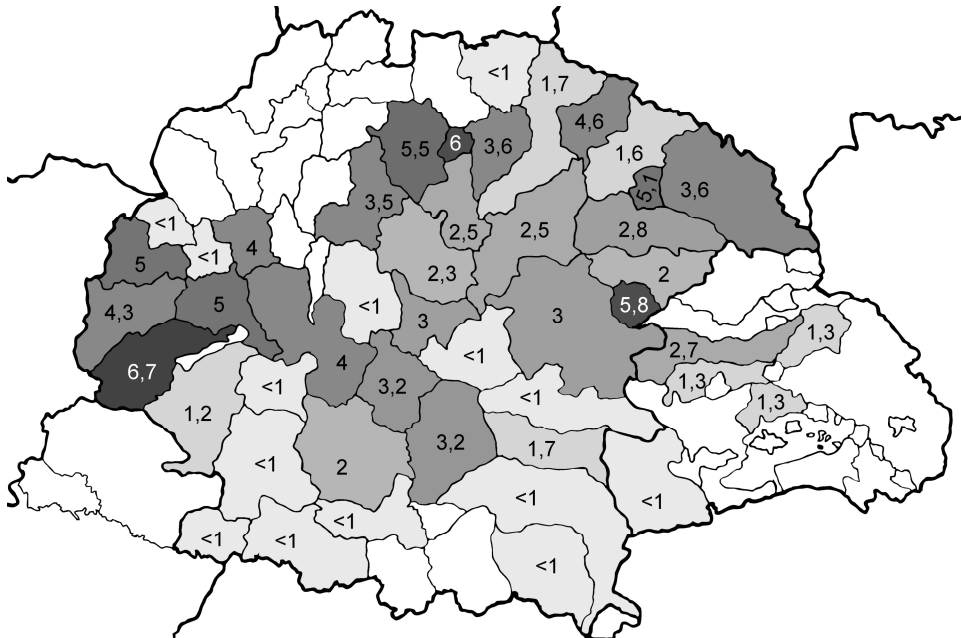
A két egymáshoz igen hasonló szemantikai tartalmú településnév-formáns, a *-telek* ~ *-telke*, illetve a *-föld(e)* az eddig látottak alapján sajátos korrelációban áll egymással. A térképekből kitűnik, hogy a Kárpát-medence nagy részében meglehetősen produktívan jelen lévő *-telek* ~ *-telke* éppen azokon a területeken van kevésbé jelen a névadásban, ahol a *-föld(e)* a legnagyobb arányban jelentkezik, s ez utóbbinak körülbelül odáig tart az elterjedtségi határa, ameddig a *-telek* ~ *-telke* nincs igazán nagy számban jelen. Ez igazolhatja ugyan valamelyest MEZŐ ANDRÁS azon megállapítását, miszerint a Duna észak–déli vonalától nyugatra a *-föld(e)* jelenik meg úgy, mint az elpusztult településekhez kapcsolódó sajátos formáns, kelet felé haladva pedig egyre jellemzőbben a *-telek* ~ *-telke* tűnik fel ebben a szerepben (1996: 245), arra azonban feltétlenül utalnunk kell, hogy a fenti adatok fényében ez a jelenség sokkal inkább tekinthető jellemző tendenciának, mintsem szilárd szabályszerűségnek.

2.4. A következő lexikális településnév-formáns, amelyről szólnunk kell, a *-ház(a)*, amely a vizsgált elemek közül a második leggyakoribb ebben a funkcióban: összesen 369 elnevezésben szerepel helynévalkotó lemémaként: például *Kereszténykenézháza* (1340: *Kereztykenenezhaza*, Gy. 1: 175), *Mikcseháza* (1337: *Mykchehaza*, Gy. 1: 176, Cs. 1: 775) Arad vármegyéből, illetve *Kovácsháza* (1483: *Kowachhaza*, Cs. 1: 692) és *Tamásháza* (1421–27: *Thamashaza*, Cs. 1: 705) Csanád megyéből. A TESz., illetve az EWUng. a lexéma számos jelentését különíti el egymástól, ezek közül a helynévalkotásban a következőkkel számolhatunk: 'lakóhely, tartózkodási hely', 'lakóház, épület', illetve talán 'nemzetség, háznép'. A szó maga ősi örökség a finnugor korból, alapalakja **kota* lehetett. A jelentésének kiszélesedésére ezúttal is tudunk párhuzamos példákat hozni, mint-hogy ugyanez játszódott le a lat. *domus* és ném. *Haus* szavak esetében is (vö. TESz., EWUng.). Azzal, hogy a *ház* főnévnek a régiségben lett volna 'település, kisebb falu' jelentésárnyalata, talán kevésbé számolhatunk (vö. BABA 2013: 105), ezáltal pedig az elem másodlagos településnév-formánsi jellege még egyértelműbben kidomborodik.

A *ház(a)* településnév-formáns névföldrajzi jellemzőit ábrázoló térképről kitűnik, hogy az elemre a *-telek ~ -telké*-hez hasonlóan inkább egy szélesebb területen elterjedt településnév-formánsként tekinthetünk, amely bizonyos vidékeken kiemelkedő produktivitással bír.

6. ábra. *A -ház(a) utótagú településnevek nyelvföldrajzi jellemzői (abszolút számok alapján)*

7. ábra. A -ház(a) utótagú településnevek nyelvföldrajzi jellemzői
(a vármegyék településnév-sűrűségéhez viszonyítva)

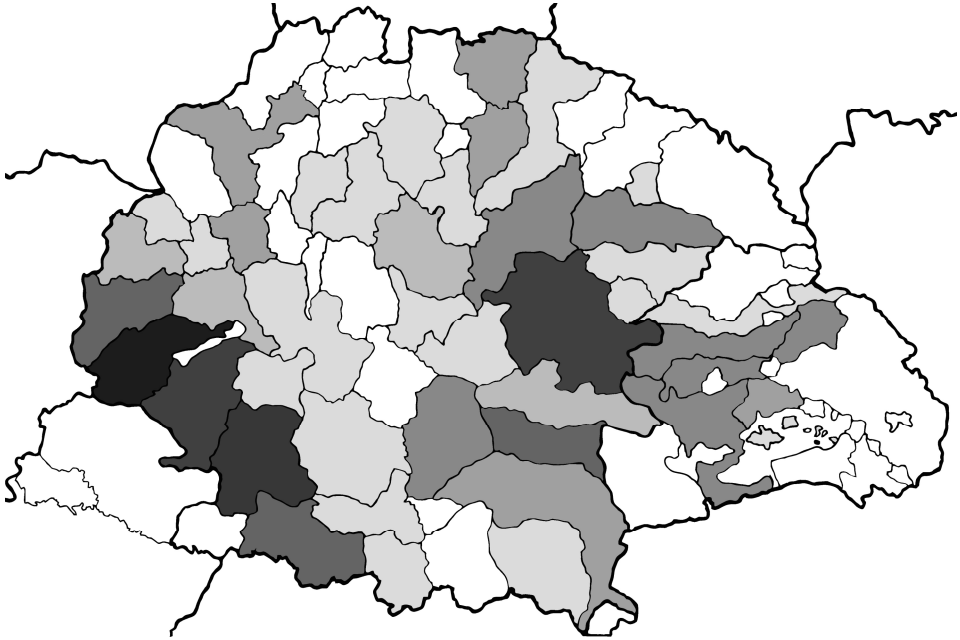
A ház(a) Sopron, Vas, Veszprém és Zala megyék mellett Fejér megyében is kiemelt szerepű lexikális névformánsként jelenik meg. Északkelet felé haladva további sűrűsödésekkel találkozhatunk még Nógrád, Gömör, Torna, Abaúj vármegyék területén, illetve keleten Ung, Máramaros, Ugocsa és Szatmár névanyagában is jelentékeny szerepet játszik. Ez utóbbi két vármegye kapcsán ugyanakkor a korábban megfogalmazott aggályainkat is érdemes szem előtt tartani.

2.5. Ahogyan a *telek* ~ *telke* és a *föld(e)* korrelációja kapcsán már utaltunk rá, az egymáshoz közel álló szemantikai tartalommal bíró elemek, úgy tűnik, bizonyos fokig komplementer jellegűek, azaz területi jellemzőik kiegészítik egymást (vagy más irányból szemlélve: gátolják egymás terjedését). Jól megfigyelhető ez a következő, az eddigi formánsokhoz képest kisebb számban megjelenő fajtajelölő utótag, a 207 helynévben fellelhető *-lak(a)* példáján is.

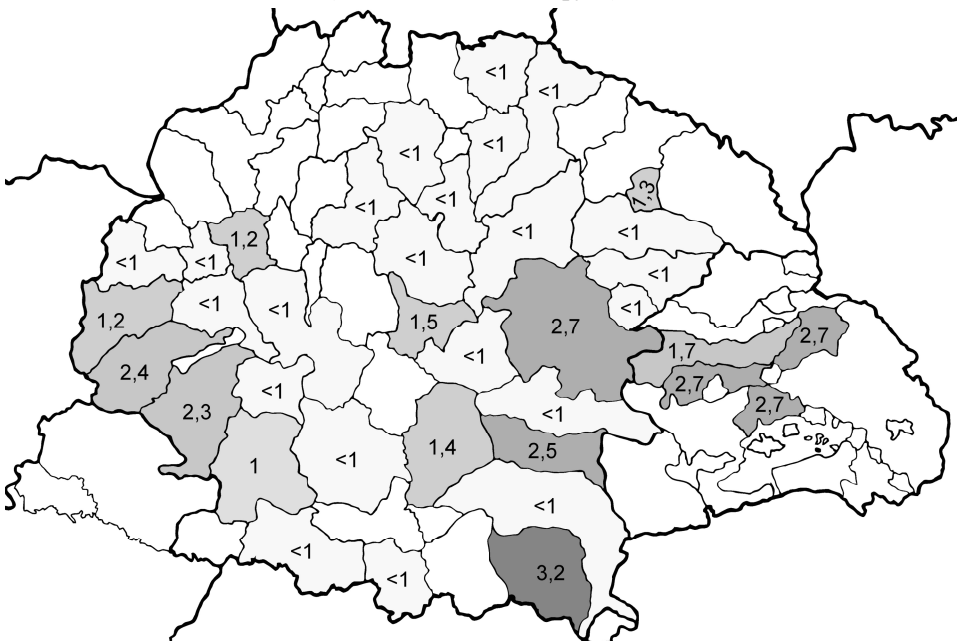
A *lak* lexémának a TESz. és az EWUng. által megadott jelentésárnyalatai közül a helynévadásban leginkább az 'az a hely, ahol valakinek az otthona, állandó szállása van / település' és a 'különálló kis lakóház' szemantikai tartalmak vehetők számításba.

A *lak* szó valószínűleg ősi örökség a finnugor korból, az alapnyelvi alakja **lakka* lehetett. A magyarban a szó valószínűleg igen korán nomenverbum jellegűvé vált. A *lak* első jelentése etimológiai szótáraink szerint főképpen helynevekben tételezhető fel (TESz., EWUng.).

8. ábra. A -lak(a) utótagú településnevek nyelvföldrajzi jellemzői (abszolút számok alapján)

9. ábra. A -lak(a) utótagú településnevek nyelvföldrajzi jellemzői (a vármegyék településnév-sűrűségéhez viszonyítva)

A *ház(a)* területiségét ábrázoló 6. és 7., illetve a *lak(a)* névföldrajzát bemutató 8. és 9. ábrán jól látható, hogy a *-ház(a)* elem legproduktívabb területei, illetve a *-lak(a)* legjellemzőbb előfordulási vidékei komplementer jellegűek. A *lak(a)* a mennyiségi vizsgálatok alapján a Dunántúlon a Balatontól délre fekvő vármegyék területére koncentrálódik, közelebből Somogy, Baranya, Valkó vidékére, míg a *ház(a)* éppen a Balatontól északra eső területeken, Vas, Sopron, Veszprém, Fejér területén sűrűsödik. A *-lak(a)* emellett jelentősebb arányban vesz részt bizonyos délkeleti vármegyék névalkotásában is, így például Bihar, Arad, Krassó, illetve a dél-erdélyi Torda és Küküllő megye névrendszerében is. A *-lak(a)* és a *-ház(a)* elemek településnevekben játszott szerepének határvonalát összességében egy a Balatont és Bihar megyét képzeletben összekötő átlós egyenes mentén húzhatjuk meg: ettől északra jellemzően inkább a *-ház(a)* névformánst használják fel településnév-alkotásra a névadók, míg ettől délre sokkal markánsabban jelenik meg a *-lak(a)* ebben a szerepben. Ez a képzeletbeli vonal persze semmiképpen sem jelent élesen meghúzható határt, hiszen *-ház(a)* utótagú településnevek szép számmal találhatók attól délre is, de a két elem megoszlása egy ilyen típusú összevetésben kétségkívül jól kirajzolódik. Itt érdemes visszautalnunk a két formáns vizsgálata kapcsán bemutatott kronológiai összefüggésekre is: úgy tűnik ugyanis, hogy a két lexikális településnév-formáns között nemcsak térbeli, hanem kronológiai síkon is komplementer viszony mutatkozik meg.

A *-lak(a)* utótagú településnevek között feltűnően nagy számban fordulnak elő a *Széplak*, *Újlak* típusú névszerkezetek: például *Széplak* (1232: *Sceploc*, v., Gy. 1: 872) és *Újlak* (1231: *Wyloc*, pr., Gy. 1: 875) Csanád megyéből vagy *Széplak* ([1200 k.] 1143: *Ciploc*, Gy. 1: 145), illetve *Újlak* (1472: *Wylak*, Cs. 1: 220) Abaúj megyéből. Amellett, hogy földrajzilag is igen széles körben elterjedt névalakokról beszélhetünk, az sem ritka, hogy egyazon vármegyében több ilyen nevű települést is adatolhatunk: Bihar vármegyében például két *Széplak*-kal és hat *Újlak*-kal találkozhatunk, Baranya és Szabolcs megyében pedig 5-5 *Újlak* névalakot adatolhatunk. A *lak* lexéma abból a szempontból is kitűnik az itt vizsgált elemek közül, hogy csak ez a lexéma jelenik meg önmagában, egyrészes fajtajelölő településnévként nagyobb számban (vö. HOFFMANN 1999: 208). Vas megyében 5 *Lak* nevű települést találunk, Baranya, Somogy és Zala megyében 4-4 ilyen elnevezéssel találkozunk, Komárom megyében pedig két adatot említhetünk (vö. pl. 1332/1378: *Laak*, Gy. 3: 412, Komárom vm.).

2.6. Az *-egyház(a)* formáns kapcsán sem a TESz., sem az EWUng. nem tér ki külön a lexéma helynevekben tapasztalható 'település', esetleg 'templommal bíró település' jelentésére, helyette első helyen a 'templom' szemantikai tartalmat említi meg, ami nyilván számos esetben szolgált a településnév-adás motivációjául. Bizonyos idő elteltével s a hasonló névstruktúrák felszaporodásával azonban a lexéma a helynévadásban települést kifejező szemantikai tartalmat is magára vett, másodlagos településnév-formánsként funkcionálva.

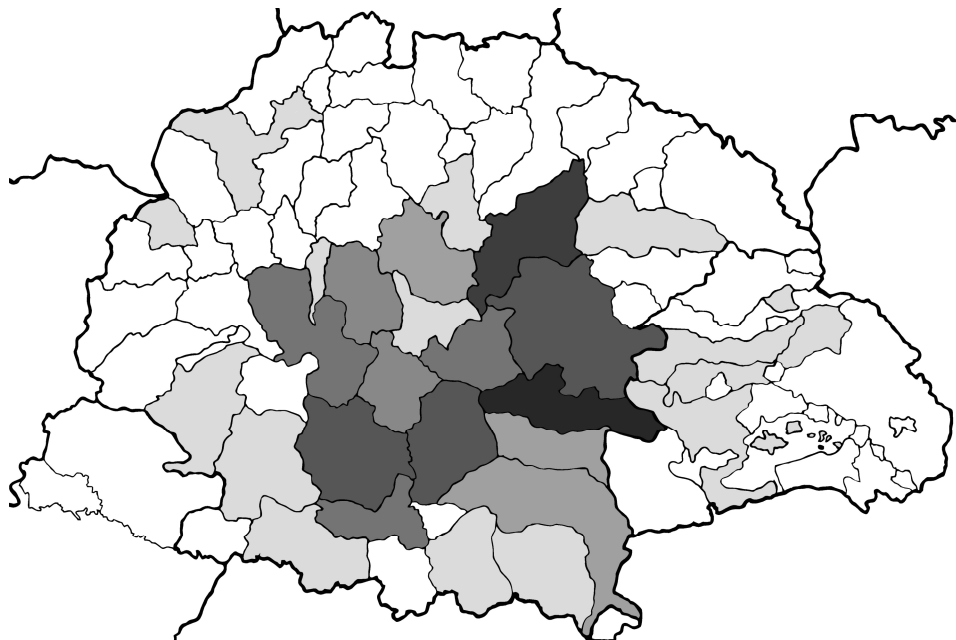
Az *egyház* lexéma egyébként etimológiáját tekintve összetett szó: jelzői szerepű előtagja az a valószínűleg 'szent' jelentésű *egy* volt, melynek régi magyar alakja feltehetően *id ~ *igy* lehetett; s amely az etimológiailag több-kevesebb valószínűséggel ide kapcsolható m. *üdüil, üdvöz, üdvözöl, ül* 'ünnepet szentel', *ünnep* szavakban is jelen lehetett. Az összetétel eredeti jelentése tehát 'szent ház, megszentelt épület' volt, s a templomot jelölte (TESz., EWUng.).

Az *-egyház(a)* utótagú elnevezések legerőteljesebben az ország középső részén koncentrálnak: az egész Kárpát-medence területén összesen 180 ilyen típusú névszerkezettel találkozunk, azonban ezek között külön kell választanunk az olyan településneveket, amelyek funkcionális tekintetben nem tartoznak e csoportba. A *Veresegyház, Fehéregyház* ~ *Fejéregyház, Kerekegyház* szerkezetű elemek¹⁰ mögött ugyanis — bár nagyon hasonlítanak a *Kerekegyház* (1399: *Kereghaz*, p., Gy. 3: 107, Heves vm.), *Batonyaegyháza* (1340: *Bothanyaeghaza*, p., Gy. 2: 848, Csanád vm.), *Olaszegyház* (1221/1550: *Vlozyghaz*, v., Gy. 1: 796, Borsod vm.) stb. típusú elnevezésekhez — valójában egészen más funkcionális szerkezet húzódik meg. Amíg ugyanis az utóbbiak kétrészes településnevek, melyekben az *egyház* szó valóban településnév-formánsként viselkedik, az előbbieket egyrészes névformák, és az *egyház* lexéma elsődleges jelentésének megfelelően az adott település templomának valamely sajátosságára utalnak. (A *Fehéregyház* településnév például azt fejezi ki, hogy a településen fehér falú templom áll.) Azt is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a kétrészes elnevezések létrejöttében, produktivásában feltehetően szerepet játszhattak a templomépületről elnevezett *Ke-rekegyház* stb. típusú településnevek is.

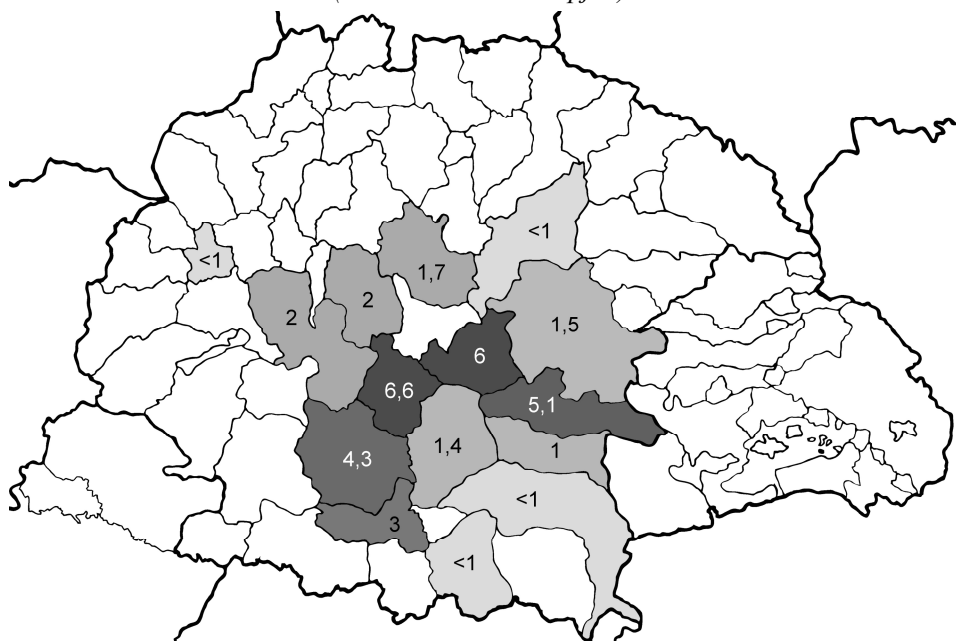
Ha a *Veresegyház, Fehéregyház* stb. helyneveket azok eltérő funkcionális szerkezete miatt kivesszük az *-egyház(a)* településnév-formánst tartalmazó nevek közül, végül a 180-ból 135 ide vonható településnevünk marad, amelyek térbeli jellemzőit a 10. és 11. ábrán látható két térképen ábrázoltam.

Az *-egyház(a)* produktivitási területe igen határozottan az Alföldet, illetve a Dél-Alföldet foglalja magában. Az is látszik továbbá, hogy a *föld(é)*-hez hasonlóan itt sem mutat rá a két ábrázolási mód jelentős különbségekre. Mindössze a lexémának a Békés, Csongrád és Bodrog megyék névállományában játszott kiemelkedő arányára hívja fel jobban a figyelmünket a 11. ábrán bemutatott kontrollvizsgálat.

¹⁰ Csupán néhány példát idézek ezekre az igen elterjedt névalakokra: *Fehéregyház* ~ *Fejéregyház* (1403: *Feyereghaz*, Cs. 2: 149, Bács vm.; 1448: *Feyereghaz*, Cs. 1: 171, Borsod vm.; 1335: *Feireghaz*, Gy. 3: 482, Krassó vm.), *Kerekegyház* (+1093/1404: *Kerekyghaz*, Gy. 1: 324, Baranya vm.; 1397: *Kerekeghaz*, Cs. 1: 64, Heves vm.; 1279: *Kerekyghaz*, Cs. 4: 713, Torda vm.), *Veresegyház* (1331: *Wereseghaz*, p., Gy. 1: 187, Arad vm.; 1453: *Vereseghaz*, Cs. 1: 656, Békés vm.; 1423: *Wereseghaz*, pr., Cs. 2: 212, Bodrog vm.).

10. ábra. Az -egyház(a) utótagú településnevek nyelv földrajzi jellemzői (abszolút számok alapján)

11. ábra. Az -egyház(a) utótagú településnevek nyelv földrajzi jellemzői (a vármegyék településnév-sűrűségéhez viszonyítva)

Az *-egyház(a)* problematikáját taglalva ismertetnünk kell röviden a szakirodalom egyik igen régi s széles körben elterjedt tételét is: a legáltalánosabbnak tekinthető felfogás szerint ugyanis a *-telek ~ -telke* utótagú elnevezések az esetek egy részében sajátos korrelációban állnak az utótagjukban az *egyház(á)*-t tartalmazó településnevekkel. E felfogás a történész GYÖRFFY GYÖRGYTŐL ered, aki szerint az alföldi területeken mindkét utótag a tatárjárás során elpusztult településekre utal, mégpedig úgy, hogy a lakatlanná vált, egykor templommal bíró települések az *egyház* utótaggal egészültek ki, míg az ilyen épülettel nem rendelkezők a *-telek ~ -telke* elemmel. GYÖRFFY hangsúlyozza emellett azt is, hogy az *egyház(a)* lexéma e jelentésben való használata leginkább az Alföldre jellemző, ahol a pusztítások a legnagyobbak voltak, s egyes becslések szerint ez az alföldi falvak háromnegyedét érintette (1961). GYÖRFFY elgondolásait MEZŐ ANDRÁS a későbbiekben több ponton is felülvizsgálta, s az *-egyház(a)* utótaggal történő ki egészülést inkább azzal a körülménnyel hozta kapcsolatba, hogy az elpusztult település templomából megmaradt-e valami, ami emlékeztethetett az egykori épületre. De MEZŐnek azt a megszorítását is hangsúlyoznunk kell, mely szerint a *-telek ~ -telke* és az *-egyház(a)* utótagok nemcsak a tatárjárás során elpusztult településekre utalhatnak, hanem a névadás e típusának alakulásában egyéb, európai szinten is jellemző elnéptelenedési folyamatok ugyancsak közrejátszhattak (1996: 243).

2.7. Az *-ülés(e)* és a *-szállás* településnév-formánsok valójában csak lazábban tartoznak az itt tárgyalt lexémák közé. Ennek elsősorban nem lexikai vagy szemantikai okai vannak, hiszen mindkét szempontból tökéletesen beleillenek a másodlagos településnév-formánsok sorába, különbözőségüket sokkal inkább ritkább előfordulásuk okozza. Mindkét lexéma csupán kis mértékben vett részt a településnév-adásban, ez a körülmény pedig megakadályozza azt, hogy velük kapcsolatban bármilyen általánosabb, akár névföldrajzi, akár kronológiai jellegzetességet, sajátosságot megragadhassunk.

Az *ülés* földrajzi köznévkapsán a TESz. és az EWUng. által felsorakoztatott széles jelentésárnyalatok közül a helynévalkotásban leginkább a *megül* 'helyet birtokol, megtelepszik, lakik valahol / helyet megszállva tart, véd' jelentésű igéből alakult 'helység, település > valahol van, elterül' szemantikai tartalmak vehetők figyelembe. A köznévkaps az *ül* ige *-ás/-és* főnévképzővel ellátott alakjából származik. Az alapul szolgáló ige ismeretlen eredetű, s régi korokba nyúlik vissza. Mind ugor, mind török származtatása tévesnek tűnik, s az *ellik* igével való etimológiai kapcsolata sem fogadható el (TESz., EWUng.). Az ÚMTsz. *ülés* szócikkében a szó jelentései között feltűnik a 'házhely, telek' is. A FKnT. a földrajzi köznévkaps jelentését így határozza meg: 'falurész, eredetileg madarak (vízicsirkék) tartózkodási helye'. Ami az *-ülés(e)* utótagú településnevek névföldrajzi viszonyait illeti, Fejér megyében és Bihar vármegyében 4-4 ilyen névstruktúrával ta-

lálkozhatunk, további 3-3 elnevezésben szerepel ez az elem Baranya, Szabolcs és Somogy megyékben, az említettekén kívül azonban csak elvétve találkozunk egy-egy ilyen névalakkal a Kárpát-medence különböző területein, például Liptó megyében a *Dománülése* (1299/1299: *Doman yulese*, Gy. 4: 97) vagy Komárom megyében a *Némalőrincülése* (1426: *Nema Lewrynczylese*, Cs. 3: 509) településnevekkel.

A *szállás* lexéma helynevekben játszott szerepe kapcsán a következőket mondhatjuk el. Jelentésárnyalatai közül több is szorosan összefügg a földrajzi köznévi szereppel: 'az a hely, ahol valaki átmenetileg megszáll / ideiglenes lakóhely, tartózkodási hely', 'település (többnyire egy személyé vagy egy családé)', 'nomád nép települése, sátoztábor (kunoké, jászoké)', 'katonai tábor, hadi tábor', 'szilaj marha, aprómarha teletető helye a pásztor kunyhójával', végül pedig 'a határban lévő, időszakosan használt gazdasági épületek (istálló, ól, akol, ellető, fészter stb.) csoportja'. Származékszó, a *száll* igéből alakult *-ás/-és* főnévképzővel. Az alapszó ismeretlen eredetű, s kiterjedt családja és gazdag jelentésköre arra utal, hogy a magyar szókészlet régi, minden bizonytalanság előtti elemei közé tartozik. A szó 'repül' jelentése csak későbbi fejlemény, a *száll* ige eredetileg 'valahová telepedik', 'átmenetileg lakik valahol' szemantikai tartalommal bírt (TESz., EWUng.). KERTÉSZ MANÓ azon vélekedéséről, miszerint a lexéma településnevekben utótagként állva nomád népek, elsősorban jászok és kunok jelenlétére utal, fentebb már szóltam.

A vizsgált korpuszban mindösszesen három ilyen elnevezést tudunk adatolni, a Komárom megyei *Kerekszállás*-t (1503: *Kerekzallas*, Cs. 3: 503), a Külső-Szolnok vármegyében található *Kengyelszállás*-t (1436: *Kengelzallas*, Cs. 1: 670), illetve a Valkó megyei *Királyszállás*-t (1398: *Keralzalasa*, p., Cs. 2: 323).

3. Írásomban egy olyan elemcsoport általános jellemzését kívántam elvégezni, amely az eddigi szakirodalomban a súlyához képest viszonylag kevés figyelmet kapott. A feldolgozó munka során elsősorban a legjellemzőbb sajátosságok megragadását tartottam szem előtt, s kevésbé volt az a célom, hogy az egyes lexémák kapcsán felvetődő problémákat alapos részletvizsgálatnak vessem alá. A kifejtés során ugyanakkor igyekeztem minden esetben utalni azokra a legfontosabb kérdésekre is, amelyekkel a hasonló célú kutatások szembesülhetnek e névelemcsoport kapcsán, s talán néhány olyan lehetőséget is fel tudtam villantani, amelyek továbbvezethetnek a vitás kérdések tisztázásában.

Irodalom

ANGYAL LÁSZLÓ 2013. A »falu« névrész és változatai Nógrád megye település- és családneveiben. In: VÖRÖS FERENC szerk. *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig IV. A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek*. Szombathely. Savaria University Press. 185–200.

- BÁBA BARBARA 2012. Fanevek helynévformáns szerepe a korai ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 69–75.
- BÁBA BARBARA 2013. Földrajzi köznevek mint lexikális helynévformánsok. *Magyar Nyelvjárások* 51: 103–110.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁTORI ISTVÁN 2015. A telek mint helynévformáns. *Magyar Nyelvjárások* 53: 95–106.
- BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 29. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FÖLDES LÁSZLÓ 1971. A telek 'földterület' jelentéstörténetéhez. *Magyar Nyelv* 67: 418–431.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1961. A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. In: GYÖRFFY LAJOS szerk. *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára*. Túrkeve, Túrkevei Múzeum. 35–38.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- JAKAB LÁSZLÓ 1957. Telek. *Magyar Nyelvjárások* 4: 81–86.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1957. *Alsó-Szigetköz földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 95. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »faluk« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről. Az *-óc* végű helynevek a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények 110*: 205–226.
- KERTÉSZ MANÓ 1938. Árokszállás. *Magyar Nyelvőr 37*: 41–44.
- KERTÉSZ MANÓ 1939. A magyar helynévadás történetéből. *Magyar Nyelvőr 68*: 33–39, 67–77.
- KISS LAJOS 1988. Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *Magyar Nyelv 84*: 129–155.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944/2001. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.
- KOVÁCS HELGA 2015. A *kő* utótagú várnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 85–110.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete*. Budapest, Néptudományi Intézet.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. METEM-könyvek 15. Budapest.
- MOÓR ELEMÉR 1936a. Magyar helynévtípusok. *Népünk és Nyelvünk 8*: 110–117.
- MOÓR ELEMÉR 1936b. *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen*. Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Francisco-Josephinae. Sectio phil. 10. Szeged, Városi Nyomda.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, Ethnica.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 1999. Földrajzi köznévi alapelemek az ómagyar kori Bihar vármegye településneveiben. *Magyar Nyelvjárások 37*: 383–392.
- RÁCZ ANITA 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2015. A régészeti hagyaték és a nyelvészeti kutatások kapcsolatai a 9–11. századi Kárpát-medencében. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 51–60.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ ISTVÁN 1963. A prédium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében I–II. *Agrártörténeti Szemle 5*: 1–49, 301–337.
- SZABÓ ISTVÁN 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- SZEKFI GYULA–HÓMAN BÁLINT 1936. *Magyar történet II.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományja.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2009. Elmélet és módszer a történeti helynévkutatásban. *Névtani Értesítő 31:* 175–183.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA. főszerk. 1979–2010. *Új magyar tájszótár I–V.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VÖRÖS FERENC 2011. *A »falu« névrészt tartalmazó családnevek és a nyelvföldrajz.* Szombathely, Savaria University Press.

Oikonym Formants in the Old Hungarian Language

This paper studies the role of the *telek*, *föld*, *ház*, *lak*, *egyház*, *ülés* and *szállás* geographical common words in old Hungarian oikonyms. These lexemes most typically occur as the second constituents of two-constituent name structures and are most frequently used in a possessive structure. These special elements are called oikonym formants in recent scholarship and their analysis has traditionally been an integral part of research in Hungarian onomastics. The term refers to the fact that the listed geographical common names in their position as second constituents express a new semantic content, the ‘settlement’ itself, which is further away from their original meaning (as, for example, ‘dwelling place’, ‘church building’ or ‘fertilized land’).

The objective of this paper is to explore the onomastic-taxonomic properties of characteristic settlement names (like *Jánoslaka*, *Jánosföldre*, *Jánostelke*, etc.) formed with the use of these lexemes. The corpus used for this investigation consists of close to 2,000 toponymic data collected from the era between the 11th and 16th centuries from the entire Carpathian Basin.

By far the most settlement names (729) were formed with the *telek* lexeme and this constituent also proved to be the most widespread geographically. Although it is the most productive in the east, in the area of Transylvania, smaller or larger centers may also be found in the west. The corpus includes altogether 322 settlement names including the *föld* second constituent, found mostly in blocks in the western, South-Transdanubian regions. The two lexemes with a similar meaning, *föld* and *telek*, thus appear in a contrastive relationship. In areas where one of the oikonym formants is present in higher proportion, more productively, the other is visibly less frequent in name-giving. A similar contrast can also be perceived between the semantically almost identical *ház* and *lak* lexemes. The *ház* geographical common noun appears in altogether 369 settlement names, while *lak* is found in 207. In terms of their spatial distribution, an imaginary straight line may be drawn connecting Bihar and Zala counties. To the north of this line, we can see the strong dominance of the *ház* lexeme and to the south of it the *lak* lexeme occurs more often. The oikonyms with the *egyház* second constituent (180) differ from those mentioned above also in the sense that their geographical distribution is limited to the central part of the country, to the Great Plain and the Southern Great Plain regions. The *szállás* and *ülés* lexemes seemingly fit into the introduced oikonym formants, however, due to their low number (altogether 34 settlement names with the *ülés* and 3 with the *szállás* constituent), we cannot talk about regional distribution and main trends in connection with these constituents.

A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevek kronológiai és szóföldrajzi rétegződése a korai ómagyar korban*

1. A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevek etimológiai, szóföldrajzi és kronológiai rétegződésének vizsgálata messze nem előzmények nélküli a földrajzi köznevekkel foglalkozó munkákban: hogy csak a legfrissebb ide vonatkozó írásokat említsük, a *patak* lexéma ilyen irányú feldolgozását legutóbb HOFFMANN ISTVÁN végezte el (2003), a korai ómagyar kor folyóvizet jelölő egyéb földrajzi közneveivel pedig GYÖRFFY ERZSÉBET foglalkozott részletezően ezeket a szempontokat is figyelembe véve (2011: 85–104, de vö. még például MELICH 1925: 53, KÁLMÁN 1967, TÓTH V. 1997, 1998). Írásomban ezeknek a vizsgálatoknak a tapasztalatait is felhasználva az ebbe a szemantikai mezőbe tartozó korai ómagyar kori földrajzi köznevek szóföldrajzi jellegzetességeit együttesen mutatom be abban a reményben, hogy ezáltal valamelyest közelebb juthatunk az ilyen jelentésű földrajzi köznevek elterjedését befolyásoló tényezők megragadásához. Ezeknek a tényezőknek a szétszalazása persze meglehetősen bonyolult feladat, sőt a legtöbb esetben mindössze a hipotézisek felvetésével és az azokat valamelyest támogató érvekkel kell megelégednünk (lásd ehhez tágabb összefüggésben DITRÓI 2016: 39–128).

Az adatállomány összeállításához elsősorban GYÖRFFY GYÖRGY *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (1963–1998)* című művét (Gy.), valamint a HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA által szerkesztett *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* (HA. 1., 2., 3., 4., 1997, 1999, 2012, 2017), illetőleg a *Korai magyar helynévszótár* (KMHsz. 1., 2005) című kiadványokat használtam fel. Mivel azonban az említett alapvető források adatainak rögzítése után is számos fehér folt maradt a korai ómagyar kori magyar nyelvterületet lefedő térképen, további forrásként adatokat merítettem ORTVAY TIVADAR (1882), MIKESY SÁNDOR (1940), PAIS LÁSZLÓ (1941–1942), GEORG HELLER (1975, 1981a, 1981b, 1985a, 1985b), NÉMETH PÉTER (2008) és SZABÓ ISTVÁN (1937) munkáiból, valamint KENYHERCZ RÓBERT Szepes vármegyére vonatkozó gyűjtéséből és a MTA-DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócso-

---

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

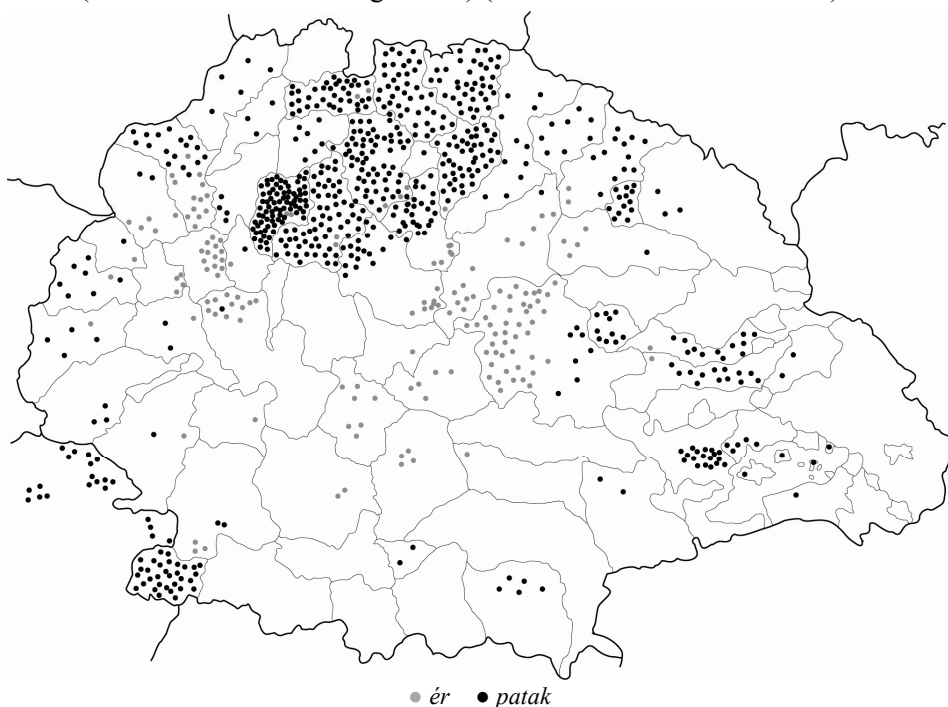
port hang- és helyesírás-történeti adatbázisából. Az így egybeállított adatállomány több mint 1300 korai ómagyar kori folyóvíz jelentésű földrajzi köznévi adatot tartalmaz.

2. A folyóvizeket jelölő földrajzi köznevek kronológiai rétegzettségét vizsgálva mindenekelőtt fontos szem előtt tartanunk azt a körülményt, hogy a földrajzi köznevek szélesebb körében ezen a téren általában véve is egyfajta ellentmondást érzékelhetünk: bizonyos ugor és finnugor ősiségű földrajzi köznevek ugyanis csak a 12–13. században jelennek meg az okleveles forrásokban (például *falu*, *hát*, *ház*, *mál*), sőt arra is van példa, hogy valamely ilyen appellatívum csak a 14. századból adatolható először (*domb*). Ezeknek az ősi eredetű földrajzi közneveknek a terjedésében (sok más egyéb tényező mellett persze) minden bizonnyal szerepet játszhatott egy-egy hasonló jelentésű (jövevény)elem gyors térhódítása (BÁBA 2013): itt említhetjük meg például a *domb* lexéma terjedését gátló *halom* korai terjeszkedését (RESZEGI 2011: 89–90), s a *kerek* lexéma feltehetően ugyancsak a szómező egy más lexémájának, a szintén finnugor töből való *erdő* származékszóinak a hatására szorulhatott háttérbe a 14. század elején (BÁBA 2013: 12).

Arra, hogy adott nyelvi jelenség visszahúzódását, illetve korlátozott terjedését valamely más nyelvi jelenség előrenyomulása okozza, természetszerűleg számos egyéb — hangtani, morfológiai és a szókincset érintő — példát sorolhatunk. Ilyen hangtani jelenség a korábban az egész magyar nyelvterületen elterjedt *ly*-ezésnek a palóc vidékekre való korlátozódása a *j*-zés és az *l*-ezés terjedése következtében. A morfofonológia területéről az agglutinációval keletkezett, így eredetileg egyalakú (pl. *-szer*, *-hat*, *-ség*, *-tól*, *-hoz*, *-tik*) toldalékok palatális-veláris, illetve labiális-illabiális illeszkedései formáinak a kialakulását, s ezáltal a nem illeszkedő alakok visszaszorulását említhetjük meg mint hasonló természetű folyamatot (BENKŐ 1957: 22, BERRÁR 1967/2002: 231). A számos szókészleti jelenség közül pedig például a korábban általánosan ismert *törökbors*-nak a délszláv *paprika* hatására történő háttérbe szorulása állítható párhuzamba az eddigiekkel (BENKŐ 1967/2002: 364). De éppenséggel az egyes helynévtípusok terjedését ugyancsak befolyásolhatják ilyen tényezők, vagyis adott névtípus területi előrenyomulását illetően természetes módon a korábbi névtípusok is visszatartó erővel bírhatnak. Szabolcs vármegye területén például a patrocíniumi településnevek terjedését MEZŐ ANDRÁS szerint feltehetően az gátolhatta, hogy mire ez a névadási szokás elérte ezt a vidéket, akkorra itt már más településnév-adási modellek alapján nevezték meg a településeket (MEZŐ 1996: 229, TÓTH V. 2010: 137, vö. még más helynévstruktúrákkal összefüggésben DITRÓI 2016).

A helyzet némiképp hasonló lehetett a folyóvizeket jelölő földrajzi köznevek esetében is: a szláv eredetű *patak* földrajzi köznévi pár évszázad alatt teljes mértékben kiszorította az ősi eredetű *jó* és *ügy* szavakat, s a *patak* előretörése jelentősen akadályozhatta a szómező más elemeinek (így az *aszó*, *fok*, *sár*, *séd*

lexémáknak) a gyakorivá válását és a területi elterjedését is (vö. GYÖRFFY 2011: 104). A földrajzi köznevek terjedésének egymásra hatását jól illusztrálja a korai ómagyar kor két leggyakoribb 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznévének területi eloszlása, az *ér* és a *patak* földrajzi köznévi szóföldrajzi jellemzőit vizsgálva ugyanis azt tapasztalhatjuk, hogy azok eloszlása viszonylag élesen elválik egymástól: az északi, déli–délnyugati és a keleti területeken a *patak*, míg a nyelvterület középső és északnyugati részén jóval inkább az *ér* földrajzi köznevet találjuk meg (lásd az 1. ábrát). Ez az elkülönülés persze minden bizonnyal nem független több más körülménytől sem: így például a földrajzi környezettel vagy az azzal szoros összefüggést mutató szemantikai tényezőkkel is feltétlenül kapcsolatban állhat (erről a későbbiekben még szólok) (vö. KÁLMÁN 1967: 346–347).

1. ábra. Az *ér* és a *patak* szóföldrajza a korai ómagyar korban

Arról szintén nem szabad megfeledkeznünk ugyanakkor, hogy egyes földrajzi köznevek eleve nyelvjárási lexémákként voltak használatosak a korai ómagyar korban. HOFFMANN ISTVÁN a *patak*-kal összefüggésben utal arra, hogy mivel a *patak* jövevényszó, a nyelvünkbe való bekerülésekor természetesen tájszó volt (lásd ehhez az 1. ábrát). A szintén folyóvíz jelentésű *sevnice* és *maláka* földrajzi köznevek mint szláv jövevényelemek ugyancsak nyelvjárási kötöttségük lehettek eredendően, a korai ómagyar kori szóföldrajzi térképek alapján ugyanis egyértelműen a szláv területekhez kapcsolhatjuk őket (lásd a 2. ábrát).

A *jó* földrajzi köznévfő többek feltételezése és a térképi adatok tanúsága szerint szintén nyelvjárási elemként csak az északkeleti és a keleti nyelvjárásokban volt használatos (lásd a 2. ábrát) (vö. HUNFALVY 1867: 6: 356, BENKŐ 1965: 75, KÁLMÁN 1967: 345–347, TÓTH V. 1997: 263, HOFFMANN 2003: 669, GYÖRFFY 2011: 97–99, 100–101).

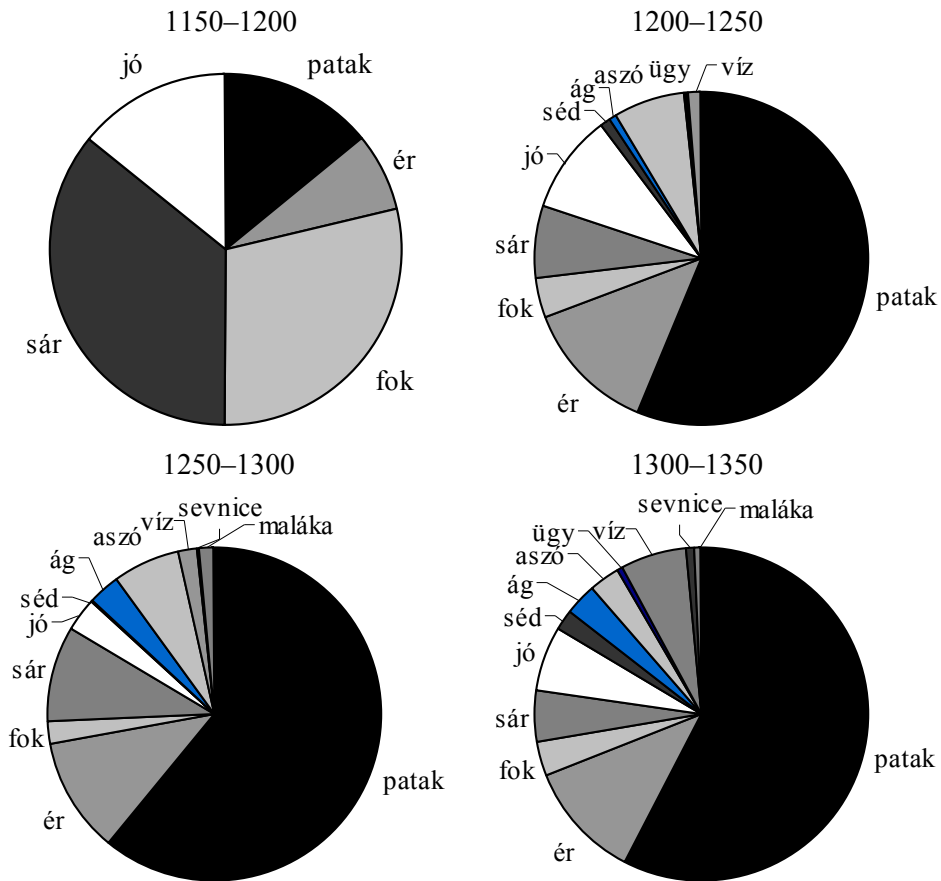

2. ábra. A *sevnice*, a *maláka* és a *jó* szóföldrajza a korai ómagyar korban

Ahogy pedig egyes ősi eredetű szavaknak, illetve honfoglalás előtti török jövevényszóknak (például a fgr. *csúp* 'csúcs', *lol* 'sonka', *hoporcs* 'földemelkedés', a törökségi eredetű *pőcsik* 'bögöly', *üvecs* 'kétéves juh', *csécs* 'ragya', *szongor* 'solyomféle ragadozó madár' szavaknak) az ómagyar kori nyelvjárási jellegét azzal hozhatjuk összefüggésbe, hogy azok valamely ómagyar nyelvjárástípus egyikében-másikában valódi tájszóként élhettek, a *jó* területisége is feltehetőleg azzal lehet kapcsolatban, hogy az már a honfoglalás előtti időkben is nemzeti, illetve törzsi jellegű kötöttséget mutathatott (BENKŐ 1957: 70, 1967/2002: 362–363), s kevésbé valószínű, hogy egy korábban az egész magyar nyelvterületen elterjedt szó szorult volna vissza idővel egy szűkebb területre. Azt ugyan BENKŐ LORÁND is leszögezi, hogy „az ómagyar korra vonatkozóan természetesen nem könnyű kimutatni, hogy egy-egy szó akkoriban közmagyar szó volt-e vagy tájszó”, mégis más lexémák, így a *mál* földrajzi köznévfő kapcsán úgy vélekedik, hogy az korábban szélesebb körben ismert szó lehetett, s csak idővel szo-

ruhathott vissza a használatban (1967/2002: 365, vö. még RESZEGI 2011: 108). A *jó* nyelvjárási kötöttsége esetleg bizonyos jövevényelemek terjedésére is magyarázatul szolgálhat: kézenfekvőnek tűnik ugyanis, hogy egy-egy tájnyelvi lexéma (pl. a *jó*) kevésbé jelentett gátat a szómező más, újonnan megjelenő elemeinek (pl. a szláv eredetű *patak*-nak) a gyors ütemű elterjedésében.

Az adatoltság jellegétől és mértékétől nem függetlenül ugyan, de a 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevek állományában a korai helynévi és közszei adatok tanúsága szerint folyamatos bővülésnek lehetünk tanúi.

3. ábra. A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevek megoszlása a korai ómagyar kor egyes időszakaiban

A 11. században mindössze a *sár* és az *ér* előfordulásait, valamint az *ügy* és a *patak* egy-egy adatát regisztrálhatjuk. A 12. században az *aszó*, a *séd*, a *fok* és a *jó*, a 13. században és a 14. század elején a *víz* és az *ág*, valamint a *maláka* és a *sevnice* földrajzi köznevekkel gazdagodnak a szómező adatai. A földrajzi köznevek etimológiai rétegzettségében általában tapasztalt egyenlenségek tehát a

'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevekkel kapcsolatban is jellemzőek, hiszen például az ugor vagy finnugor ősiségű *ág* és az uráli eredetű *víz* esetében meglehetősen ellentmondásos jelenségeként értékelhetjük azt, hogy adataik csak a 13. században jelennek meg (vö. GYÖRFFY 2011: 89, 94).

A gyakorisági mutatókat elemezve azonban az is nyilvánvaló, hogy a 13. századtól ugrásszerűen megnő a *patak* adatok aránya, s a 14. századra a *patak* földrajzi köznévi gyakoriságát tekintve szinte egyeduralkodóvá válik az adott jelentésmezőn belül (lásd a 3. ábrát). A *patak* adatok gyors szaporodását tehát nem tudta korlátozni számos más jövevényelemnek a nyelvbe áramlása sem. Meg kell ugyanakkor azt is jegyeznünk, hogy a *patak* lexéma a nyelvterület középső részén még a 14. század első felében sem adatolható, s a szórványosan előforduló *patak* adatok esetében azt is figyelembe kell vennünk, hogy azok esetleg csak bizonytalanul köthetők ténylegesen is az adott vidék nyelvjárásához.¹

3. A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi közneveknek — mint általában a szókészlet elemeinek a — területi terjedését egyfelől tehát más azonos vagy hasonló jelentésű földrajzi köznévi dominanciája és térhódítása gátolhatja. Az, hogy egy-egy földrajzi köznévi területileg milyen mértékben tud meghatározóvá válni, szoros összefüggést mutathat emellett az adott földrajzi köznévi jelentésével, illetve annak esetleges módosulásával is. RESZEGI KATALIN szerint például a *domb* földrajzi köznévi terjedését többek között annak eredeti alapnyelvi 'kiemelkedő valami' jelentése is hátráltatta, abból ugyanis csak az ómagyar kor folyamán kristályosodott ki a szó földrajzi köznévi jelentése (RESZEGI 2011: 90).

Egyes földrajzi köznevek esetében a visszahúzódást azok polyszém volta szintén elősegíthette. Abban például, hogy az *erdő* lexéma a 14. század elejére valamelyest későbbi indulása ellenére is jelentős túlsúlyba került a szómezején belül, az is szerepet játszhatott, hogy a vele szinonim, azaz szintén 'erdő' jelentésű *kerek* földrajzi köznévi egyúttal melléknévi jelentésben is használatos volt már ebben a korszakban is (BÁBA 2013: 12). Hasonló háttértényező a *jó* földrajzi köznévi kihalásával kapcsolatban is feltételezhetünk, de ebben további fontos körülmény volt még a *patak* gyors térhódítása és a szómező elemeinek jelentős felszaporodása is (BENKŐ 1988: 126).

A *patak* használatának kiszélesedésével ugyanakkor a jelentése is általánosabbá vált, ami még inkább gyorsította a magyar nyelvterületen való elterjedését (HOFFMANN 2003: 671, vö. még GYÖRFFY 2011: 85). GYÖRFFY ERZSÉBET szerint a *víz* ~ *vize* lexémáról ugyanez mondható el, s az *ér* földrajzi köznévi jelentésének a 14. század második felében bekövetkező kiszélesedése (vö. BÁBA 2014:

---

¹ Baranya és Fejér vármegyében például mindössze egy-két *patak* adatot találunk: 1239: ad *patak* Kekkektowa (Gy. 2: 323, 421), 1294: ad quod *potok* (Gy. 1: 345), melyek szövegkörnyezetük közszói előfordulást mutat, ami azért lényeges, mert ezáltal inkább gyaníthatjuk az oklevél-szövegező nyelvi lenyomatának, semmint a helyi beszélt nyelv elemének (vö. BÁBA 2014).

146) valószínűsíthetően ugyancsak befolyásolhatta annak terjedését. Ez a jelentésmódosulás egyúttal akár azt a körülményt is maga után vonhatta, hogy az *ér* — a *patak* lexémával azonos vagy hasonló funkciójú elemmé válva — a *patak* elterjedési területére már nem tudott behatolni.

4. Kézenfekvő ugyanakkor, hogy a földrajzi köznevek jelentése a területi elterjedésre olyan módon is hatással van, hogy a szóföldrajzi megoszlás egyben jelentésbeli megoszlást is jelent, ami a földrajzi környezet eltérő jellegéből is fakadhat. A *patak* és az *ér* területi elkülönülését közelebbről szemügyre véve például azt látjuk, hogy a Közép-Tisza vidékén a Tisza északi oldalán jórészt csak *patak*, déli-délkeleti oldalán pedig szinte kizárólag *ér* adatok jelentkeznek (lásd ehhez az 1. ábrát). Egy szűkebb területre koncentrálván ez az elkülönülés még szembetűnőbb. Heves vármegyében például a két földrajzi köznévi egyaránt adathozható, de a vármegye északi részén kizárólag *patak*, déli-délkeleti részén pedig csak *ér* adatokat regisztrálhatunk (lásd a 4. ábrát).

4. ábra. Az *ér* és a *patak* szóföldrajza Heves vármegyében

Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az *ér* lexémát tartalmazó nevek mind a Tisza mellékágait megnevező mikrotoponimák, vagyis a területi elhatárolódás alighanem abból fakad, hogy az itt *ér*-ként megjelölt kisebb vízfolyásokat az Árpád-korban éppúgy, mint ma, valamely nagyobb folyó vize táplálta (GYÖRFFY

2011: 88, vö. még TÓTH V. 1997: 263). A *patak* és az *ér* területi eloszlását a domborzati viszonyokkal összevetve pedig KÁLMÁN BÉLA azon feltevése is igazolódni látszik, hogy a lassú folyású, alsószakasz jellegű kisebb folyóvizeket az *ér*, a felső- és középszakasz jellegűeket inkább a *patak* földrajzi köznévvvel jelölték meg őseink (1966: 346–347).

5. A korai ómagyar kori folyóvíz jelentésű földrajzi köznevek terjedését illetően mindezek mellett számos olyan, itt nem vizsgált háttértényezővel is számolnunk kell, amelyek a szóban forgó korszakra nézve a jelenlegi adatok birtokában konkrét példákkal nem illusztrálhatók, a szinkrón névanyagban azonban az ilyen jelenségeknek egyértelmű nyomait találjuk. Így például a telepítések következtében lezajló migrációs folyamatokat (vö. BENKŐ 1957: 31–32, TÓTH V. 2010: 135, DITRÓI 2016: 79–106), bizonyos kognitív és nyelvtörténeti tényezőket (lásd BÁBA 2009, 2010), vagy akár a birtokviszonyok alakulását (DITRÓI 2016: 53) emelhetjük ki mint a földrajzi köznevek terjedését ugyancsak befolyásoló tényezőket.

Az adatok összegyűjtése és térképre vetítése során azonban — mint ahogyan azt több esetben láthattuk — természetszerűleg számos akadály nehezíti az arra vállalkozó kutató munkáját, s minthogy ezek a problémák, így például az oklevelek fennmaradásának esetlegessége, az oklevélírói gyakorlat normái vagy akár a névsűrűségi mutatók (vö. SOLYMOSSI 2006: 194, 206–207, TÓTH V. 2016: 13–14, BÁBA 2016: 63) nagyban befolyásolják a kronológiai és szóföldrajzi eredmények értékelését, a későbbiekben a helynévi (azon belül a településnévi és nem településnévi), illetve a közszoói adatok kormeghatározó és szóföldrajzi forrásértéke is önálló vizsgálat tárgyát képezheti.

Irodalom

- BÁBA BARBARA 2009. Néhány lehetőség és módszer a földrajzi köznevek jelentés-földrajzi vizsgálatában. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*: 73–83.
- BÁBA BARBARA 2010. Földrajzi köznévi fogalmak megnevezési rendszerének tagolt-sága a romániai magyar nyelvjárásokban. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5*: 235–244.
- BÁBA BARBARA 2013. A földrajzi köznevek etimológiai és kronológiai rétegződése. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 7*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 7–15.
- BÁBA BARBARA 2014. A földrajzi köznevek használatának speciális színtere: a középkori oklevélírói gyakorlat. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10*: 139–153.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.

- BENKŐ LORÁND 1965. A földrajzi nevek nyelvtörténeti tanulságai. *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1*: 69–76.
- BENKŐ LORÁND 1967/2002. A magyar szókészlet fejlődésének jellemző vonásai. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk. *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 351–373.
- BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- BERRÁR JOLÁN 1967/2002. A szóelemek alaktörténete. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk. *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 212–235.
- Csköz. = UNTI MÁRIA 2002. *Csallóköz földrajzi nevei. Dunaszerdahelyi járás*. Dunaszerdahely, Csallóközi Múzeum.
- DITRÓI ESZTER 2016. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összetevő analízise statisztikai megközelítésben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 40. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HA. 1–4. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HELLER, GEORG 1975. *Comitatus Poseganensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 3. München.
- HELLER, GEORG 1980. *Comitatus Zagradiensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 11. München.
- HELLER, GEORG 1981a. *Comitatus Szathmariensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 14. München.
- HELLER, GEORG 1981b. *Comitatus Zempliniensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 13. München.
- HELLER, GEORG 1985a. *Comitatus Marmarosiensis. Comitatus Ugocsiensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 18. München.
- HELLER, GEORG 1985b. *Comitatus Unghensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 17. München.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. Patak. In: HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA szerk. *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem. 664–673.
- HUNFALVY PÁL 1867. Földirati és hely-nevek. *Nyelvtudományi Közlemények 6*: 350–365.
- KÁLMÁN BÉLA 1966. *Nyelvjárásaink*. 6. kiadás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KÁLMÁN BÉLA 1967. Helynévkutatás és szóföldrajz. In: IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. *A magyar nyelv története és rendszere*. Nyelvtudományi Értekezések 58. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- MELICH JÁNOS 1925. Ómagyar nyelvjárások. *Magyar Nyelv* 21: 52–53.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. METEM-könyvek 15. Budapest.
- MIKESY SÁNDOR 1940. *Szabolcs vármegye középkori víznevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 53. Budapest.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- ORTVAY TIVADAR 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig I–II*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.
- PAIS LÁSZLÓ 1941–1942. A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza. *A Magyarságtudományi Intézet Évkönyve* 1: 68–114.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- SZABÓ ISTVÁN 1937. *Ugocsa megye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- TÓTH VALÉRIA 1997. Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk. *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest. 262–265.
- TÓTH VALÉRIA 1998. Ómagyar helyneveink és a névföldrajz. *Magyar Nyelvjárások* 35: 121–134.
- TÓTH VALÉRIA 2010. A patrocíniumi településnevek nyelvföldrajzi tanulságai. In: P. LAKATOS ILONA–SEBESTYÉN ZSOLT szerk. *Emlékkönyv Mező András tiszteletére*. Nyíregyháza, Bessenyei Könyvkiadó. 133–140.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Chronological and Geographical Stratification of Geographical Common Words Meaning 'watercourse'

In my article, I try to grasp the factors that have influenced the spread of geographical common words meaning 'watercourse' from the early Old Hungarian period. However, we must anticipate in this regard that in connection with these factors we must limit ourselves to making assumptions and to listing arguments supporting those assumptions to some extent instead of providing reassuring and exhaustive replies. For instance the territorial spread of geographical common words meaning 'watercourse', may be impeded by the dominance and the territorial spread of other geographical common words having the same or similar meaning. Furthermore, the degree of dominance of a given geographical common word on a territory may show a close relationship with the meaning or the semantic change of the given geographical common word. In the case of certain geographical common words the withdrawal may have been facilitated by their polysemic nature as well. Nevertheless, it is obvious that the meaning of the geographical common words influences their territorial spread in such a way that the word-geographical distribution also means semantic distribution, which might arise from the different nature of the geographical environment as well. While taking stock of the factors influencing the territorial spread, the role of the geographic environment may appear also in such a way that certain geographic objects may create a natural obstacle in the spread of linguistic phenomena. The spread of geographical common words meaning 'watercourse' of the early Old Hungarian period might have been influenced by many other background factors. However, they cannot be justified by data regarding the early Old Hungarian period. Our assumption may still be justified by the fact that in the synchronic onomastic corpus we can find obvious traces of such phenomena. For instance, we can mention the migration processes going on as a result of settlements or certain cognitive factors.

Az *igy* ~ *ügy* lexéma problematikája

Az 1086-os Bakonybéli összeírásban szereplő *Farkasig* birtoknév elemzése során arra a feltevésre jutottam, hogy annak második lexémája — a korábbi névfejtésekkel ellentétben — nem az *igy* ~ *ügy* vízrajzi köznévből, hanem másféleképpen kell magyarázni. Ez a név irányította a figyelmet erre az igen szegényesen adatolható szóra, melyet a történeti-etimológiai szótárak már az ómagyar korra kihaltak tekintenek, és amely közsóként nem is, csak helynév részeként fordult elő. Vita van a szó etimológiája és alakja körül, de kérdések merültek föl azzal kapcsolatban is, hogy egyes helynévi adatokban valóban ez a lexéma keresendő-e vagy valami más, igen bizonytalan továbbá az *igy* ~ *ügy* nyelvföldrajzi helyzete is. Bár többen foglalkoztak a lexémával, és rendre megemlítik az ómagyar kori vízrajzi közneveink sorában (még ha a legritkábbak között is), de a vele kapcsolatos megállapítások és a szó történeti adatainak áttekintő vizsgálata eddig nem történt meg. Egy ilyen, a szó részletkérdéseire kiterjedő vizsgálat pedig több helynév keletkezésének, etimológiájának a tisztázásában is lényeges segítséget nyújthatna.

A tanulmány első részében a földrajzi köznévből etimológiájával kapcsolatos elképzeléseket tekintem át röviden; ezután egyenként megvizsgálom azokat a helyneveket, amelyekben a vizsgált szót feltételezhetjük. Arra e helyütt nem vállalkozhattam, hogy valamennyi kérdéses helynév minden szempontra kiterjedő, részletes névfejtését elvégezzem, viszont igyekeztem a szakirodalomban megjelenő nézeteket a teljesség igényével bemutatni, az érveket mérlegelni, ezen túl pedig a neveket a helynévtani elemzés szempontjából is megvizsgálni és értékelni.

1. A szó etimológiája a szakirodalomban

Egy 1879-es tanulmány említi először a szót: BADICS FERENC a *Fekete-ügy* helynevet a német *Schwarz-wasser* és a szláv *Cserna voda* nevekkkel egyeztetni (1879: 395). Majd szerepel BUDENZ JÓZSEF Magyar-ugor összehasonlító szótárában és a NySz.-ban címszóként (*ügy*²) 'víz' értelemben, a *Medwyge* helynévi adat közlésével.

Származását illetően két álláspont vehető komolyabban számba: 1. alapnyelvi eredetű szó zürjén vagy vogul megfelelőekkel, 2. a *víz* köznévből szóhasadással létrejött változata.

Az 1880-as években már felvetődik a szó alapnyelvi eredeztetésének lehetősége: HUNFALVY PÁL a vogul *uty* (1884/1940: 177), MOÓR ELEMÉR (1953: 83) a vogul *üt'* 'víz' szóval egyezteteti (MSzFgrE.), erre a vogul megfelelőre utal később BÁRCZI GÉZA is, amikor a *víz* és *ügy* szavak hangtani egyeztetésének nehézségeit veszi számba (1962: 7). A MSzFgrE. szerint ez az eredeztetés azért cáfolható, mivel az idevont vogul szó belső vogul fejlemény. A zürjén *zil'* 'nedvesség, vizeség, víz' szóval való egyeztetés lehetőségét először WICHMANN GYÖRGY vetette föl 1927-ben (353–354). Ezt az eredeztetést tarja a leginkább valószínűnek a MSzFgrE., illetve az UEW. is, és a következő szömegfeleléseket közlik: zürj. *zylk* 'nedvesség, vizeség'; *zil'a* 'nedves, ingoványos, lápos, mocsaras hely'; *zil'kjá* 'nedves, ingoványos' (a zürjén szavakban a *-k* és az *-a* képzők). A szókezdő *z* eltűnésére a magyarban más példa is akad (lásd *ügy* 'történet, dolog'), az eredeti szóbelseji mássalhangzó pedig *δ lehetett, amiből a zürjén *l'* és a magyar *gy* is magyarázható (TESz.). A feltételezett finnugor kori **siδ'z* alapszó jelentése 'nedvesség, nedves, mocsaras hely' lehetett, és ebből fejlődhetett a magyar *igy* ~ *ügy* 'forrás, patak' jelentése (MSzFgrE., UEW.). A TESz. az egyeztetést elbizonytalanító tényezőként veszi számba azonban azt, hogy a magyar szónak eredetibbnek tűnik a 'folyóvíz' jelentése. Mindkét etimológiai szótár problematikusnak tekinti a fenti etimológiai magyarázatban azt, hogy a magyar szónak a rokon nyelvek közül csak a zürjénben van megfelelője.

A szó etimológiáját érintő szakirodalomban a fentinel többször tárgyalják és nagyobb hagyománya van a másik szófejtési lehetőségnek. A TESz. és az EWUng. is azt az eredeztetést tartja valószínűbbnek, hogy szóhasadással jött létre a *víz* lexémából az ugor vagy a korai ősmagyar korban. A *víz* szó ugor kori változatának tartja az *ügy*-et már BUDENZ JÓZSEF is a Magyar–ugor összehasonlító szótárában, az ő nyomán SZINNYEI JÓZSEF (1909: 33, GOMBOCZ 1909: 416) és a SzófSz. is a *víz* címszó alatt tárgyalja mint annak alakváltozatát.

Nézzük meg először a hangalaki elkülönülés kérdéseit! A szókezdő *β* eltűnését *i* előtt például WICHMANN kivételesnek nevezi (1927: 353), ám több példa alapján — pl. *vimád* > *imád*, *viola* > *ibolya*, *viszák > *iszák*, *Vigor* > *Igar*, *Vigmánd* > *Igmánd* (TESz.) — bátran tekinthetjük a *βi* > *i* változást szabályosnak (MELICH 1913: 393, MIKOLA 1965: 61, BÁRCZI 1967: 129, TESz., E. ABAFFY 2003: 312). Érdekes a PAIS DEZSŐ által említett 1270–1272-es *Medwyge* adat, melyben ő az *igy* ~ *ügy* szó eredetibb *v*-s kezdetű *vigy* ~ *viigy* formáját feltételezte (1929: 356). A szóvég alakulását a TESz. *t'* vagy *δ* fokon keresztül magyarázza. A *z* ~ *gy* megfelelést többen a *víz* szó *vides* alakváltozatával igyekeznek indokolni, amely átmeneti forma lehetne a *víz* és az *igy* ~ *ügy* között: így tesz például BUDENZ (1881: 590), SETÄLÄ (1896: 406, 424–425) és MUNKÁCSI (1897: 152; vö. WICHMANN 1927: 353). REUTER CAMILLO szerint a *z* > *d* változás a 13–14. század fordulójáról adatolható például a *bűzös* > *büdös*, *ézes* > *édes* szavakban, a *vizes* > *vides* változáshoz azonban csak újabb korból való nyelvjárási adatot

ismerünk (1974: 462–463). A MSzFgrE. éppen ezen alaknak a magyarban való kései jelentkezését hozza érvként az etimológia bizonytalanságára. A magyar *-z* ~ *-gy*- hangviszonnyal szemben WICHMANN (1927: 353) és BÁRCZI is kétségeit fejezte ki (1962: 7). A szóhasadás a hangalaki különülés mellett jelentésselkülönüléssel is járhat. MÉSZÖLY GEDEON megjegyzi, hogy a *víz* és az *ügy* között kialakult jelentéskülönbség is, de arról nem szól, hogy milyen (1955: 94). Tehát a vizsgált lexéma keletkezésének szóhasadással való magyarozatával kapcsolatosan hangtani aggályok merültek föl.

A szó alakját érintő változásokkal kapcsolatban a szakirodalom a szókezdő **β* eltűnésével együtt járó labializációt említi (*igy* > *ügy*) (MSzFgrE.). A finn-ugor szókezdő **β*-nek az ugor kori eltűnése együtt járhatott a **β*-t követő *i* labializációjával, majd nyíltabbá válásával, mint például az *öt* számnévben és az *öl* igében (TESz.). Ez magyarozhatja a *víz* szóból alakult *igy* szónak az *ügy* változatát is (lásd pl. 1548: fekete *Wgh*, SzT. *ügy*²). Ez az *i* ~ *ü* megfelelés BENKŐ szerint nyelvjárási megoszlást is mutathatott az ősmagyar korban (1957: 68–69). Másrészt a szó alaki változásával kapcsolatban még a nyíltabbá válást lehet említeni (vö. BÁRCZI 1951: 28): *igy* > *ëgy* (lásd pl. 1193: Tureg, JAKUBOVICH–PAIS 1929: 55).

2. Az *igy* ~ *ügy* a helynevekben

Az *igy* ~ *ügy* szónak köznévi előfordulása nincsen, csak helynév részeként adathozható, és egyrészes (jelentéshasadással létrejött) helynévként sem találkozunk vele. Összesen 15 névvel kapcsolatban merült föl az általam áttekintett szakirodalomban — különböző valószínűséggel —, hogy tartalmazhatja az *igy* ~ *ügy* földrajzi köznevet.

Miután láttuk, hogy bizonytalanul ítélnélhető meg a szó etimológiája, tanulságos áttekinteni azt is, hogy történeti és etimológiai szótárainkban az *ügy* címszó alatt milyen helynévi adatok szerepelnek, ugyanis ez szemléletesen jelzi a szó azonosításának a nagyfokú bizonytalanságát: a NySz. még csak két adatot hoz (Bykig, Medwyge), az OklSz. három másikat (Forkosig, Zuduryg, wyzafolowgy), a TESz. négy adata közül csak a Medwyge egyezik a korábbi szótárakéval, újként jelenik meg az Apurig, Tureg és a Keykug; a MSzFgrE.-ben öt helynév van, itt szerepel először a leggazdagabb adatolású és máig továbbélő Fekete-*ügy*. Tehát tulajdonképpen egyetlen olyan név sincsen, amelyik mindegyik szótárunkban egyaránt szerepelne. Ezekon kívül néhány más névvel kapcsolatban is felmerült az a lehetőség, hogy az *igy* lexémát tartalmazzák, ezek a következők: az *Egrügy* (HUNFALVY 1884/1940: 177–178) és a *Küegyeg* (KNIEZSA 1942: 19) pataknevek, az *Ejegy* folyónév (BALOGH 1972: 78–81), a *Farkasigy* mezőnév (KMHsz. 1: 96), a *Berek igye* erdőnév (SzT. *ügy*²) és a *Veres-ügy* szántónév (SzT. *ügy*²).

A továbbiakban egyenként bemutatom az egyes neveket a következő csoportosítás szerint: 1. először azokat, melyeknél nagy valószínűséggel elvethetjük,

hogy a vizsgált szót rejtenék; 2. azután a bizonytalanul elemezhetőket, vitatott eredetűeket; 3. végül azokat, amelyekkel kapcsolatban eddig nem merült föl kétség a szakirodalomban afelől, hogy az *igy* szót tartalmazzák.

2.1. Azok a növénynevet tartalmazó vízrajzi nevek, melyeknél komolyabban felmerült, hogy növénynév + *igy* ~ *ügy* szerkezetű összetételek, a következők: 1171: *egrug* (OkISz. *egrëgy*, *egrögy*), 1193: *Zuduryg* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 56), 1263: *Bykig* (NySz. *ügy*²). HUNFALVY PÁL vetette föl először, hogy az *Egrügy* vagy *Egregy* az *igy* ~ *ügy* szót tartalmazná (1884/1940: 177–178), ám már SZAMOTA alaktani jellegű ellenérvekkel állt elő (1895: 153, BÉNYEI 2012: 71), MELICH pedig egyértelműen *-gy* kicsinyítőképzővel alakultaknak tartotta ezeket a neveket (1907: 47). Az EtSz., majd ennek nyomán SZABÓ T. ATTILA új megoldást javasolt: az *Egregy* és az *Egrügy*, illetve a *Szedregy* ~ *Szedrigy* neveket különböző alakulásmódúaknak véli, döntő szempontnak pedig a *-gy* előtti magánhangzó minőségét tartotta (1941: 30–31). Ezek szerint az *Egregy*, *Szedregy* képzősek, az *Egrügy* és *Szedrigy* azonban valóban összetételek lehetnek (vö. még BÁRCZI 1951: 28, *fizeg*, *fyzeg*). BÉNYEI ÁGNES névszerkezeti szempontból ugyan elképzelhetőnek véli mind a képzéssel, mind az összetétellel való alakulást is ezeknél a neveknél, azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a korban előforduló egyéb képzők előtt álló tövéghangzók is előfordulhattak hasonló variációkban (2012: 72–73). Tehát ez a hangtani-alaktani érv véleményem szerint nem elegendő ahhoz, hogy komolyan megkérdőjelezhessük ezeknek a növénynévi alapszavú neveknél a *-gy* képzővel való keletkezését, annál is inkább, mivel az *Almágy*, *Diógy*, *Füze gy* stb. a korai ómagyar korban gyakori és jellemző névtípus volt.

Sokkal valószínűbbnek tűnik a képzéssel való keletkezés a *Kékügy* településnév esetében is (1290 k.: *Keykug*, Gy. 1: 323), melynek egyébként 1383-as adata *Kekegh* (Cs. 2: 495) formájú. Bár már PAIS DEZSŐ (1912: 301) és GYÖRKE JÓZSEF (1940: 36) is *-gy* képzővel alakultnak tartották a nevet más hasonló példákkal is megerősítve elképzelésüket, a TESz. ennek ellenére közli az *ügy* szócikkében. KISS LAJOS (FNESz.) és hozzá hasonlóan BÉNYEI ÁGNES (2012: 72) is a *kék* színnév származékának tartják a *Kékegy*-et, ezt szerintük az is megerősíti, hogy a név később képzőcserével *Kékes* és *Kékesd* formában élt tovább.

2.2. Ismeretlen eredetűnek tartják az 1236-os adatolású *Kuegeg* (Gy. 1: 628) pataknevet, amely 1256/1284//1572-ban *Kegek* (Gy. 1: 675), 1471-ben *Kydek* (FNESz.) formában jelentkezik, az utóbbi már a települést jelöli, amit a patakról neveztek el (Gy. 1: 628). KNIEZSA szerint „sem román, sem szláv eredetű nem lehet”, és magyar származékként való magyarázata sem meggyőző (1942: 19). Első adatának *Kű-egyeg*-ként való olvasatából bizonytalanul arra következtet, hogy az esetleg a *kő* főnév és az *ügy* vízrajzi köznévi *-k* kicsinyítőképzős származéka (i. h.). Jobb híján ezt a névféjtést veszi át KISS LAJOS is jelezve a magyará-

zat bizonytalanságát (FNESz.). GYÖRFFY ERZSÉBET veti föl, hogy a név alapszava esetleg a *kégy* 'félköríves, ívelt folyóág, ívelt folyómeder' vízrajzi köznévi lehet, és ehhez kapcsolódhatott helynévképző (2011: 70, lásd még REUTER 1971: 343–347), bár az első adat olvasata ezt a magyarázatot is bizonytalanná teszi. Tehát az *ügy* köznévi ebben a helynévben legfeljebb csak feltételezhető, de meggyőzően semmiképpen sem azonosítható.

Az előbbihez hasonlóan bizonytalan az *Ejeg* név etimológiája. Az *Ejeg* a Kraszna másik neve, az Ecsedi-láptól a Tiszáig tartó folyószakaszt jelölte a középkorban (1296: flumen *Ejeg*, ÁÚO. 10: 225; 1341: fluvius *Eygh*, ÁÚO. 4: 76; 1357: *Ejeguize*, BALOGH 1972: 79). BALOGH LÁSZLÓ szerint a szó olvasata [ëjegy], a név pedig összetétellel jött létre az *ëj* szóból (ami szerinte az *iszik* ige ősi töve lenne) és az *ëgy* vízrajzi köznévből, együttes jelentésük pedig 'ivásra alkalmas víz' (1972: 78–81). Az *iszik* igének ilyen tóváltzata a TESz. és a MSzFgrE. szerint sem volt, az *igr ~ ügy* szónak az *e*-vel való előfordulása pedig nem jellemző, bár ez az *i* nyiltabbá válásával elvben elképzelhető volna. KNEZSA viszont a nevet ismeretlen eredetűnek tartotta, lehetőségként említette meg csupán a török *oi-maq* 'kiváj' igének a *-q* képzős származékából (*oijq* 'kivajt') való magyarázatot (1943/2003: 84).

1270/1272-ből van adatunk a többféleképpen is magyarázott Bereg megyei *Medvigye* mocsárnévre (*Medwyge*, ÁÚO. 8: 261). PAIS DEZSŐ szerint a **med* 'meddő' járult előtagként az *igr ~ ügy* 'víz' szóhoz, méghozzá annak eredetibb *v* kezdetű *vigy ~ vügy* formájához (1929: 356). A CodDipl. (V/1: 244 és VII/2: 21) közöl egy *Menyge* adatot is 1272/1386-ból, amely azonban PAIS szerint kevésbé megbízható. A TESz. szerint kérdéses, hogy a *w* az elő- vagy az utótaghoz tartozik, mivel a **med* 'száraz, időnként kiszáradó' alapszónak *v*-s változata is van, például a *Medves* víznévben (TESz. *meddő*). A név szerkezetileg jelölt, így az alaptagban esetleg feltehetnénk személynevet (vö. ÁSz. *Medu*), vagy egy terület nevét, amely mellett az adott víz található. KNEZSA viszont kétségtelenül [*medvigye*] olvasatúnak és szláv névnek tartja (< szl. **Medvědje*) (1943/2003: 105), mely a *medve* állatnévből magyarázható *-jb*, *-ja*, *-je* birtokosképzővel (i. m. 75). A szláv *dj* hangkapcsolatnak a magyarban *gy* felel meg, ez annak a jele, hogy a név szerb-horvát vagy szlovák eredetű lehet (i. m. 105). Ma a területen, Kisdobrony határában található *Medverekesz* és *Medverekettye* nevű hely (HORVÁTH 1999: 128–134), illetve a Latorca másik oldalán egy hol *Mertveckij* ('halott, kiszáradt'), hol *Medveckij* ('Medvés') alakú víznév (Sebestyén Zsolt szóbeli közlése). A szláv névként való magyarázat azért is valószínűbb, mivel a környék ómagyar kori hely- és víznevei zömmel szláv eredetűek.

Van még két a *farkas* köz- vagy személynevet tartalmazó helynevünk is, melyekben az *igr ~ ügy* szót feltételezték, de ezek egyike sem víznév: az 1086-os Bakonybéli összeírásból adatolt Veszprém megyei *Forkosig* birtoknév (DHA. 1: 251), az 1320-ban előforduló Bihar megyei *Farkaseg* (Gy. 1: 622) pedig mező

neve. A nevek denotátuma még nem zárná ki azt, hogy azokban egy vízrajzi köznévvvel számolhassunk, hiszen víznevek metonimikusan település- és határnévvé válhattak. A Bihar megyei adatot egyik történeti szótárunk sem szerepelteti az *ügy* címszó alatt, egyedül a KMHsz.-ben láthatjuk a *Farkas-ügy* sztenderdizált címszava alatt, igaz ott is csak kérdőjellel, ami a név értelmezésének bizonytalanságára utal. Az *igy* ~ *ügy* ellen szólhat az *eg* forma is a névben. Felmerülhet a *-gy* képzővel való névalakulás lehetősége is, amit BÉNYEI ÁGNES egyébként nem tart valószínűnek, a veláris alapszóhoz ugyanis a toldalék hangrendileg nem illeszkedne (2012: 73). A név később *Farkas-rét* formában olvasható a második katonai felmérés térképén (MKFT., vö. Gy. 1: 622).

Ha a középkori név valóban inkább összetétel, mintsem képzés, akkor talán egy másik utótag keresendő benne. Összetételként keletkezettnek veszi a Bakonybéli összeírás *Forkosig* nevét az OklSz., és az *ügy* címszó alatt említi. A későbbi szótárak (TESz., MSzFgrE.) viszont minden bizonnyal másképpen értelmezték a nevet, mivel az adatot nem tüntették fel az adott címszó alatt. Véleményem szerint a birtoknév keletkezésének a legvalószínűbb magyarázata az, hogy a *Farkas-hegy* hegynévből jött létre metonimikus névátvitellel. A magyarázat bizonytalanságát elsősorban a név második szavának az alakja okozza, ugyanis a névben feltételezett *hegy* a szókezdő *h* nélkül jelenik meg (*ig*). A szókezdő *h* hiánya azonban nem teljesen példa nélküli: adatunkon kívül további két — bár bizonytalan értelmezésű, ám hasonlóan korai — példát ismerünk a jelenségre: 1093 k.: *Keurisig*, *Vgmogos* (*Körös-hegy*, *Hegymagas*) (TESz. *hegy*) (vö. KISS L. 1995: 21–22). A névnek a lokalizációs kísérlet eredményeképpen talált későbbi adatai, illetve az oklevél ugyanezen részében talált latin elnevezése (fordítása) viszont támogatják azt az elképzelést, hogy a helynév második tagja a *hegy* lexéma lehet. Az egykori birtok ma Pápateszérhez tartozó puszta, és megfelel a Magyarország 1941-ben készült katonai térképén (<http://mapire.eu/hu/map/hungary1941>), a mai turistatérképen (Bakony 2002: 78) és a VeMFN. 2.-ben is található *Farkashegy* névnek. Másrészt az oklevélben a monostor birtokai közül elsőként említett Kopány határleírásában latinul megnevezve szerepel az *ad lupinum montem* 'a Farkas-hegyhez' helymegjelölés, mely nagy valószínűséggel azonosítható a vizsgált névvel (DHA. 1: 251).

2.3. A következő nevek esetében valóban elképzelhető, hogy az *igy* ~ *ügy* szót tartalmazzák, legalábbis bizonytalanság vagy más névfejtési ötlet eddig nem merült föl az esetükben.

A TESz. Szentpétery Imre oklevéltára nyomán az *igy* ~ *ügy* szó első előfordulását 1009-ből közli az *Apurig* névben, jelenlegi ismereteink alapján ez a szó első adata. A Veszprémi püspökség alapítólevelében szerepel. I. István király Visegrád megyében a Duna jobb partján adott a püspökségnek egy falut, ott, ahol az Apor-ügy a Dunába folyik: 1009//+1257: *Apurig* (Gy. 4: 586). A szó ezen legko-

rábbi adatának értelmezését eddig nem vonták kétségbe, az 1009-ben Szentendre mellett említett *Apurig* patak nevét a TESz. és a MSzFgrE. is az *ügy* címszó alatt közli. GYÖRFFY GYÖRGY szerint nevét feltehetőleg arról az Apor vezérről kapta, aki Taksony fejedelem idejében a magyar hadat Bizánchoz vezette (Gy. 4: 697). A patak neve 1350 körül már *Kékes*, 1358-ban *Kekespataka*, ma pedig *Bükkös-patak* (Gy. 4: 586). Személynév + vízrajzi köznévv szerkezetű jelöletlen birtokos jelzős nevek előfordulnak ugyan az ómagyar korban, bár a jelölt forma gyakoribbnak mondható.

A fehérvári keresztetek 1193. évi oklevelében olvasható Csurgó-vidéki *Tureg* névnek (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 55) ma már szintén nincsen nyoma. MIKOS magyarázata szerint „a *Tur* bizonyára a gyakran szereplő víznév, az *-eg* pedig a 'víz' jelentésű *igy* > *egy* szavunknak felel meg, tehát 'Túr vize'” (1935: 297). Ezek szerint tehát a megnevező funkciójú *Túr* víznév kiegészült volna a hely fajtáját jelölő földrajzi köznévvvel, ami szintén létező névtípus. Azt azért érdemes megemlíteni, hogy az OklSz. ezt az adatot nem közli az *ügy* alatt, pedig ugyanebből az oklevélből *Zuduryg*-et viszont idézi. *Túr* nevű víz Magyarországon valóban több is van, így Fejér, Zala és Somogy megyében is (ahol a fehérvári kereszteteknek vannak birtokaik) (KNIEZSA 1943/2003: 74–75). KNIEZSA idéz egy szláv (lengyel), *-k* kicsinyítőképzővel létrejött *Turek* helynévi adatot is (i. m. 77).

Időrendben a következő név a Brassó vidéki, Barcasági *Fekete-ügy* folyónév (1247/1250: *Feketig*, Gy. 1: 821). Ebben a névben már HUNFALVY (1884/1940: 177), azután MELICH (1925–1929: 165) és KNIEZSA (1942: 31) is az *ügy* vízrajzi köznevet vélte fölfedezni, ennek ellenére szótáraink közül egyedül a MSzFgrE. említi. HUNFALVY és MELICH érvelése azon alapult, hogy a név a németben *Schwarzwasser*, a románban *Cernavoda* (melyet a szlávból vettek át). KNIEZSA állapítja meg, hogy a német és román elnevezés nem erre a folyóra, hanem a közeli *Fekete-víz*-re vonatkozik, ami az Olt jobb oldali mellékvize (ezzel szemben a Fekete-ügy az Olt bal oldali mellékvize, és a Fekete-víztől északra található) (1942: 31). A katonai felmérések térképei is KNIEZSA megállapítását támasztják alá (EKFT., MKFT., HKFT.). Ez a tény mindenesetre nem feltétlenül bizonytalanítja el a név értelmezését.

Nézzük meg a név első adatát! 1247/1250: *Feketig* (Gy. 1: 821). GYÖRFFY azt írja, hogy ebben az oklevélben ez egy vidéknek, földterületnek a neve, melyet 500 ekényire becsülnek (Gy. 1: 821, 823): ez az elsőnek feltételezett adat tehát nem vízfolyásra vonatkozik. Felvethető az a kérdés, hogy az 1247/1250-es *Feketig* adat vajon biztosan azonosítható-e a legközelebb 1548-ból, azaz háromszáz év múlva adatolható „fluvium *fekete Wgh*” víznévvel, illetve miért hiányzik a *fekete* szó végéről az *e*. A terület korai történetéről az tudható, hogy a 13. század elejéig itt állandóbb települések nincsenek a besenyők, úzok, kunok betörései miatt, majd 1211-ben II. Endre adományozta a Barcaságot a német kereszties lovagoknak, tehát a környéket szászok népesítették be (Gy. 1: 822). A 13. század

végi nemzetiségi viszonyokra egy 1288-as oklevél alapján lehet következtetni: a Barca síkságán szászok éltek. KISS LAJOS szintén ezen a ponton lát bizonytalanságot, a székelyek ugyanis csak 1247 után foglalhatták el mai helyüket Erdély délkeleti szegletében, amikor már az *igy* sem lehetett eleven. Kérdés, hogy akkor kik lehettek a névadók? Esetleg a 12. században idetelepített határőrök, akikről csupán régészeti emlékek alapján van feltételezés (1997: 206)? A szászok 1211 és 1222 között öt kövárat emeltek, ezek közül az egyik a Barca melletti *Fekete-halom* vagy más néven *Feketehegy*. A várnak névvel való első írásos említése egy 1267-es oklevélben *Feketeholm*, majd ugyanebben az évben (1267/1272) *Feketevyg*. A *Feketevyg* adat második lexémája minden valószínűséggel a *hegy* szónak feleltethető meg, mivel a várat *Fekete-halom*, *Feketehegy* és latinul *Niger Mons* néven is többször említik (Gy. 1: 828). Érdemes figyelni a *Feketevyg* írásformára: itt a *v* betű [ü] hangértékben olvasandó, azaz [feketeü]+ [igy] olvasatot adhatunk az adatnak. Ez azért is elképzelhető, mert a *fekete* szónak volt a régi magyarban *feketű* változata is (vö. OklSz., TESz.), s itt is ez áll, a *hegy* szó pedig *h* nélkül szerepel. Ez a példa rávilágíthat az olvasati bizonytalanságokra is: a *hegy* és a feltételezett *igy* között tulajdonképpen nincsen nagy különbség. Esetleg az 1247/1250-es *Feketig* vidéknév is lehet ilyen szerkezetű, hiszen az tudható, hogy a kövár korábban megépült az oklevélben néven említettnél, illetve várak neve is átvonódhat a környékre. Természetesen az ugyanúgy elképzelhető, hogy a folyó neve válik a mellette fekvő terület nevévé.

Ez az egyetlen *ügy* utótagú víznevünk, mely folyamatos adatolású a 13. századtól máig, és nem változott meg a neve az idők során. Előfordul a név *Feketeügy-folyó* (1744: nap kelet felől a *Fekete Ügy folyó vize*, Uzon; 1786: a *Fekete ügy folyó vize*, Nyujtód; ETH. 2: 192, 138), *Feketeügy pataka* (18. sz. közepe: az *fekete ügy pataka*; Nyujtód; ETH. 2: 138), *Feketeügy-patak* (EKFT., MKFT., HKFT.) és *Fekete-ügy vize* (1722: a' *fekete ügy Vizin* stb., SzT. ügy²) változatokban is: a földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülés minden bizonnyal az *ügy* szó elhomályosulásával magyarázható. Továbbá a víznév alapnévként való felhasználásával másodlagos nevek is létrejöttek, melyek különböző denotációjukat jelölnék: 1. szántó a *Feketeügy-mező* és a *Feketeügy mezeje* (1720, 1838: *Feketeügy [...] mezőben*, Lemhény, ETH. 2: 113; 1799: A Közepső vagyis *Fekete Ügy Mezejiben*, *Fekete Ügyon túl való Közepső Mezőben*, Nyujtód; ETH. 2: 138); 2. kaszáló a *Feketeügy dombja* és a *Feketeügy martja* (1742: *Fekete ügy dombjan*, Bikfalva; SzT. ügy²; 1818: a' *Fekete Ügy Martyán*, Bikfalva; SzT. ügy²); 3. határ a *Feketeügy* (1799: A *Fekete ügy* nevezetű felső Határon, Lemhény; ETH. 2: 113). A név fennmaradása esetleg annak is köszönhető, hogy ez a vízfolyás a többinél jelentősebb, viszonylag hosszú, sok településen átfolyik, a katonai térképek tanúsága alapján teljes szakaszán ugyanazzal a névvel illetik. GYÖRFFY szerint a folyó metonimikusan a vidék nevévé válva a középkorban a

folyó környékére is vonatkozott (Gy. 1: 821), a fenti példák pedig azt is megmutatják, hogy ezt követően is szolgált újabb nevek alapjául.

Az 1434-es szintén egyetlen *Visszafolyó-ügy* adatot az OklSz. levéltári forrásból közli (*wyzafollowgy*), a TESz. kihagyja, a MSzFgrE. viszont az *ügy* adataihoz tartozónak véli. A név első névrészenek leginkább valószínű jelentése 'visszafelé folyó', és kis patakok helyi természeti jelenségeire utalhat; második része pedig értelmezhető fajtajelölő szerepüként; vö. 1337: *Vyzzamenewpatak*, 1369: *Vizzafuloupathaka*, 1420: *vizyayarowiz* (BENKŐ 1998: 152).

Két 17. századi példánk Erdély területéről való, az egyik a Szolnok-Doboka megyei Dés, a másik a Maros-Torda megyei Székelykakasd környékéről: *Berek igr*e (1606: *Berek igr*e vagy a berek, SzT. *igr*e²) és *Veres-igr*e (1641: az *Veres wgybe*, SzT. *igr*e²). SZABÓ T. ATTILA Dés helyneveiről szóló tanulmányában azt írja, hogy az egyetlen okleveles előfordulással bíró *Berek igr*e név kétségtelenül a *berek + igr* ~ *igr* szó összekapcsolásával keletkezett, és eredetileg kisebb patakocskára vonatkozott (1988: 119). Később terjedt ki a név „jelölésköri tágulással” a környező berekre is, így érthető meg, hogy *berek*-nek is hívják (SZABÓ T. 1937/1988: 119). SZABÓ T. ugyanebben a tanulmányában a régen kihalt vízrajzi köznevek sorában említi az *igr* ~ *igr*-et (i. m. 108). A *Veres-igr*e az első, 1641-es előfordulásában (az *Veres wgybe*) szántók felsorolásában szerepel. A névnek megtaláltam a folytatását is, a falunak ugyanazon határában 1691-től szintén szántóként, 1802-től erdőként és legelőként is adatolva, viszont *Veres-vég* formában (1691: Az *Veres Veghben*, 1695: *Veres vegben*, 1761: az *Veres vég* nevezetű helyb[en] stb.; ETH. 7b: 664–674), előtagokkal bővülve *Külső-, Belső- és Felső-Veresvég* változatokban is (1695: *Külsöveresveghben*, 1756: *Külsöveresvégb[en]*, *Belsőveresvégb[en]*, 1842: *Felső Veress Vég* nevezetű helyen; ETH. 7b: 664–674). Tehát *Veres-igr*e-ként csupán egyetlen egyszer, a legkorábbi forrásban (1641-ben) fordul elő a név, később (1691-től) 16-szor *Veres-vég*-ként. Kérdés, hogy valóban a név változhatott meg, a nevet értelmezheték át; avagy a *Veres-igr*e adat lehet olvasati, lejegyzési hiba eredménye. Denotátuma nem víz, de feltételezhetjük, hogy a víznév metonimikusan vált a szántó nevévé, ugyanebben a határleírásban is találkozunk más víznév → szántó jelentésátvitellel, pl. *Tekeresfő* (1641: Az *tekeres feön*, ETH. 7b: 664). Szemantikailag sem lehetne kifogásolható a víznév: a földrajzi köznévi alaptaghoz színnévi bővítmény kapcsolódott, a *Fekete-igr*-höz hasonlóan. Itt jegyzem meg, hogy PESTY FRIGYES Kovászna megyei gyűjtésében *Hidvég* településnél az a megjegyzés szerepel, hogy annak román neve *Hegyig*, *Hegyhig* (2012: 60).

3. Összegzés

A fentiek alapján az alábbi tanulságokat fogalmazhatjuk meg.

1. Az utolsó csoportban tárgyalt nevek némelyikével kapcsolatban is felvetődtek kérdések az etimológiájukat illetően, bár azokat a korábbi szakirodalomban

nem vonták kétségbe. Elképzelhető tehát, hogy a nevek egy részében más összetélteli tagot, földrajzi köznevet (pl. *hegy, vég*) vagy pedig képzőt (-gy) kell inkább keresnünk.

2. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a nevek közül csupán egy, a *Fekete-ügy* rendelkezik gazdagabb adatoltsággal — bár éppen a legkorábbi, az ómagyar kori adata kérdéses —, a többi elnevezés csupán egy ízben szerepel a forrásokban. A vizsgált szó tehát a nyelvemlékes korban már helynevek részeként is igen-igen ritka volt, újabb nevek létrehozására pedig elavulása miatt egyáltalán nem használhatták. Emiatt a szó jelentésével, területi elterjedtségével, használatával kapcsolatosan csak korlátozottan tehetünk megállapításokat.

3. A vizsgált lexémát tartalmazó helynevek a középmagyar korban és azon túl csak Erdély területéről maradtak fenn.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. [Az ómagyar kor.] In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- BADICS FERENC 1879. A magyar nyelv jellemző hang- és alaktani sajátosságai. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 389–406.
- Bakony = PAPP-VÁRY ÁRPÁD–HIDAS GÁBOR–HORVÁTH JÁNOS–NEMÉNYI ISTVÁNNÉ–SUARA RÓBERT szerk. 2002. *A Bakony. Turistaatlasz és útikönyv*. Budapest, Cartographia.
- BALOGH LÁSZLÓ 1972. Kraszna = Ejeg. *Magyar Nyelv* 68: 78–81.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvemlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1962. A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez. *Magyar Nyelv* 58: 1–10.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–180.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BUDENZ JÓZSEF 1881. *Magyar-Ugor összehasonlító szótár*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- CodDipl. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Typ. Universitatis, Budae, 1829–1844.

- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- ETH. 2. = Szabó T. Attila *Erdélyi történelmi helynévgyűjtése. Háromszék.* Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY–SLÍZ MARIANN. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2001.
- ETH. 7. = Szabó T. Attila *Erdélyi történelmi helynévgyűjtése. Maros-Torda megye.* Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY–SÓFALVI KRISZTINA. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2005.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS 1914–1944. *Magyar etymologiai szótár 1–2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1909. Szinnyei József Magyar Nyelvhasonlítása. *Magyar Nyelv* 5: 414–417.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* A Magyar Névérték Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRKE JÓZSEF 1940. A -gy névszóképző. *Magyar Nyelv* 36: 34–41.
- HKFT. = *Harmadik katonai felmérés. 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000.* DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2007.
- HORVÁTH KATALIN 1999. Kisdobronya helynevei. *Névtani Értesítő* 21: 128–134.
- HUNFALVY PÁL 1884/1940. Levele Szvorényi Józsefhez (közli: Váczi Bertalan). *Magyar Nyelv* 36: 177–178.
- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ 1929. *Ómagyar olvasókönyv.* Pécs, Danubia.
- KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.* Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS LAJOS 1997. Erdély vízneveinek rétegződése. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és nyelvészet.* Budapest, Balassi Kiadó. 199–210.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névérték Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KNIEZSA ISTVÁN 1942. *Erdély víznevei.* Kolozsvár, Minerva.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943/2003. Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. In: KNIEZSA ISTVÁN, *Helynév- és családnévvizsgálatok.* Budapest, Lucidus Kiadó. 59–115.

- MELICH JÁNOS 1907. Levélszekrényünk. *Magyar Nyelv* 3: 47–48.
- MELICH JÁNOS 1913. A magyar tárgyas igeragozás. *Magyar Nyelv* 9: 392–399.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MÉSZÖLY GEDEON 1955. A Halotti Beszéd *foianec* szavának magyarázata. *Magyar Nyelvőr* 79: 92–94.
- MIKOLA TIBOR 1965. A szóhasadás kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 61: 35–40.
- MIKOS JÓZSEF 1935. A székesfehérvári keresztetek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvmélek. *Magyar Nyelv* 31: 152–167.
- Magyarország katonai felmérése 1941*. [Elérhetőség: <http://mapire.eu/hu/map/hungary1941>]
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánóság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.
- MOÓR ELEMÉR 1953. Die Ausbildung des Ungarischen Konsonantismus. *Acta Linguistica* 2: 1–96.
- MSZFgrE. = *A magyar szóképzés finnugor elemei I–IV*. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1981.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1897. A finn–magyar *d-l* és *d-z* hangmegfelelésekről. *Nyelvtudományi Közlemények* 27: 129–165.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár 1–3*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- PAIS DEZSŐ 1912. Szint jelentő melléknevek lappangó kicsinyítői. *Magyar Nyelv* 8: 300–308.
- PAIS DEZSŐ 1929. Meddő. *Magyar Nyelv* 25: 345–357.
- PESTY FRIGYES helynévgyűjteménye (1864–1865), *Székelyföld és térsége I. Kovászna megye*. Közzéteszi CSÁKI ÁRPÁD. Budapest–Sepsiszentgyörgy, Országos Széchényi Könyvtár–Székely Nemzeti Múzeum, 2012.
- REUTER CAMILLO 1971. Két vízrajzi köznév: *kégy* és *kengyel*. *Magyar Nyelv* 67: 343–347.
- REUTER CAMILLO 1974. A *z > d* változás érdekes esete. *Magyar Nyelv* 70: 462–463.
- REUTER CAMILLO 1982. Ug, Kékug és Kékesd. *Magyar Nyelv* 78: 460–465.
- SETÁLÁ, EMIL 1896. A finn-ugor *δ* és *δ̣*. *Nyelvtudományi Közlemények* 26: 377–437.
- SZABÓ T. ATTILA 1937/1988. Dés helynevei. In: SZABÓ T. ATTILA, *Nyelv és település. Válogatott tanulmányok, cikkek VII*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 103–185.
- SZABÓ T. ATTILA 1941. *Egrügy* és társai. *Magyar Nyelv* 37: 30–31.
- SZAMOTA ISTVÁN 1895. A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 129–167.

- SZINNYEI JÓZSEF 1909. *Magyar nyelvhasználat*. Finnugor Kézikönyvek III. Budapest, Hornyánszky V. kiadása.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA 1941. *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- SzT. = SZABÓ T. ATTILA szerk. 1967–2005. *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XII*. Bukarest–Budapest, Kriterion–Akadémiai Kiadó.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–II*. Szerk. RÉDEI KÁROLY. Budapest, 1968–1988. III. Register. Budapest, 1991.
- VeMFN. 2. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk. 1987. *Veszprém megye földrajzi nevei II. A Pápai járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. Budapest.
- WICHMANN GYÖRGY 1927. Magyar *igye, ügy* 'fons; aqua, fluvius'. *Magyar Nyelv* 23: 353–354.

Challenges in the Study of the *igy* ~ *ügy* Word

The *igy* ~ *ügy* ‘river, brook; lake, marsh’ hydronym with only few records from the Árpád Era is considered to be extinct by historical and etymological dictionaries by the Old Hungarian Era. It has not survived as a common noun but only as a toponym constituent. The etymology and the form of the word is disputed but questions have also emerged whether in certain toponymic records it is really this lexeme that is present; moreover, the linguistic geographical position of the *igy* ~ *ügy* word is also uncertain. Although the word is regularly included among our Old Hungarian hydronyms, even if among the most rare ones, the comprehensive study of the statements related to the word and the historical data has not been completed yet while it could help us ascertain the origins of several toponyms if we could get clear insights into issues affecting this word. In the first part of the study, I provide an overview of theories connected to the etymology of the geographical common noun. This is followed by the review of those toponyms which supposedly include the examined word. The forms of the first occurrence of these words reflecting the original spelling are as follows: *Apurig*, *Forkosig*, *Egrug*, *Tureg*, *Zuduryg*, *Kuegeg*, *Feketig*, *Bykig*, *Medwyge*, *Keykug*, *Ejeg*, *Farkaseg*, *Wyzafolowgy*, *Berek ige*, *Veres wgy*. It can be stated about a part of these names that 1) they are derived words and were formed with the *-gy* suffix (*Egrug*, *Bykig*, *Zuduryg*, *Keykug*), 2) they include some kind of another constituent member, a geographical common name, specifically the *hegy* and *vég* words (*Forkosig*, *Veres wgy*), 3) they are borrowed from foreign languages (*Medwyge* is a Slavic borrowing), 4) the etymological explanation published in scholarly works is not fully convincing in some cases (*Kuegeg*, *Ejeg*). As for the *Apurig*, *Feketig*, *Wyzafolowgy*, *Berek ige* toponyms, so far there has been no etymological uncertainty expressed or other name explanation offered, but these occurred only once in the Old Hungarian Era and there are no data concerning the survival of names. The only exception to this is the river name of *Fekete-ügy* around Brassó which has survived in this form to this day; however, doubts emerge specifically about its first records from the Old Hungarian Era. Thus the examined word was already rare as a constituent of toponyms in the era with linguistic records and it was not used at all for the formation of new names due to its obsolete nature. Therefore, statements concerning the meaning, regional prevalence, and use of the word can be made only in a limited way. The chronology of the names reveal that toponyms that survived until the Middle Hungarian Era or later and in which the presence of the studied lexeme is presumed may only be found in Transylvania (*Berek ige*, *Fekete-ügy*).

A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Ozora, Győr**

A 11. századi írott források újraértékelésének szükségességéről a debreceni névtani műhely tagjai több fórumon is szóltak, legutóbb HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA mutatta be ezeknek az okleveleknek, illetve szórványaiknak a nyelvi-etnikai forrásértékével, történettudományi hasznosíthatóságával kapcsolatos legújabb elméleti-módszertani alapvetéseket a Századok hasábjain (2016).

Jelenleg tíz olyan oklevelet ismerünk, amelyet Szent István idejére datálnak, ezek közül azonban mindössze négy bizonyult hitelesnek. Ezek egyike a Pécsi püspökség alapítólevele (PPA.), melynek eredetije 1009-ben keletkezett, de többszörös átiratként maradt fenn: II. András hamis oklevelébe foglalva, a pécsváradi konvent 1350. évi oklevelébe beillesztve, amely viszont csak a somogyvári konvent 1404. évi átiratában maradt ránk. „A tüzetes vizsgálat ugyan ennek ellenére is egészen véve valódinak mutatja az oklevelet”, de csak tartalmilag, a szöveg ugyanis minden bizonnyal legalább néhány kihagyást elszenvedett (SZENTPÉTERY 1938: 144–145). Az alapítólevél szórványokat is tartalmazó része az újonnan alapított püspökség határait írja le.

A 11. századi szórványokra irányuló figyelemnek köszönhetően az oklevél helynevei közül többről is megjelentek a közelmúltban eredeztetési kísérletek: SCHWING JÓZSEF Pécs neveit kutatva vizsgálta a város latin megnevezését is (2009), HOFFMANN ISTVÁN két falu nevét, a *Tápé* (2010a) és a *Zemony* (2011) helyneveket tanulmányozta, SZENTGYÖRGYI RUDOLF pedig a Tihanyi alapítólevél *lupa* adata kapcsán tér ki a Pécsi püspökség alapítólevelének *Lupa* szórványára is (2012). Magam szintén hozzászóltam a *Lupa* problematikájához, valamint a *Kapos* víznév származtatásához (PÓCZOS 2015). A *Száva* etimonját a nemzetközi szakirodalomban folyamatos érdeklődés övezi, a 2000-es években is jelentek meg e névvel kapcsolatos írások (pl. ANREITER 2001, UDOLPH 2007, BICHLMEIER 2016). A következőkben az oklevél két olyan szórványának, *Ozora* és *Győr* nevének származtatási lehetőségeit vázolom, amelyről az újraértékelések során még nem esett szó.

---

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

Ozora

Az *Ozora* adat az oklevélben a második határszakasz leírásában, az alábbi szövegkörnyezetben szerepel: „secundum *Ozora*, donec preveniatur ad aliam aquam, que Lupa nuncupatur” (DHA. 1: 58), magyar fordításban: „a másodikat az *Ozora* [víztől] addig, míg el nem ér egy másik, Lupa nevű vizet” (PITI 1999: 93).

A név denotátumának meghatározásában két különböző álláspontot találunk a szakirodalomban: KISS LAJOS a FNEsz.-ben *Ozora* helység nevének első előfordulásaként említi a PPA. adatát, és SZENTGYÖRGYI is a Sió menti településsel azonosítja a szórványt (2012: 23). GYÖRFFY ugyanakkor magával a Sióval tekinti azonosnak (1977: 183), és így értelmezi az oklevél legfrissebb fordításában PITI is (i. h.). Víznévnek tekinti KRISTÓ (2000: 14), HOFFMANN (2010a: 78) és KOSZTA LÁSZLÓ is (2009: 38).

A szórvány kétféle interpretációs lehetősége abból adódik, hogy az oklevél nem jelöli a denotátum fajtáját, így arra csak következtetni tudunk. Feltűnő, hogy az adat előtt az oklevél településeket nevez meg határpontokként, az *Ozora* után viszont csak víznevek következnek. (Ez persze bizonyára a határjárás földrajzi adottságaiból következik.)

Másrészt viszont az is megfigyelhető, hogy az alapítólevélben a nevek többségükben latin fajtajelölő köznévvvel állnak. A településneveket a *vicus* (*Tha-peon*), *viculus* (*Zemogny*), illetve a keltezésben a Győr neve előtt álló *civitate* jelöli, míg a vízneveket az *aqua*, illetve a *fluvius* jelzi (pl. *aquam que Lupa nuncupatur*; *Almas aquam, super Zauum fluvium*), nincs viszont latin földrajzi köznévv a *Kapos* és a *Duna* neve mellett sem. Az *Ozora* szórvány jelentésének megadását nyilván az nehezíti, hogy az oklevélben a név mellett ilyen elem nem szerepel. Ezt a hiányt GYÖRFFY jelzi is a kritikai kiadáshoz fűzött lábjegyzetében, az *aqua* szó hiányára utal, de bővebben nem magyarázza a kiegészítést, az ennek alapján készített fordításban pedig PITI is közbeékeli a [víztől] szót. A víznévként való értelmezés alapja vélhetően a szövegkörnyezet: az *Ozora* után következő határt, a *Lupá-t ad aliam aquam*, azaz a 'másik víz' szerkezettel veteti be az oklevél, ebből pedig az következhet, hogy az „egyik víz” az *Ozora*.

Ha GYÖRFFY álláspontját elfogadjuk, a szórvány minden bizonnyal az *Ozora* település melletti vízre vonatkozik, mai nevén ez a *Sió* csatorna, melybe ma *Osorától* mindössze néhány kilométerre torkollik az oklevél egy másik adata által jelölt *Kapos* folyó. A 19. század derekának vízszabályozásai előtt azonban ezek a folyóvizek (a Sárvízzel együtt) a Balaton és a Duna ártereit, mocsarait kötötték össze, a Balaton vizét levezető egykori természetes vízfolyás pedig a Balaton változó vízállásának megfelelően időszakos jellegű lehetett, erre már a Tihanyi alapítólevél szövege is utal: „Riuulus namque qui dicitur fuk fluens de prefato lacu • hab& super se locum in quo transitus est populorum aliquando per

pontem • sepe etiam per uadum” (SZENTGYÖRGYI 2014: 59). Azaz: „A fent említett tóból kifolyó *fuk* nevű kis patakon pedig van egy hely, ahol az emberek át tudnak kelni, olykor csak a hídon, de gyakran a gázlón keresztül is” (i. m. 67–68, lásd még 2011: 259–260). A vízfolyás egykori *Fok* nevére tehát 1055-től van adatunk, a *Sió* név pedig a 17. századtól adatolható, de a szabályozás előtti időkben az elmocsarasodásra utáló *Sár* nevet is használják a források (vö. HOFFMANN 2010b: 59).

E nevek viszonyát, illetve eredetüket HOFFMANN a TA. szórványát vizsgálva kielégítően tisztázza, így csupán az *Ozora* nevet illetően szükséges néhány megjegyzést hozzáfűzni az általa tett megállapításokhoz. HOFFMANN régi térképes adatok alapján arra következtet, hogy a *Sió* név a 18. századig a folyóvíznek a Kaposig tartó szakaszát jelölte (a szabályozások előtt a Sió lényegében a Kapos mellékvizének volt tekinthető), a *Fok* víznév viszont még ennél is rövidebb, csupán néhány kilométeres szakaszra vonatkozhatott. Ezt részben az indokolja, hogy a névre csupán a Balaton közvetlen szomszédságából vannak adatok, másrészről pedig erre utalnak a víznek a régi forrásokból kikövetkeztethető vízrajzi tulajdonságai: a fentebb már említett időszakos jelleg, illetve az elmocsarasodás, aminek következtében egyes 16–17. századi térképek fel sem tüntetik a folyómedret (i. m. 58–59).

A vízrajzi körülmények és folyamatok, illetve a *Sió* és *Fok* nevek egymáshoz való viszonyának feltárásában újabb lépést tett FARAGÓ SÁNDOR térképész (2015), aki terepmunka, valamint légi és műholdas felvételek alapján fedezte fel az egykori Fok folyó maradványait, a morotvákat, melyek alapján megrajzolta a folyó régi medrét, vázolta pusztulásának okait és történetét is. Eszerint a Balatonhoz a Fok a honfoglalás előtt még széles tölcserforkolattal csatlakozhatott, majd hatalmas, mintegy 4,5 km hosszú homokpad, ún. turzágát fokozatos lerakódása indult el. Ez vezetett egyrészt a lagúnák létrejöttéhez, majd az erőteljes elmocsarasodáshoz, másrészt pedig a torkolat deltatorkolattá alakulásához. FARAGÓ véleménye szerint a Fok folyó többágú torkolatának egyik ága, a legnyugatibb lefolyás lehetett a Sió. FARAGÓ megállapításai a neveket illetően nagyban egybevágnak ZELLIGER és HOFFMANN — FARAGÓ által bizonyára nem ismert — feltevéseivel: azzal, hogy a *Sió* eredetileg mikronév lehetett csupán, és a meder szabályozása, valamint zsilippel való ellátása után vált csak a folyó hosszabb, illetve teljes szakaszának a nevévé (HOFFMANN i. h., ZELLIGER 2008: 245).

Úgy gondolom, hogy a fentiekből adódóan az *Ozora* szórvány jelentését is ilyesformán lehet elképzelni: mivel a levezető víz számos ágból, illetve hol az alacsonyabb vízállás, hol a mocsarasodás miatt eltűnő szakaszokból állt, tehát nem alkotott olyan egységes, pontosan meghatározható medrű folyóvizet, mint amelyet a mai Sió-csatorna, feltételezhetjük, hogy a teljes vízrendszernek egységes neve sem volt, az ágak, szakaszok külön-külön kaphattak elnevezést. Egy

ilyen folyóág vagy szakasz neve lehetett talán az *Ozora* is. Ez a jelenség nem ritka, és nem is csak a régiségre volt jellemző: a Kapos egyik mellékvizét, a közeli *Koppány* patakot a TA.-ban említik először *Füzege* néven (1055: *Fizeg* ~ *Fyzege*, DHA 1: 150), s ez a név a későbbi századokban is adatolható. Az utóbb hivatalossá váló *Koppány* mellett több más változata is kialakult a víznévnek, elnevezései szinte településenként változnak: pl. *Nagy-árok*, *Sērėkai-árok*, *Borsi-patak*, *Nagy-kanális*, *Kis-kanális*, *Öregárok*, *Németi-árok* (SMFN. 241, 245, 248, 254, 256, 258; TMFN. 104, 111, 117, 122, 127, 131). E névváltozatok alapján, és mert a régiségből sincs megfelelő bizonyíték, HOFFMANN ISTVÁN szerint „nem állíthatjuk, hogy a *Füzege* név ugyanúgy egész hosszúságában jelölte volna a kérdéses vízfolyást” (2010c: 212). A folyóvizek többnevűségének, szakaszneveinek kérdését GYÖRFFY ERZSÉBET elméleti szempontból is vizsgálta, többek között a mai *Koppány* patak neveinek példáján keresztül (2011: 32–47).

Itt jegyzem meg, hogy az eddigiekben a szórványt az egyszerűség kedvéért víznévként említettem, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a forrásokban (tudomásom szerint legalábbis) később ilyen víznév nem fordul elő, és ma sem ismerünk ilyet, így elképzelhető, hogy egy egyszerű ’*Ozora vize*’ jelentésű alakulatról van szó, amelyen az oklevélkészítő az *Ozora* település melletti folyóvizet értette.¹ További adatok hiányában is lehetett az *Ozora* ugyanakkor valós víznév is, s nem is ez lenne az oklevél egyetlen ilyen adata: a *Lupa* szórvány szintén nem fordul elő a későbbiekben (a TA. *Lupa* vízneve minden valószínűség szerint más denotátumra vonatkozik). A szórvány tényleges víznévi használata, illetve kapcsolata a településnévvel a név megfejtése szempontjából sem érdektelen kérdés: kronológiailag ez a víznévként értelmezhető adat az elsődleges, biztosan településnévi használatban csak 1315-ben jelenik meg először (1315, 1325, 1327: *Azara*, 1390, 1398, 1399: *Ozora*, Cs. 3: 410).

A Tihanyi alapítólevél *culun* adata kapcsán hasonló problémát tárgyal HOFFMANN ISTVÁN. A szórvány a TA.-ban ugyan egyértelműen vízre (*aqua*), halastóra utal, a Tihanyi összeírásban viszont azonos néven birtok is adatolható a tó környezetében (1211: *predium Colon*, vö. KOVÁCS É. 2015: 106–107), és éppúgy, mint az *Ozora* nevek esetében, kérdéses a kettő viszonya. Ha az adatok kronológiai sorrendjét tekintjük, elsődlegesnek látszik ebben az esetben is a víz-

¹ A legkorábbi oklevelekben is előfordul, hogy a vizeket nem saját nevükön, hanem a mellettük fekvő település vizeként említik: ilyen például a TA. *lacus turku* adata, melyet HOFFMANN ISTVÁN ’*turku* (település) tava’-ként értelmez (2010b: 70), és ilyen a TÖ. (1211) „*ad stagnum Somardy et per mediam piscinam Somardy*” adata is, mely szintén nem *Szamárdi* nevű tóra, hanem *Szamárd* (település) tavára utalhat (i. h., KOVÁCS É. 2015: 182). Mind HOFFMANN ISTVÁN, mind KOVÁCS ÉVA azzal magyarázza ezt a megfejtést, hogy ilyen formájú nevek a későbbiekben csak településnévként jelentkeznek, víznévi előfordulásuk nem adatolható, emellett a nevek etimológiája is erősíti szerkezetük ilyen irányú értelmezését.

név, a névtipológiai érvek azonban inkább a birtok nevének elsődlegessége mellett szólnak: a *Kolon* ugyanis végső fokon személynévből keletkezett, ez az alakulásmód pedig inkább a település- (és birtok)nevekre volt jellemző. Ugyanakkor nem zárható ki a víznevek közvetlen személynévi eredete sem, HOFFMANN véleménye szerint ez lehet a helyzet a *Kolon* nevek esetében is: az adatok megjelenési sorrendje mellett a TA. szövege is ezt támogatja, az oklevél ugyanis név nélkül, de a határok pontos felsorolásával írja le a birtokot, ez pedig HOFFMANN szerint azt bizonyítja, hogy a TA. létrejöttének idején a birtoknak nem lehetett *Kolon* a neve (2010b: 174).

A *Kolon* tó és *Kolon* birtok nevének példája jelzi, hogy a víznév és a település- (vagy birtok)név viszonya nem írható le egyértelmű, egyirányú változás eredményeként: bár a névrendszertan a tapasztalatok alapján a víznév > településnév² folyamatot tartja tipikusnak, nem példa nélküli az ezzel ellentétes irányú fejlődés sem (vö. GYÖRFFY 2011: 155–156).

Az *Ozora* név a FNESz. szerint személynévre vezethető vissza, bár — mint láttuk — KISS LAJOS a Pécsi püspökség alapítólevelének *Ozora* adatát is településnévként értelmezi, így kézenfekvőnek tűnik az *Ozor*-féle személynévvel való összekapcsolás. KISS LAJOS nemcsak szláv személynévet, hanem szláv képzést is sejt a név kialakulása mögött: úgy véli, hogy egy régi szláv *Ozor* személynév szláv *-ja* képzős formájának az átvételével került a helynév a magyar nyelvbe.

FEHÉRTÓI KATALIN Árpád-kori személynévtára több *Ozor*, *Ozur* alakú személynévet közöl (ÁSz. 609), melyek közül a legkorábbi a Bakonybéli összeírás (1086) első, hiteles részéből való *Ozur* személynév. A személynévnek a Váradai regestrumból ismerünk magyar képzett formáját is: 1221/1550: *Ozorc* (i. h.). A régiségben ugyan *Ozora* személynév nem adatolható, de az *-a/-e* személynév-képzőről tudjuk, hogy a korai ómagyar korban kifejezetten produktív képző volt, és gyakran kapcsolódott idegen eredetű nevek rövidült változatához, pl. *Bene*, *File*, *Sebe*; ritkábban azonban teljes névhez is járulhat, pl. 1202–1203 k.: *Filupa*, 1248: *Symona* (SZEGFÜ 1991: 250–251). Az *Ozor* személynév eredetét pontosan nem ismerjük, de talán összefüggésbe hozható az *Azarias* személynévvél, melynek adatai között FEHÉRTÓI az 1294/1393: *Ozorias* személynévi szórványt is szerepelteti (ÁSz. 78). Véleményem szerint ezek alapján a szláv sze-

---

² Ilyen változásra a *Kolon*-nál is „közelebbi” példa épp az *Ozora* által is jelölt vízfolyás másik korai neve és az abból létrejött településnév, a fentebb már említett *Fok*. Ennek víznévi használata már a TA.-ban megjelenik, településnévként a 11. században viszont csupán az e századra hamisított oklevélből ismerjük (+1092/1274//1399: villa *Fok*, DHA. 1: 283, HOFFMANN 2010b: 57); eredeti forrásból csak a 14. század végéről van rá adat (1389–90: *Fok*, FNESz., HOFFMANN i. h.). A víznév elsődlegességét a kronológiai viszonyok mellett jelentéstani okok is magyarázzák: a név alapja vízrajzi közszó.

mélynévi származtatás mellett legalább olyan valószínűséggel feltételezhetjük a magyar névadást is, amelynek alapja az *Ozora személynév lehetett.³ A formáns nélküli személynévi eredet névtipológiaiilag így inkább a településnév elsődlegességét támogatná, de — mint a *Kolon* példáján is láttuk — nem zárható ki teljességgel az sem, hogy a víz neve jött létre elsődlegesen személynévből, és az szolgált a településnév alapjául.

A magyar nyelvterületen az *Ozor*-, *Azar*-féle településnevek többféle is jelen vannak, illetve voltak a régiségben: Baranyában *Azorjás* (1251: villa *Azarias*, 1346: *Ozorias*, KMHsz. 1.), Zemplénben *Azar* formában (1332–7/Pp.Reg.: *Azar* ~ *Ozor*, Cs. 1: 341), később ennek *Nagyazar* és *Kisazar* változata is kialakult (1355: *Nagh Azar*, *Kys Azar*, Cs. 1: 341); Valkó vármegyében pedig *Ozoriás* településnévre van adat (1313: *Azarias*, 1477–78: *Ozorias*, Cs. 2: 339). Trencsénben *Ozor* nevű település volt, ennek szintén kialakultak megkülönböztető előtaggal ellátott változatai (1234: terra *Ozor*, 1492: *Felsew Ozor*, Cs. 4: 166). E névformák vélhetően ugyancsak a fenti személynévek valamelyikéhez köthetők.

Az eddig valószínűsített, de mégis meglehetősen bizonytalan személynévi származtatás mellett érdemes megvizsgálni az *Ozora* helynév közszói eredetének lehetőségét is. Szemantikai alapon ugyanis összefüggésbe hozható az általában tavat jelentő ószláv *ezer-, *ezor- tóvel is, melynek az oroszban, csehben, szlovákban 'mocsár' jelentése is kialakult (or. N. *ozero*, cseh *jezero*, szlk. *jazero*), a lengyelben pedig 'eltűnt tó', illetve 'ennek helyén visszamaradt vizegyes terület, mocsár' jelentésben is ismeretes (le. *jaziero*) (UDOLPH 1979: 97). A név által jelölt víz fentebb ismertetett jellegét (ti. mocsaras, időszakos voltát) ez a vízrajzi közszó ilyen jelentésben pontosan lefedi. Szláv nyelvterületről nem nehéz az *Ozorá*-hoz hasonló névformákat sem találni: az egyes számú, *o* végű formája *j*-s változatban (*Jezero*) lényegében a teljes szláv nyelvterületen kimutatható, de a *j* nélküli *Ozero* variánsra is vannak példák orosz, ukrán, lengyel és bolgár nyelvterületről, ennek többes számú alakja, az *Ozera* pedig cseh, lengyel, orosz és ukrán területen adathozható (i. m. 98).⁴ A szó eleji *j* a névformákban úgynevezett protézis, ószláv fejlemény, intervokális helyzetben, hiátustöltőként jelent meg eredetileg, majd rögzült a szavak elején. Nem állandósult azonban minden szóban és minden nyelvjárásterületen, leginkább a nyugati és déli szláv nyelvekben figyelhető meg ez a változás, a keleti szlávban kevésbé (a keleti

³ Az *Ozor* személynévből összetétellel létrejött helynévről is maradt fenn adat a korai ómagyar korból: 1245, 1255: *Ozorsuka* (PAIS 1914: 256). Megjegyzendő azonban, hogy ennek a későbbi adatai mind az *udvar* előtagra s ily módon *Udvarsoka* névformára mutatnak. Ez a körülmény az itt említett adatok téves voltára is utalhat.

⁴ A fenti semleges nemű példák mellett szintén vannak adatok a teljes szláv nyelvterületről a más-salhangzóra végződő hímnemű változatból létrejött nevekre (például *Ozer*, *Jezer*, *Jazor* alakban), illetve ennek többes számú, *-i* végű variánsából létrejött nevekre (*Jezori*, *Ozeri*) (i. m. 100). Az alapszóból számos képzett változatban hoztak létre további névformákat is (i. m. 101–107).

szlávban ezzel ellentétes tendenciaként hatott a *je-* > *o-* szó eleji változás is), viszont egyik nyelvterületen sem kivétel nélküli a jelenség (vö. H. TÓTH 1996: 98–100, TAFEL 2009: 111). Az ósszláv köznévi ennek a tendenciának megfelelően szilárdult meg az egyes szláv nyelvekben (cseh *jezero*, szlk. *jazero*, le. *Je-zioro*, szerb, hv., szln. *jezero*, or., ukr. *ozezo*; ŠMILAUER 1970: 86), de mint a fenti példák is mutatják, a nyugati szlávban helynévi formában kimutatható a protézis nélküli változat is.

Úgy gondolom, hogy az *Ozero*, *Ozera* formákból hangtörténetileg sem nehéz levezetni a magyar *Ozora* változatot, a hangrendi kiegyenlítődés a jövevénynevek esetében egyáltalán nem ritka folyamat. Nem mellékes továbbá az sem, hogy ezekből a kiinduló formákból a magyar településnév (víznév) háromszótagos, magánhangzóra végződő szerkezete további formánsok feltételezése nélkül is magyarázható.

Gyengíti viszont ezt a származtatási lehetőséget az, hogy a régiségből a Kárpát-medence területéről nem adatolható olyan mikronév, amely ebből a földrajzi köznévből lenne eredeztethető, egyetlen példaként az Abaúj megyei *Izra* tó neve említhető (1270/1272: stagnum *Isra*, KMHsz. 1., TÓTH V. 2001: 76). A jelenkori névanyagot közlő névtárak tartalmazzak *jezero* közszóból alakult mikroneveket, rendszerint azonban olyan területről, amely az adatok felvételeinek idején is szerbek, illetve horvátok által lakott vidék volt, ilyen például a Vas megyei *Jezer*, *Jezero*, *Ezeresi* (VMFN. 65, 66, 161, 467), a Baranya megyei *Jezerá*, *Jezer*, *Jezeró*, *Jezero* (BMFN. 396, 793, 794, 1012), illetve a Bácskában földrajzi köznévként gyűjtött *jezero* (FKnT. 190). Egyedül Veszprém megye Pápai járásából közöltek a gyűjtők olyan névadatot, amely nem szlávok lakta területről való, és esetleg kapcsolatba hozható a vizsgált közsóval, ez pedig egy Lovászpata közelében lévő, mélyen fekvő mocsaras rét, szántó *Izar* neve. A névvel kapcsolatban a 19. századi gyűjtők azt is feljegyezték, hogy „hajdanában tó volt ennek helyin, most azonban rétnak használtatik” (VeMFN. 2: 53, 54).

A név névadóiról mindezeket figyelembe véve aligha mondhatunk biztosat: szláv személynévből és szláv vízrajzi köznévből szláv névadással, illetve magyar személynévből magyar névadással egyaránt létrejöhetett. A személynévi származtatás esetén talán inkább a településnév, a közszó magyarázat esetén inkább a víznév tűnik elsődlegesnek, de éppúgy, mint a névadók esetében, ebben a kérdésben is nehéz kimondani a végső szót. Amennyiben a helynév (víznév) a szláv **ozer(o)* közszóból keletkezett, az oklevélben is adatolható névforma hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre, ami egyértelműen magyar névhasználatra utal. Viszont akár szláv, akár magyar személynév képzős formájából keletkezett a helynév, nem állapíthatunk meg olyan alaki jegyeket, amelyek a névhasználatot közvetlen módon jeleznék.

Jaurjana

Az alapítólevél keltezésében szereplő (in civitate) *Jaurjana* adat Győr nevének⁵ latinositott változata, azonban a korai iratokban rendszeresen (bár a latin formáknál lényegesen ritkábban) megjelennek a vulgáris nyelvi változatok, a magyar *Győr* és a német *Raba* (*Raab*) is, mellettük pedig a másik latin változat, a *Geurinum* és a melléknévi *Geuriensis* is ([1030–43]: *Raua*, [1064]: *Geur*, 1212: *Geur*, 1176: *Geurinum*, 1111: *Geuriensis*, 1208/359: *Geuriensem*; Gy. 2: 589–595).

A Pécsi püspökség alapítólevelének öt helyneve is latin alakban szerepel: *Pécs* (a püspökség neveként), a *Duna*, a *Száva* és *Győr* (keltezésben), továbbá Magyarország neve két előfordulással. A legkorábbi okleveleink szórványainak újrafeldolgozása irányította rá a figyelmet a latin vagy latinositott formában fennmaradt névkincsre, amelynek elemei a magyar nyelvemlékek szempontjából sajátos, periférikus állományt alkotnak. Az ezredfordulóig ezek a nevek sem önmagukban, sem rendszerüket tekintve nem kaptak kellő figyelmet a magyar név- és nyelvtörténeti kutatásokban, újabban azonban BENKŐ LORÁND (1996, 1998, 2003) nyomán HOFFMANN ISTVÁN (2004), SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010) és SZÓKE MELINDA (2008, 2013, 2015: 125–148) több írást is szentelt a latin és latinus formájú helynévi szórványok elméleti kérdéseinek. A következőkben ennek a problematikának csupán egy területét, a latin(os) névformák előfordulásának arányát érintem röviden.

GYÖRFFY GYÖRGY a lejegyzőnek a vulgáris nyelvű szórványok megjelenésében betöltött szerepét jellemezve jegyzi meg, hogy latinra való fordítás „ritkaságszamba megy, messze a vulgáris nyelven lejegyzett helynevek 1%-a alatt marad” (1970: 200). HOFFMANN ISTVÁN a FNEsz. névanyagán végzett vizsgálatot, és azt tapasztalta, hogy a történelmi Magyarország helyneveinek első előfordulásai között mintegy 1,3–1,4% a latinul megjelenő nevek aránya (2004: 15–16).

A GYÖRFFY és HOFFMANN által megállapított aránynál a Pécsi püspökség alapítólevelében latin formában megjelenő nevek részesedése az összes említésből lényegesen magasabb: a 11 helynévi adat bő harmada, négy név tekinthető latinnak (Magyarország nevének két előfordulását nem is számítva). Természetesen ilyen kicsi korpuszon nem érdemes arányszámokat vizsgálni, a nagy eltérés mégis feltűnő. Ez leginkább nyelven kívüli okokkal magyarázható: a püspökség határleírásában a határokat részben jelentősebb, szélesebb körben ismert

---

⁵ A helynév előtt a 'város' jelentésű latin *civitate* áll (DHA. 1: 59), PITI fordítása szerint a név Győr várára utal (1999: 94). A középkori várak megnevezései előtt álló latin fajtajelölő szavak kronológiai szempontú áttekintése során KOVÁCS HELGA is azt tapasztalta, hogy a várakat a 12. század közepéig következetesen a *civitas* szóval jelölik, a később általánosan használt *castrum* ebben a korszakban csak hamisított oklevelekben fordul elő (2015: 110–111).

objektumok felsorolásával adták meg, melyeknek latin neve is volt; az oklevelek latin szövegébe pedig a korai gyakorlatnak megfelelően ezeket, nem pedig (a szóbeliségben minden bizonnyal általános használatú) vulgáris változatokat építették be.

A legkorábbi névfejtési kísérletek a *Győr* név mögött avar,⁶ illetve törökségi gyökereket kerestek. TAGÁNYI például *Szolgagyőr* nevének magyarázatakor a *Győr* helynevet a *gyűrű* szóval hozza összefüggésbe, ugyanakkor jelzi, hogy a *Szolgagyőr* helynév utótagja ezzel nincs etimológiai kapcsolatban (1882: 315). Hasonló névadási indítékot lát PAIS Dezső is *Diósgyőr* utótagja „s vele együtt a többi *Győr* helyneveink” mögött: úgy véli, hogy ezek a törökből kölcsönzött *gyűrű* szóval tartoznak össze, és kerek, „avargyűrű-fajta” várat, erősséget jelölhettek (PAIS 1926: 117).⁷ Ez az elképzelés történészek körében a 20. század második felében is tartotta magát: VÁCZY PÉTER 1963-ban egy várostörténeti konferencián tartott előadásában a későavar és korai magyar kapcsolatokkal magyarázta, hogy a magyarság nem a város frank *Raab* nevét vette át, hanem a — véleménye szerint — török eredetű, végső fokon a *jogur* ’átkelőhely’ szóra visszavezethető *Győr* nevet, melyet az avarok közvetíthettek a magyarba (1963: 1426). MELICH egyébként korábban az avar származtatást határozottan elutasította (1925–1929: 414).

E származtatási kísérletek mellett *Győr* nevének megfejtésében két fő vonulat mentén jöttek létre újabb próbálkozások: a magyarázatok döntő többsége a régiségben is gazdagon adatolt *Győr* személynévvel hozta összefüggésbe a hely nevét, néhányan pedig a magyar *gyűr* földrajzi köznévvvel kapcsolták össze.

Az általánosabban elfogadott magyarázat szerint *Győr* neve személynévi eredetű, a szakirodalomban e tekintetben rendre MIKOS JÓZSEF névfejtésére találunk hivatkozásokat. MIKOS a helynevet egy **Gyeürü* ~ *Gyeüri* alakra vezeti vissza, mely véleménye szerint személynévből származhatott; hozzáteszi: ilyen nevű nemzetség is szerepel az Árpád-korban (1935: 250). Ezt a magyarázatot fogadja el GYÓNI MÁTYÁS (1943: 41), KISS LAJOS a FNESz.-ben és elemző tanulmányjaiban is pusztá személynévből származtatja a helynevet (1982: 478; 1992: 418). Személynévi eredetűnek tartja a helynevet KRISTÓ GYULA (1988: 263–264) és GYÖRFFY GYÖRGY (1977: 176) is, és szintén személynévi alapszó-

---

⁶ Az avarok által beszélt nyelvről, nyelvekről mindmáig nem alakult ki egységes álláspont: GYÖRFFY GYÖRGY azt valószínűsíti, hogy a későavarok zöme bolgár-török nyelvjárást beszélt (1997); LIGETI LAJOS részben mongol, részben csuvasos török nyelvűnek gondolja az avarokat (1986: 493); míg FUTAKY ISTVÁN mintegy 50 magyar jövevényszó magyarázatára alapozva úgy véli, hogy a magyarokkal kapcsolatba kerülő avarság „a mai mongol és mandzsu-tunguz nyelvek korabeli elődjét (is) beszélő” népcsoport lehetett (2001: 97).

⁷ A *gyűrű* szavunkat a magyar nyelv török jövevényszavait feldolgozó WOT. is a törökből magyarázza, de nem hozza összefüggésbe a *Győr* nevekkkel, a szó első előfordulásaként a *Gyűrűskút* víznevet említi (1232/1281: *Gyrus kut*).

ból vezetik le a *Győr* helyneveket az újabb történeti-etimológiai szótárak (BÉNYEI-PETHŐ 1998, PÓCZOS 2001, RÁCZ A. 2007).

A másik magyarázat a *Győr* helynevet magyar földrajzi köznévből származtatja. Ez az elképzelés már TAGÁNYINál megjelent: a *gyűrű* szóból levezetett *Győr* településnévvel szemben *Szolgagyőr* utótagját a *gyűr* 'ártéri domb, halom' közzsóval hozza összefüggésbe (1882: 315), részletesen azonban csak évtizedekkel később dolgozta ki ezt a magyarázatot SZÓKE BÉLA, aki egyrészt nyelvjárási, másrészt történeti adatokra támaszkodva következtet arra, hogy a *gyűr* földrajzi köznévszólalhatott a *Győr* helynevek alapjául (1953). Ezt a származtatást közli KÁLMÁN BÉLA is a *Nevek világában*, bár jelzi, hogy a név vitatott eredetű, s ez csak egy a lehetséges magyarázatok közül (1989: 139). Szintén ebből a közzsóból magyarázza a *Borsosgyőr* településnév utótagját MIKESY SÁNDOR (VHL. 146).

A különböző eredeztetéseket a helynév (illetve helynevek), a személynév és a földrajzi köznévi alakok egybeesése teszi lehetővé. A közöttük lévő kapcsolatok feltárásához célszerű áttekinteni, hogy mely denotátumok milyen adatai állnak rendelkezésünkre a korai ómagyar kori, illetve a mai magyar nyelvből.

A korai ómagyar korban a Pécsi püspökség alapítólevelének keltezésében is szereplő városon kívül több hely is viselt *Győr* nevet: lényegében a nyelvterület egészén találunk településnévként ilyen alakú, olvasatú helyneveket. Egyikük a Borsod megyei, szintén várral és monostorral is rendelkező *Győr* volt, melyet Anonymus gesztája említ először ([1200 k.]: castrum *Geuru*, Gy. 1: 774), későbbi adatai: 1254, 1313: *Geur*, +?1311: *Jeur*, v. ~ *Jevr*. A névnek ebben a korszakban több szinonimája is létezett: *Diósgyőr* (1304: *Gyous Geur*, 1315/1339: *Gyovs Gewr*), *Nagygyőr* (1248/1326: *Noggeurh*) és *Újvár* (1319: castrum *Wyuar*, az adatokra lásd KMHsz. 1.), melyek közül a későbbiekben a *Diósgyőr* állandósult. Borsod vármegyében emellett egy másik *Győr* nevű településről is maradtak fenn adatok a régiségből (1296: *Ghewr*), ez párhuzamosan a *Kisgyőr* ~ *Kisgyöröd* nevet is viselte (1261/1271, 1325/1347: *Kysgeur*, illetve 1319: *Kysgeurud*, KMHsz. 1.).

Szintén várral rendelkező, Nyitra megyei települést jelölt a *Szolgagyőr* helynév (1217: *Zulgageur*, Gy. 4: 383), melyet az oklevelekben latinus formában használtak, utótagjának a Győr megyei *Győr* latin nevéhez hasonlóan két változata is kialakult (1220>1435: *Zolgagewrienses*, 1270: *ZulgaJauriensis*, Gy. 4: 384–385). A helynév mindössze egy alkalommal adatolható előtag nélküli alakban: 1113/1249/1410: *Gewrienses* (Gy. 4: 383), és már a legkorábbi oklevelekben is előfordul a város mai *Galgóc* neve (1113: *Golgocienses*, Gy. 4: 383). *Szolgagyőr-földe* nevű birtok Veszprém vármegyében is volt (1392: terra *Zulga-gyurghfelde*, 1488: pred. *Zolgagewur*, Cs. 3: 254, 1593: *Zolgageor*; VHL. 366).

A 13. századtól vannak adataink *Győr* nevű birtokra Szabolcs vármegyéből (1212/1339: v. *Geur*, MEZŐ-NÉMETH 1972: 50; 1336: *Gewr*, Z. I, 485), melyet

a későbbiekben Zemplén, illetve Ung megyéhez tartozóként említenek a források (vö. Cs. 1: 348). A hely neve képzővel bővült (1291: p. *Gyurk* ~ *Giurk*, MEZŐ–NÉMETH i. h.), ma *Győröcske* formában használják (első adata: 1773: *Győröcske*, FNESz.). Ezek mellett Temes megyéből is adatolható *Győr* helység (1322: *Geur*, Cs. 2: 40), CSÁNKI említ további *Győr* nevű települést Bihar vármegyéből 1435-ből, betűhív adat nélkül (Cs. 1: 609), ez azonos lehet az 1552-ben *Gyeor* formában említett településsel (JAKÓ 1940: 252, RÁCZ 2007).

A formáns nélküli *Győr* változatok mellett képzéssel is jöttek létre a fentiekhez hasonló alakú helynevek: *-i* képzős *Győri* településnév adatolható Baranya megyében (1294/1488: *Yewry*, 1315: *Geury*, KMHsz. 1.) és Fejér megyében (1283: villa *Geuri*, Gy. 2: 387).

Kérdéses, hogy vajon ide vonhatók-e a *Györe*, *Györöd* (~ *Györög*), *Györös*, *Györk*, *Györke* alakú helynevek, melyek szintén már a korai ómagyar kortól megjelennek az oklevelekben, például Bars megyében *Györöd* ([1205–35]: *Geurud*, KMHsz. 1.), Bihar vármegyében *Györös* (*[1321]>1381//XV.: *Gyres*, KMHsz. 1.), Tolna vármegyében *Györe* (1332–37: *Gure* ~ *Gywre*, Cs. 3: 427), Temes vármegyében *Györöd* ~ *Györög* (1389: *Gyureg*, 1492: *Gywred*, ez utóbbi nemes nevének részeként, Cs. 2: 40).⁸

A város települések felsorolásakor említett *Szolgagyőr*, *Kis-* és *Nagygyőr* nevek mellett összetétellel jött létre a Veszprém megyei *Borsosgyőr* neve is (1389/1390: *Borsos Geur et alia Borsos Geur*; VHL. 146).

Összetétellel létrejött településnév előtagjaként mindössze néhány esetben találkozunk *Győr* névrésszel, és — ismereteim szerint — csak olyan esetekben, amikor az előtagban az első előfordulásoktól kezdve váltakozik a *Győr* a *Györk*, *György* formákkal, az ezek etimológiáját is közlő szakirodalom pedig ezeket a *György* személynév származékának tartja. A magyar nyelvterület keleti részén ilyen adatokat mutat több *Györtelke* helynevünk: a Szatmár megyei *Györtelke* (1380: *Giurtheleke*, 1393/1399: *Gywrgrtheleke*; SzSzMFN. 4: 54–55, NÉMETH 2008: 106), a Külső-Szolnok megyei *Györtelke* (később *Hadagyörtelke*, 1378: *Gertheleke*, *Gyurgteleke*, *Gyurgteleky*, EH. 1: 464), valamint a Kraszna megyei *Györtelke* (később *Somlyógyörtelke*, 1257/1390/1454: t. *Gywry Theleke*, 1257/1390/1494: *Gywrkthelekhe*, 1259/1390/1466: *Ghywrktheleke*, Gy. 3: 512, EH. 1: 465), az utóbbi kettő adatsora egészen a 19. század közepéig mutatja az előtagbéli váltakozást. Ugyanezt a folyamatot tapasztaljuk a Zala megyei *Győrfa*

---

⁸ A FNESz. ezeket pusztán személynévből létrejött helynevekként tárgyalja, és a *Györös* kivételével valamennyi személynévi alapját a magyar *György* személynévből származtatja (FNESz. *Balatongyörök*, *Feketegyörök*, *Felsőgyöröd*, *Galgagyörk*, *Györe*, *Györke*, *Győröcske*). A Bars vármegyei nevet TÓTH VALÉRIA (2001) a FNESz. magyarázatát elfogadva személynévi eredetűnek tartja, de nem zárja ki a földrajzi köznévi származtatást sem. RÁCZ ANITA (2007) a Bihar megyei *Györös* településnévet a régi *gyűrű* 'juhar vagy somcserje' növénynévből vezeti le, de elképzelhetőnek tartja a személynévi eredetet is.

településnév változásában is: első adatai *Györgyfalva* formára utalnak (1434: *Gewrgfalua*; ZML. 9: *Győrfa* 1, 1452: *Gergfalua*, Cs. 3: 57, 1548: *Gyerfalva*, ZML. 9: *Győrfa* 2, 1651: *Geörfa*, ZML. 9: *Győrfa* 10), illetve a Vas megyei *Győrvár* (*Györgyvár*) adatsorában is (1255: *Geruar*, t., 1266/1270/1391: *Gerguar*, t., 1270/1391: *Gurguar*, t., 1329: *Gurwar*, 1332: *Gurguar*, p.; KISS-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2006: 142).⁹

A *Győr* nevek egyik lehetséges magyarázata szerint a helynév alapja személynév. *Geur* és *Jeur* formájú nevek gazdagon adatolhatók az Árpád-korban: FEHÉRTÓI KATALIN a zselicszentjakabi alapítólevél legkorábbi személynévémlítése (+1061/1257: Ego Ottho [filius *Gewr* de genere *Gewr*] Simigiensis [comitatus] comes) mellett 26 adatot közöl a 13. századból ehhez a címszóhoz (pl. 1213: *Jewr*, 1221: *Geur* filio Geren, 1256: *Gewr*, 1260: Torde filio *Geur*), igaz, ezek közül egyes adatok inkább helynévnek látszanak (pl. a fentebb már idézett Fejér vármegyei 1283: villa *Geuri*). A FEHÉRTÓI által közölt névadatok fele nemzetségnévként, latin *de genere*, illetve *de generationis* kifejezéssel ellátva szerepel a szócikkben (pl. [1256]: Petrus de Chechen comes [...] de genere *Geur*; 1296: Magister Corraldus filius Comitiss Stephani de genere *Jewry*, ÁSz. 335). Ezzel a *Győr* nemzetségnév TÓTH VALÉRIA vizsgálatai alapján „átlagos” előfordulási gyakoriságúnak bizonyul a 13–14. századból ismert nemzetségnévek sorában (2014: 481–482).

A másik származtatási lehetőség alapja a *gyűr* (*győr*) földrajzi köznévi. A régiségből közzsóként nehezen mutatható ki, mikronévként vagy annak részeként azonban adatolható. Az OkISz. ’domb, homokdomb’ jelentést tulajdonít a *gyiur* főnévnek, és 1198-ból (*Guyre*), 1300-ból (loco [...] *Huruatdyru*), illetve 1309-ből (montis *Peturgyure*) hoz rá példákat. Az újabb etimológiai szakirodalom az első, személynévi adatot nem vonja ide, és nem gondolja idetartozónak *Győr* város nevét sem; magát a közzsót pedig az ismeretlen eredetűek közé sorolja (TESz., EWUng.). RESZEGI KATALIN hegységeket tárgyaló monográfiájában a *gyiur*-t hegyrajzi köznévként tartja számon, bár hangsúlyozza, hogy az periférikus használatú volt. A közzsó egykori aktív névalkotó szerepét azzal bizonyítja, hogy noha kis számban, de „helynevek elő- és utótagjában, valamint magában is előfordul a régi írásos emlékekben”, vö. 1320: *Kuzdiur* (Bodrog vm.), +1326/1400 k.: montem *Nogh Gyur* (Abaúj vm.), 1346: montem *Gewrseg*, 1339: iuxta monticulum *Gyur* (Veszprém vm.) (RESZEGI 2011: 94). Az idézett adatok mellett Hont vármegyéből maradt még fenn a *gyiur* közzsóval létrejött helynév: *Orzsány-gyiur* ([1252]/1252: *Harsiandiur*, loc., HA. 3: 39).

⁹ KISS GÁBOR és ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS az adatok kronológiai rendjéből, illetve a közeli, de ezzel nem azonos *Győr* föld nevéből (egyetlen adata: 1258: *Geur*, t.; i. h.) arra következtet, hogy a név *Győrvár* változata az elsődleges (i. m. 143); az első előfordulások közötti csekély időbeli különbség miatt azonban ez nem látszik egyértelműnek.

A korai ómagyar kori mikronévi adatok azt mutatják, hogy a *gyűr* ~ *győr* földrajzi köznév a régiségben a nyelvterület nyugati és északi területén lehetett elterjedt, és ezt jelzik a mai nyelvjárási adatok is: 'mocsaras, vizenyős területen szilárd talajú, kiemelkedő domb, bucka' jelentésben van jelen a felvidéki Gúta, Érsekújvár, Naszvad, illetve a Tolna megyei Ócsány nyelvjárásában, míg Veszprém megyében 'domboldal' jelentésben gyűjtötték össze több helyen is (FKnT. 168; vö. még RESZEGI 2011: 94, TÓTH V. 2001: 108). SZŐKE BÉLA szintén Érsekújvár, illetve Győr környékéről gyűjtött jelenkori, valamint 18. századi adatokra hivatkozik, emellett felhívja a figyelmet arra, hogy a Duna–Tisza közéről, illetve a Tiszántúlról csupán egy-egy adatot ismer, míg Szabó T. Attila és Árvay József erdélyi gyűjtéseiben egyáltalán nincsenek ilyen elemet tartalmazó helynevek (SZŐKE B. 1953: 202).

A *gyűr* földrajzi köznév a későbbiekben is névalkotó része lehetett mikrotoponimáknak, ezek 19. századi térképekről, valamint élőnyelvi gyűjtésekből kerültek a névtárainkba. A legtöbb adatot a Veszprém megyei kötetek közlik: *Győr*¹⁰ (VeMFN. 1: 108), *Gyűr* (VeMFN. 1: 116; 2: 38, 53, 54; 3: 149, 150; 4: 315, 324, 382, 456), *Gyűrök* (VeMFN. 2: 38), *Fenyős-gyűr* (VeMFN. 4: 295), *Király-gyűr* ~ *Király-győr* (VeMFN. 4: 309), *Köves-gyűr* (VeMFN. 4: 377), *Közép-gyűr* ~ *Közép-győr* (VeMFN. 4: 425), *Takács-gyűr* (VeMFN. 4: 315), előtagként: *Gyűr-domb* (VeMFN. 4: 315), *Gyűr-dűlő* (VeMFN. 2: 54), *Gyűr-földek* (VeMFN. 2: 38), *Gyűr-hegy* ~ *Gyűr hegye* (VeMFN. 1: 132, 136), *Gyűr-lap* ~ *Gyűr-tető* (VeMFN. 4: 315). Szintén nagyobb számú ide vonható adatot gyűjtöttek Tolna megyében: *Acsád-gyűr*, *Belente-gyűr*, *Füzes-gyűr*, *Kis-gyűr*, *Nagytógyűr*, *Sebes-gyűr*, *Vörös-gyűr* (TMFN. 502–504, valamennyi Alsónyék település határában), továbbá *Babos-gyűr* (TMFN. 476), *Csákány-gyűr* (TMFN. 461), *Cselő-gyűr* (TMFN. 481), *Magos-gyűr* (*Magosgyüre-lap*) (TMFN. 483), *Szélesgyűr* (TMFN. 474), *Szénás-gyűr* (TMFN. 485), *Tálas-gyűr*, *Török Gergely-gyűr* (TMFN. 486), *Szőlős-gyűr* (TMFN. 498).

További ide vonható adatok Baranya megyéből: *Kecske-gyűr* (de szinonimája: *Kecske-gyűrű*, BMFN. 1: 570), *Kepe-gyűr* (BMFN. 2: 687); Zala megyéből: *Győr* ~ *Cserfa-gyűr* (ZMFN. 423), előtagként a *Győr-erdő* (ZMFN. 449, 579), *Győr-hegy* (ZMFN. 557), *Győr-mező* (ZMFN. 399), *Győr-völgy* (ZMFN. 143, 537); Vas megyéből: *Gyűr* (VMFN. 44), *Gyűr-hegy* (VMFN. 179), *Győr-szél* (VMFN. 486); Somogy megyéből: *Győr* ~ *Köles-győr* ~ *Köles-gyűr* (SMFN. 381); Győr–Moson–Sopron megye Győri járásából: *Gyűr* ~ *Gyürek* (GyMSFN. 2: 209), előtagként: *Gyűr alja* (GyMSFN. 2: 204), *Gyűr-hát* (GyMSFN. 2: 204, 209), *Gyűr-oldal* (GyMSFN. 2: 206, 209), *Gyűr-tető* (GyMSFN. 2: 204, 209).

---

¹⁰ Az adatok közlésében nem jelölöm a *gyűr* (~ *gyűr* ~ *győr* ~ *györ*) földrajzi köznevek magánhangzójának hosszúságát. Az adatok közé nem vettem fel azokat a helyneveket, amelyek *Győr* névrésze az adattárak szerint bizonyosan *Győr* városra vagy *Győr(i)* nevű tulajdonosra utal.

(A Győri járás adataival kapcsolatban megjegyzendő, hogy azok mindegyike két szomszédos település, Gyömöre és Kajárpéc határából, míg a Veszprém megyei adatok egy része a velük szintén szomszédos Lovászpatonáról származik.)

A magyar nyelvterület más területein gyűjtött névanyag (Bács-Kiskun, Győr–Moson–Sopron, Heves, Jász–Nagykun–Szolnok, Hajdú–Bihar, Komárom, Pest, Szabolcs–Szatmár megyék eddig kiadott köteteiben) nem tartalmaz olyan helyneveket, amelyeket a *gyűr* földrajzi köznévvvel kapcsolatba lehetne hozni. (Egyedüli kivételként talán a Fehérgyarmati járás bizonytalanul idevonható *Gyüre foka* adatát említhetjük, mellyel kapcsolatban KÁLNÁSI ÁRPÁD megjegyzi, hogy *Gyüre* nevűek nem élnek a közelében; SzSzMFN. 2: 454.)¹¹ Bárth M. János kérésre áttekintette a Szabó T. Attila által gyűjtött erdélyi névanyagból készített, mintegy 380.000 rekordból álló elektronikus adattárat (e helyen is köszönöm fáradozását), és a vizsgálat során egyetlen olyan helynevet sem talált, amelynek része lenne a *gyűr* köznévi vagy annak valamelyik hangváltozata.

Az eddig áttekintett adatok alapján úgy tűnik, hogy mindkét származtatási lehetőség elfogadható lehet: a *Győr* helynevek — pusztán hangalakjukat, jelentésüket tekintve — mind személynévi, mind közszoói alakra visszavezethetők. Annak mérlegelésében, hogy melyiket valószínűsíthetjük, részben nyelvi, részben nyelven kívüli tényezők vizsgálata lehet a segítségünkre.

A nyelvi támpontok közül elsőként azt érdemes áttekinteni, hogy milyen nyelvi, névrendszertani minták alapján jöhetnek létre ilyen helynevek. A személynévi eredet mellett szól a személynévből formáns nélkül keletkezett településnevek nagy gyakorisága, nem véletlen, hogy a bizonytalan etimológiájú neveket is gyakran igekeznek a kutatók hasonló hangalakú személynévekhez kötni. Arra viszont, hogy a személynév–helynév alaki egybeesése mögött ellentétes folyamat is húzódnak, más nevek mellett épp a *Győr* városnév kapcsán már MELICH is felhívta a figyelmet: „*Szolnok, Győr, Mosony* első sorban helynevek, s csak aztán személynévek. A mint ugyanis személynévből lesz helynév, ugyanúgy lehet fordított esetben is. S hogy valakinek a neve helynévből való legyen, elég, ha ott született, vagy övé lett a falu” (1906: 53). A legújabb szakirodalomban hasonló álláspontot képvisel TÓTH VALÉRIA is: az ómagyar kori személynévadási elemző monográfiájában külön fejezetben tárgyalta a helynévi alapszóból alakult személynéveket (2016: 143–158). Pusztán az alaki azonosság tehát aligha elegendő indok arra, hogy a helynevet személynévből vezessük le.

Még inkább érvényes ez a megállapítás a nemzetségnevek csoportjára: a közelmúltban TÓTH VALÉRIA járta körül a helynevek és a nemzetségnevek viszonyát. Eredetük szerint (és ezzel párhuzamosan kronológiailag) két fő csoportra

---

¹¹ BÍRÓ FERENC említi Körösladány helynevei között *Györfölde* (régai adata: 1321/1896: *Gurfelde*) alakú nevet, ezt azonban a *György* személynévvvel hozza kapcsolatba a környékbeli *Györk ere, Györkeri* helynevek alapján (1999: 148).

bontotta a nemzetségevek állományát: a nemzetségek első rétegét az jellemzi, hogy „a nemzetségalapító ős nevéből származtatták magukat, így a nemzetségeveink egy tekintélyes hányada személynévi eredetű. (Sőt a magukra valamit is adó nemzetségek István-kori őssel büszkélkedtek.)” A nemzetségek későbbi hulláma, a várjobbágynemzetségek ugyanakkor nagyon gyakran már lakhelyük után nevezték el magukat (2014: 476, 493–494). A nemzetségevek ennek megfelelően eredetüket tekintve kétfélék lehetnek: személynévi, illetve helynévi eredetűek.¹² TÓTH VALÉRIA tipológiáját alapul véve lényegében kizárhatjuk azt, hogy a nemzetségek első generációjához tartozó Győr-nem a birtokuk centrumát képző várról, városról vette volna a nevét, noha a nevet személynévből eredeztető etimológiák általában utalnak a nemzetségnévvvel való kapcsolatra is.

Szintén nyelvi fogódzót jelenthetne a *Győr*-féle nevek képzett, illetve összetett változatainak vizsgálata. Egyes képzőelemek (pl. *-i*, *-d*) jellegzetes helynévmintákat alkotnak személynévhez kapcsolódva, azonban semmiképp sem kizárólagosakat. BÉNYEI ÁGNES a helynévképzőket vizsgálva ezekről a morféimák-ról azt állapította meg, hogy leggyakrabban személynévi (vagy más, birtokosra utaló) alapszóhoz kapcsolódnak (pl. *Álmosd*, *Péterd*; *Jánosi*, *Tamási*), de egyéb szavakhoz is járulhatnak, így ritkán ugyan, de akár földrajzi köznévhöz is (pl. *Lázd*, *Segéd* < *ség*; *Mályi*, *Parlagi*) (BÉNYEI 2012: 60–65, 80–83). A szakirodalomban pusztán személynévi eredetűnek minősített *Győrös*, *Győröd* stb. helynevek tehát névrendszertani akadályok nélkül levezethetők közszoj alaplól is.

Mint láttuk, a *Győr* névrész ritkán alkot a régiségben összetett, legalábbis a ránk maradt adatok tanúsága szerint. Ezekben a nevekben (*Szolgygyőr*, *Kisgyőr*, *Nagygyőr*, *Borsosgyőr*) alaprészként szerepel, megnevező funkcióban, megkülönböztető szerepű előtag mellett; ilyen szerepben mind személynévi, mind közszoj eredetű helynevek megjelenhetnek. Beszédes lehet viszont az, hogy előtagként a *Győr* csak olyan helynevekben fordul elő, amelyekben a *György* előtaggal váltakozik (ezekben a *Győr* alak vélhetően másodlagos), holott a birtokosra utaló személynév összetett nevekben tipikusan előtagként szerepel. A jelenkori mikronévi anyagban bőven van adatunk az előtagként szereplő *Győr* ~ *Gyűr* névrészre, ezek egy része a névtárak információi szerint *Győr* nevű hely közelségére vagy *Győr* nevű tulajdonosra utal, mások pedig (pl. a *Gyűr-tető*, *Gyűr-hát*-féle nevek) arra, hogy a denotátum egy *Győr* ~ *Gyűr* nevű hely része.

A funkcionális és névszerkezeti modellek tehát mindkét magyarázati lehetőséget megengedik, a gyakoriságuk alapján talán inkább a személynévi eredetet valószínűsítik, de nem egyértelműen.

A mai névanyag áttekintése irányítja rá a figyelmet a *győr* ~ *gyűr* névrészek magánhangzójának minőségére. Az okleveles források ide vonható adatai he-

---

¹² Kronológiai különbségtétel nélkül ugyanezt a tipológiai felosztást ismerteti BENKŐ LORÁND is (2009: 81–82).

lyesírás-történeti okok miatt ezt a különbséget nem mutatják, a jelenkori néválomány viszont azt láttatja, hogy a településnevek egyértelműen *ő-t* tartalmaznak, a mikronevek döntően *ű-t*, de nem kizárólagosan: egyes helyneveket csak *ő-s* (*ö-s*) variánsban rögzítettek a gyűjtők (pl. *Győr*, VeMFN. 1: 108, *Győr-hegy*, ZMFN. 557), másokat változatokként is (*Gyűri-dűlő* ~ *Győri-dűlő*, VeMFN. 4: 379; *Győr* ~ *Cserfa-gyűr*, ZMFN. 423) a leggyakoribbnak tűnő *ű* (*ü*)-s variánsok mellett. Nehéz megítélni, hogy ennek a megfelelésnek lehet-e etimológiai oka: SZŐKE BÉLA az idézett vizsgálatában a *győr*, *gyűr* formákat ugyanannak a köznévnak a változataiként értékeli (1953). Ha a településnevek egykori formájában is élhetett a magánhangzók váltakozása, azt elmoshatta akár a későbbi sztenderdizációjuk is.

A nyelvi vizsgálati szempontok között érdemes a névföldrajz aspektusát is felidézni: láthattuk, hogy a *gyűr* ~ *győr* földrajzi köznévi használata viszonylag jól körülhatárolható területre korlátozódik (a magyar nyelvterület nyugati, esetleg északi részére), ugyanakkor ilyen alakú helynevek — ha nem is nagy számban — adathozhatóak a nyelvterület keleti részén is (Bihar, Kraszna, Szabolcs, Szatmár, Temes vármegyékben). Ezekben a vidékeken tehát inkább a *Győr* helynevek személynévi eredetét valószínűsíthetjük (a régi adatok egyes esetekben tükrözik is a *Győr* : *György* váltakozást), maga a területi kötöttség viszont arra figyelmeztet, hogy bár alakilag egybeesnek, nemigen lehet homogén etimológiai csoportként kezelni a fentebb felsorolt településneveket.

A nevek származtatásában a nyelvészeti jellegük mellett nyelven kívüli tényezőkre is figyelemmel kell lennünk, *Győr* város nevét a korábbiakban jórészt ilyen megfontolások miatt tekintették személynévi eredetűnek. Az általánosan elfogadott elképzelés szerint egy német vitéz, Győr lovag szolgálatai fejében kapta meg Szent Istvántól Győr várát a körülötte fekvő birtokokkal, és ő tekinthető a Győr-nemzetség őseinek is. Szintén gyakran előfordul a magyarázatokban, hogy ez a bizonyos Győr a vár, illetve a megye első ispánja lehetett (pl. KRISTÓ 1988: 264, GYÖRFFY 1977: 276). Írásos bizonyíték erre nincs, egyedül a Zselicszentjakabi alapítólevél utal a Győr-nembeli Győrrre mint a monostort alapító Ottó ispán apjára (+1061/1257: Ego Ottho [filius *Gewr* de genere *Gewr*] Simigiensis [comitatus] comes, DHA 1: 171). Magát a lovagot további adatok híján nem sikerült azonosítani, így a várhoz (s vele együtt a helynévhez) való viszonyáról is inkább csak spekulációk születtek, leginkább a Csanád-történet analógiájára építve: „Ha pedig a *Csanád vár* — *Csanád-nemzetség* — *Csanádi püspökség* párhuzamossága irányadó, akkor a *Győr vár* — *Győr-nemzetség* — *győri püspökség* analógiája valószínűvé teszi azt a feltevést, hogy a Rába menti tartomány államalapítás kori urának azt a német Győr lovagot tekintsük, akinek utódai a lébényi monostort építették” (GYÖRFFY 1977: 176; vö. még Gy. 4:

138).¹³ Az ispáni várak neveit legutóbb KOVÁCS HELGA tekintette át nagy alapossággal (2017): tanulmányában több mint kéttucatnyi várnevet említ, amelyekkel kapcsolatban több-kevesebb bizonyossággal felvetődött, hogy első ispánjáról kaphatta nevét, ám ezek közül csupán egyet, *Hont* várának nevét tekinti bizonyíthatóan ispánnévi eredetűnek. A többi, személynévi eredetű várnévvel (köztük a *Győr* névvel) kapcsolatban úgy véli, hogy „adatok híján [...] csak annyit állíthatunk, hogy valamely, a vár szempontjából fontos, bizonyára tekintélyes személy neve vonódott át a vár megjelölésére” (2017: 32).

A Győr nemzetség történetét C. TÓTH NORBERT tárta fel nagy alapossággal. A nemzetség kialakulásával, vele együtt a vár, a püspökség és a megye nevének keletkezésével kapcsolatban elfogadja GYÖRFFY véleményét, bár megjegyzi, hogy még az is lehet, hogy Ottó nem volt Győr fia, mert az oklevél „*filius Gewr de genere Gewr*” adata későbbi interpoláció eredménye. Viszont „a nemzetség története szempontjából teljességgel másodlagos e kérdés, hiszen e tekintetben úgyis a nemzetségi tudat számított” (2001: 54–55). Hozzátehetjük: nem másodlagos azonban a helynév története szempontjából, hiszen nagyban támogatná a személynévi etimológiát, ha ténylegesen létező birtokoshoz tudnánk kötni a névadást. Tovább bizonytalanítja ezt az elképzelést, hogy a középkori krónikák a Győr-nemet a német Pottól származtatják (C. TÓTH i. m. 53, MÁLYUSZ 1971: 75–76), míg történészeink részint Győr lovagtól (GYÖRFFY például az idézett munkáiban, KRISTÓ 1988: 264), részint viszont a zselicszentjakabi alapító Ottótól (pl. KRISTÓ 1999: 117). Nehezíti a tisztánlátást az is, hogy a nemzetségek korai történetéről lényegében semmit nem tudunk: hiteles oklevélben előforduló adatok csak a 13. század elejétől vannak a nemzetségekre, ekkorra viszont már — az adatok tanúsága szerint — kialakult rendszere van ennek a névviselési formának (vö. TÓTH V. 2014: 477–482).

A helynevek eredetét vizsgálva általában nem vagyunk tekintettel az alapjául szolgáló személynév származására, hiszen egyrészt bármilyen nemzetiségű névadóról el lehetett nevezni személynévi névadással települést a régiségben, másrészt pedig a személynév eredete sem feltétlenül utal a viselője nyelvi, etnikai hovatartozására. Ebben az esetben azonban talán mégsem érdektelen röviden azt is áttekinteni, hogy milyen eredetű lehet az esetleges személynévi alapszó.

---

¹³ GYÖRFFY egyébként ugyanitt — *Győr* nevének kialakulását bizonyítottan véve — Veszprém, majd Szolnok nevének eredetét is *Győr* példájával támasztja alá: „a Szent István kori megyeközpontokat általában első ispánjukról nevezték el [...] [Veszprém] olyanféle, több megyére kiterjedő *dux*i méltóságot kapott, mint Csanád, Győr és Orci” (1977: 276); „Hogy [...] *Szolnok* vár nevét csakugyan e Szolnok főúrról kapta, bizonyítja, hogy Szolnok leszármazottai, a Szolnok-nembeliek Szolnok megyében, a vár körül birtokoltak, ugyanúgy, mint [...] a Győr-nembeliek Győr [...] vár közelében” (i. m. 331).

C. TÓTH összefoglalása alapján úgy tűnik, a krónikák általában egyetértenek abban, hogy a nemzetség névadója német származású volt, a történészek véleménye azonban korántsem ilyen egységes: míg GYÖRFFY, KRISTÓ és FÜGEDI német eredetűnek tartja a nemzetséget, addig MÁLYUSZ és KARÁCSONYI tősgyökeres magyarnak (C. TÓTH 2001: 53–54).

Magának a *Győr* személynévnek a származtatása sem egyértelmű: PAIS DEZSŐ 1927-ben még a magyar *Győ* helynév „alapelemére” vezeti vissza egy sor más személynévvel együtt, így a *Dér*, *Dőr*, *Győd*, *Gyejcsa* ~ *Décse*, *Dés*, *Dezső* személynévvel (1927: 507), később azonban ezt az elképzelést már nem látja bizonyítottnak: „A *Győr*-ről és a *Dér*-ről mint a szóban forgó *Győ* alapszó magyar *-r* képzős származékáról vagy általában mint magyar *-r* képzős alakulatról ez idő szerint erős fenntartással mernék csak nyilatkozni” (1957: 179). Ugyanekkor viszont az *-r* képző tárgyalása során MELICH a *Győr* nemzetségnevet a *Győ* személynév származékaként vezeti le (1957: 178). A *Győ* (*Gyëü) nevet NÉMETH GYULA török méltóságjelölő szóból származtatja, és PAIS nyomán hozza kapcsolatba a *Győr* személynévvel (1928: 149). A *Győr* személynév eredetése kapcsán tudomásom szerint egyedül MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER monográfiájában merül fel a német nyelv szerepe a Szabolcs megyei *Győröcske* megfejtésében: úgy vélik, hogy a *Győr* személynév a *György* rövidült alakja, amely pedig német közvetítéssel került a magyarba, végső forrása a latin *Georgius* (MEZŐ–NÉMETH 1972: 50).¹⁴

Úgy tűnik, a név kutatói a személynévet alapvetően magyar, esetleg török eredetűnek gondolják. Ennek azért van jelentősége a hely névadója szempontjából is, mert elég nehéz elképzelni, hogy egy német lovag eleve magyar nevet viselt, vagy pedig itt megtelepülve pogány nevet kapott volna. Ebben a korszakban ennek épp a fordítottja lenne várható: a kereszténység felvételével inkább a pogány neveket cserélik keresztény névre, mint ahogy az például I. István esetében is ismeretes. HÓMAN BÁLINT — MÁLYUSZ ELEMÉR szerint „merész fantáziával” (1971: 77) — igyekszik ezt az ellentmondást feloldani: Gyórt II. Aribó német örgróffal azonosítja, nevééről pedig feltételezi: „Ez a tősgyökeres magyar személynév nem egyéb az *Aribo* vagy *Arbo* névnek tudákos etymológiával — a magyar *Győr* város latin *Arabo* nevének hatása alatt — készült fordításánál”¹⁵

¹⁴ A név magánhangzójának nyúlását a *Győr*, *Diósgyőr* analógiájának tulajdonítják, ebből viszont én arra következtetek, hogy ezeket nem a *György* > *Győr* személynévből vezetik le.

¹⁵ Hasonlóan „merész fantáziával” oldja fel HÓMAN azt a dilemmát is, hogy Ottó vagy Pot lehet-e a nemzetség őse: úgy véli, hogy a kettő ugyanaz a személy, Aribó testvére, *Potho comes*, „az *Otho* név mindenesetre a XI. sz. *Gesta* valamelyik folytatójának tollán létrejött szövegromlás a krónika más helyén is említett *Potho* (*Poth*) helyett”. Ottó nevének a zselicszentjakabi oklevélben való felbukkanását pedig így magyarázza: „Az idézett oklevél dátuma hibás s egészében gyanús. Nyilván a krónika értesítése alapján készült, talán egy XI. századi oklevél formuláinak

(1923: 73). Azaz: azért nevezték el Aribót a városról *Győr*-nek, mert az *Aribo* név hasonlított a város régi *Arabo* nevére. HÓMAN magyarázata MELICHnek azt a már idézett elképzelését támogatja, hogy a *Győr* városnév esetében nem személynév > helynév, hanem épp ellenkezőleg, helynév > személynév folyamattal kell számolnunk. Ha HÓMANNak igaza lenne, annyit bizonyosan állíthatnánk, hogy erről a Győr nevű grófról a vár nem kaphatta a nevét, mert ő csak 1054-ben érkezett Magyarországra (HÓMAN i. m. 72), a város neve pedig már 1009-ben megjelenik a Pécsi püspökség alapítólevelének keltezésében.

A történelmi vélemények összesítése alapján úgy tűnik, hogy nem lehet egyértelműen azonosítani a vár, illetve város névadóját. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lehetne személynévi eredetű a helynév, de azzal, hogy a névadó személy nem ismert, nyitva áll a lehetőség egyéb (ez esetben közsői) etimológiák felé is.

A földrajzi köznévi származtatás mellett ugyancsak szólhatnak nyelven kívüli érvek: SZÓKE BÉLA a *Győr* nevű helyek közül a legjelentősebbeket, Gyórt, Diósgyórt és Szolgyórt olyanként írja le, amelyeket a *gyűr* földrajzi köznévi jellemezhet, vagyis vizek védte, vizenyős talajból kialakult várként, településként (1953: 203). Ismereteim szerint ilyen lehetett Kisgyőr egykori földvére is. A mai mikronevek jelentős része ugyanakkor a névtárak jelzései alapján sík területet jelöl, igaz, ezt részben magyarázhatja az is, hogy az egykori kiemelkedések a tagosítások, összszántások áldozatául estek az adatok felvételét megelőző évtizedekben.

Mindezek alapján pedig véleményem szerint egyik magyarázatot sem lehet nagy biztonsággal valószínűsíteni, de elvetni sem. Az azonban kitűnik, hogy a személynévből kiinduló magyarázat nem annyira egyértelmű megoldás, mint ahogyan az az eddigi kutatásokban megjelent. Nagy valószínűséggel tételezhető fel az is, hogy a *Győr*-féle helynevek csak alakilag esnek egybe, etimológiailag azonban nem alkotnak egynemű csoportot. Bármelyik magyarázat is legyen helytálló, a *Győr* helynevek, így a Pécsi püspökség alapítólevelének latin adata mögött rejlő vulgáris névalak magyar eredetéhez nem férhet kétség.

Irodalom

- ANREITER, PETER 2001. *Die vorrömischen Namen Pannoniens*. Budapest, Archeolingua.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

---

felhasználásával” (i. h.). Ennek az azonosításnak a bizonytalanságaira KUMOROVITZ hívja fel a figyelmet (1964: 49–50).

- BENKŐ LORÁND 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPÉREMY LÁSZLÓ szerk. *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, Balassi Kiadó. 221–247.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 2009. *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- BICHLMEIER, HARALD 2016. Néhány megjegyzés a pannóniai víznevek legrégebbi rétegéhez I. *Sáva/Száva/Save*. *Névtani Értesítő* 38: 131–142.
- BÍRÓ FERENC 1999. *Körösladány helynevei*. Eger, Linceum Kiadó.
- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk. 1982. *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EH. = SZABÓ M. ATTILA 2003. *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helynévtára I–II*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- FARAGÓ SÁNDOR 2015. Az eltűnt Fok-folyó nyomában. *Élet és Tudomány* 2015/12: 358–361.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FUTAKY ISTVÁN 2001. *Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez*. Budapest, Universitas Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GyMSFN. 2. = UNTI MÁRIA–VARGA JÓZSEFNÉ szerk. 2009. *Győr–Moson–Sopron megye földrajzi nevei 2. A Győri járás*. Győr, Nyugat-magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Kar.
- GYÓNI MÁTYÁS 1943. *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványai*. Budapest, Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Görög Filológiai Intézet.

- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A helynevek és a történettudomány. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 196–200.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1997. Az avarok nyelve. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó.
- HA. 1–4. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abauj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010a. Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 77–82.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010b. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010c. Víznevek a Kárpát-medencében: hidak nyelvek és kultúrák között. In: BARTHA ELEK–KEMÉNYFI RÓBERT–LAJOS VERONIKA szerk. *A víz kultúrája*. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. 209–220.
- HOFFMANN ISTVÁN 2011. Dunaföldvár régi *Zemony* nevééről. In: CSISZÁR GÁBOR–DARVAS ANIKÓ szerk. *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Budapest, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 155–161.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok 150*: 257–318.
- HÓMAN BÁLINT 1923. X. és XI. századi történeti elemek a Nibelungénekekben. *Egyetemes Philológiai Közlöny 47*: 44–78.
- JAKÓ ZSIGMOND 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 5. Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2006. Egy mikrotáj történeti helynévanyaga. Vasvár keleti határa az Árpád-korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2*: 129–157.
- KISS LAJOS 1982. Régi földrajzi nevek, régi térképek. *Magyar Nyelvőr 106*: 477–483.
- KISS LAJOS 1992. A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben. *Magyar Nyelv 88*: 410–421.

- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- KOSZTA LÁSZLÓ 2009. A püspökség alapítása. In: FEDELES TAMÁS–SARBAK GÁBOR–SÜMEGI JÓZSEF szerk. *A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Pécs, Fény Kft. 13–42.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS HELGA 2015. A várnév mint helynévfajta. *Magyar Nyelvjárások* 53: 107–119.
- KOVÁCS HELGA 2017. Az ispáni várak neveinek névtani vizsgálata. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 7–60.
- KRISTÓ GYULA 1988. *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, Magvető.
- KRISTÓ GYULA 1999. *A tizenegyedik század története*. Budapest, Pannonica Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1964. A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből („Pest” legkorábbi említése). In: TARJÁNYI SÁNDOR szerk. *Tanulmányok Budapest múltjából* 16. Budapest. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. 43–83.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MÁLYUSZ ELEMÉR 1971. *Az V. István-kori gesta*. Értekezések a történeti tudományok köréből 58. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1906. Adatok hazánk honfoglaláskori s X–XII. századi helyneveinek értelmezéséhez. *Magyar Nyelv* 2: 49–58, 97–106.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1957. A denominális -r képző. *Magyar Nyelv* 53: 177–178.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER 1972. *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helynévtára*. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács.
- MIKOS JÓZSEF 1935. A székesfehérvári keresztetek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. *Magyar Nyelv* 31: 152–167.
- NÉMETH GYULA 1928. Géza. *Magyar Nyelv* 24: 147–151.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- OKLSZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- PAIS DEZSŐ 1914. „Sok” mint falunévképző. *Magyar Nyelv* 10: 255–259.
- PAIS DEZSŐ 1926. *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság.
- PAIS DEZSŐ 1927. *Bő*. *Magyar Nyelv* 23: 502–508.

- PAIS DEZSŐ 1957. A denominális -r képző. *Magyar Nyelv* 53: 178–179.
- PITI FERENC 1999. A pécsi püspökség alapítólevele. In: KRISTÓ GYULA szerk. *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 92–94.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- PÓCZOS RITA 2015. A Pécsi püspökség alapítólevelének helynévi szórványai: *Lupa, Kapos*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 69–84.
- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegyevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SCHWING JÓZSEF 2009. *Pécs város nevei*. Neuhofen.
- SMFN. = PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF szerk. 1974. *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Příručka Slovanské Toponomastiky. Handbuch des slawischen Toponomastik*. Praha, Academia.
- SZEGFŰ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–255.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 33–45.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011. A Tihanyi alapítólevél két vízrajzi nevéről. In: BÁRTH M. JÁNOS–TÓTH ÁLMOS szerk. *Karszt, történelem, helynevek. Köszöntők és tanulmányok a 88 éves Dénes György tiszteletére*. Budapest, Meteor Természetbarátok Turista Egyesülete. 259–262.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. A tihanyi alapítólevél *Lupa* szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 7–36.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A tihanyi apátság alapítólevele I. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE, Eötvös Kiadó.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 133–202.
- SZŐKE BÉLA 1953. *Győr*. *Magyar Nyelv* 49: 202–203.
- SZŐKE MELINDA 2008. Régi helyneveink latinizálása. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- SZŐKE MELINDA 2013. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata. Különös tekintettel a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének latinizáló helyneveire. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 57–76.

- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SzSzMFN. 2. = KÁLNÁSI ÁRPÁD 1984. *A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei*. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2. Debrecen, A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- SzSzMFN. 4. = KÁLNÁSI ÁRPÁD 1989. *A Mátészalkai járás földrajzi nevei*. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 4. Debrecen, A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TAFEL, KARIN 2009. *Slavische Interkomprehension: Eine Einführung*. Tübingen, Gunter Narr Verlag.
- TAGÁNYI KÁROLY 1882. *Szolgagyőr*. *Századok* 16: 312–323, 388–398.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TMFN. = ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF szerk. 1981. *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- H. TÓTH IMRE 1996. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Szeged, JATEPress.
- C. TÓTH NORBERT 2001. A Győr-nemzetség az Árpád-korban. In: NEUMANN TIBOR szerk. *Tanulmányok a középkorról*. *Analecta Mediaevalia* 1. Budapest–Piliscsaba, Argumentum Kiadó–Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 53–72.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2014. Szempontok a 13–14. századi nemzetségnevek értékeléséhez. *Századok* 148: 471–494.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- UDOLPH, JÜRGEN 1979. *Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven*. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
- UDOLPH, JÜRGEN 2007. Alteuropa in Kroatien: Der Name der Sava/Save. *Folia Onomastica Croatica* 12–13: 523–548.
- VÁCZY PÉTER 1963. A II. Várostörténeti Konferencia. *Századok* 97: 1426.
- VeMFN. 1. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk. 1982. *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 156. Budapest.
- VeMFN. 2. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk. 1987. *Veszprém megye földrajzi nevei II. A Pápai járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. Budapest.
- VeMFN. 3. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk. 1991. *Veszprém megye földrajzi nevei III. Az Ajkai járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 192. Budapest.

- VeMFN. 4. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA. szerk. 2000. *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. Budapest.
- VHL. = ILA BÁLINT–KOVACSICS JÓZSEF szerk. 1964. *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VMFN. = BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF szerk. 1982. *Vas megye földrajzi nevei*. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD 2011. *West Old Turkic. Turkic loan-words in Hungarian*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk. 1871–1931. *A zichi és vásoneői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára I–XII*. Pest, majd Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2008. Opponensi vélemény [Hoffmann István akadémiai doktori értekezéséről]. *Névtani Értesítő* 30: 243–247.
- ZMFN. = PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF szerk. 1964. *Zala megye földrajzi nevei*. Zalaegerszeg, Zala Megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága.
- ZML. 9. = *Zala megye helytörténeti lexikona*. Kézírtos regesztagyűjtemény.
URL.: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZALM_HI_09/?pg=0&layout=s

Remnants in the Foundation Charter of the Bishopric of Pécs: *Ozora*, *Győr*

The paper studies two remnants of the Foundation Charter of the Bishopric of Pécs, the *Ozora* and *Győr* toponyms from an etymological perspective.

There is no scholarly consensus regarding the referent of the *Ozora* remnant. The record may, on the one hand, be the first occurrence of the name of the settlement but it might also refer to the former, presumed name of the stream flowing next to it (today called Sió). Due to the broader context, this latter option is more probable. There are also several possibilities in terms of the origin of the name: FNESz. originates it from a Slavic personal name and considers it a result of Slavic name-giving. In consideration of the personal name records of more recent data stores, however, it is just as likely for it to originate from name-giving based on a Hungarian personal name. From a formal and especially semantic perspective one might also assume that the name (especially if the hydronym is considered primary) may be connected to the Slavic **ezer-*, **ezor-*, **ozer-* ‘marsh, lake’ common word, this theory is, however, made weaker by the lack of adequate analogies in the Hungarian language area.

Thus due to the various theories on its origin, we cannot be certain about the linguistic and ethnic background of the name givers and the same applies to the name users as well. In case the toponym (hydronym) originates from the Slavic **ozer(o)* common noun, the name form recorded in the charter was formed with vowel harmony association, which clearly indicates Hungarian name use. However, irrespective whether the toponym was created from the derived form of a Slavic or Hungarian personal name, we cannot identify such formal properties that would directly refer to the name users.

The *Jaur yana* record of the charter is the Latinized version of the Hungarian *Győr* toponym. There have been two main trends regarding the description of the origin of the name. The majority of the explanations associated the name of the place with the richly recorded *Győr* personal name (or genus name), while others did so with the Hungarian *gyűr* geographical common word. The detailed review of the *Győr*-type names recorded in Hungary indicates that none of the explanations can be ascertained with great certainty or discarded in the etymological study of the name of the town of Győr. It is clear, however, that the explanation based on the personal name is not such a straightforward solution as it has been presented in research published so far. It may also be presumed with great certainty that the *Győr*-type toponyms resemble each other only in their form, while etymologically they do not make up a homogeneous group. Whichever explanation is accurate, however, there is no question about the Hungarian origin of the vulgar name form behind the *Győr* toponyms, and as such behind the Latin record in the Foundation Charter of the Bishopric of Pécs.

A Százdi alapítólevél mint bizonytalan kronológiai státuszú oklevél*

1. A nyelvtörténeti kutatások — érthető módon — elsősorban a hiteles oklevelek vizsgálatára irányultak, a hamis oklevelekre a szakirodalom nemigen fordított figyelmet, mivel azok nyelvtörténeti hasznosíthatóságát igen kérdésesnek ítélte meg. KNEI ZSZA ISTVÁN például a tatárjárásig terjedő magyar helyesírás jellemzésével foglalkozó tanulmányában a hamis okleveleket kétes értékűeknek tekintette, mivel „a hamisító mindig archaizál (régí oklevelek alapján), s így adatai a hamisított korra is, a hamisítás korára is megbízhatatlanok” (1928: 190). Az oklevél-tan kiváló szakembere, SZENTPÉTERY IMRE ugyanakkor a hamis oklevelekkel kapcsolatban arra világított rá, hogy a szöveg valódi vagy hamisítvány voltának tudatában adatai tévedés nélkül használhatók fel, valamint azt is hangsúlyozta, hogy ezek a források is tartalmazhatnak történeti, illetve nyelvi szempontból valós adatokat (1930: 2, 7). Hasonlóképpen vélekedett ÉRSZEGI GÉZA is, aki a hamisítás korának és indítékának ismeretében a hamis okleveleket „rendkívül becses történeti források”-nak tartotta (1986: 14).

A bizonytalan kronológiai státuszú (másolatban ránk maradt, illetve hamisított) oklevelek nyelvtörténeti hasznosításának fontosságát (különösen a forrászegény 11. századra vonatkozóan) legutóbb SZŐKE MELINDA hangsúlyozta, aki a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének vizsgálata során dolgozott ki e nyelvemlékcsoportra új módszertani keretet. Véleménye szerint ezen oklevelek vizsgálata során szem előtt kell tartanunk az iratok elsődleges keletkezési céljait, keletkezési körülményeit, azaz számolnunk kell azzal, hogy „a hamis és interpolált oklevelek minden bizonnyal a hitelesség látszatát kívánták kelteni, ennek megfelelően a lejegyzőik az oklevél szövegét a hamisított kor nyelvi arculatához igyekeztek igazítani. Másrészt azonban az oklevélírók nem tudták maradéktalanul függetleníteni magukat saját koruk nyelvi jellegzetességeitől sem, ebből kifolyólag pedig ezen iratok — bizonyos keretek között — a hamisítás korának nyelvi vizsgálatára is lehetőséget nyújtanak.” (2015: 22). A kronológiai rétegek elkülönítésével tehát a hamis és interpolált oklevelek is a nyelvészeti kutatások fontos és bizonyos tekintetben „hiteles” forrásainak tekinthetők.

---

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

2. Az utóbbi években nagy lendületet vett a 11. századi nyelvemlékek részletes, új módszerekkel történő nyelvtörténeti szempontú feltárása, valamint a korábban már feldolgozott források újraértékelése. Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy a nem hiteles és a nem eredetiben fennmaradt oklevelek iránt is fokozott érdeklődés mutatkozott meg. HOFFMANN ISTVÁN például a többszörös átiratban fennmaradt 1009-es Pécsi alapítólevél dél-dunántúli helyneveit vizsgálta részletesen (2010), PÓCZOS RITA pedig legutóbb a püspökség alapítólevelének néhány további szórványát elemezte (2015). Az 1075-ben keletkezett, de interpolált másolatban ránk maradt garamszentbenedeki apátság alapítólevelét SZŐKE MELINDA vizsgálata nagy alaposággal a fent említett munkájában (2015). PELCZÉDER KATALIN az 1086-os Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértékéhez fűzött hasznos megjegyzéseket (2015), valamint az oklevél egyes helynévi szórványainak komplex (történeti-etimológiai, névtipológiai, névszerkezeti stb.) elemzését el is végezte (2017). Ehhez a kutatási irányvonalhoz kívánok kapcsolódni azzal, hogy a 11. század egyik fontos, de a nyelvtörténeti kutatás által ezidáig mellőzött nyelvemlékének, a százdi apátság alapító oklevelének a részletes analizését végzem el. E munka első részfeladataiként korábban bemutattam az interpolált (azaz utólagos részekkel kiegészített) oklevél nyelv- és névtörténeti forrásértékét (2016a), valamint foglalkoztam a helynévi szórványok névrendszertani sajátosságaival (2016b), illetve azok szövegbeillesztési eljárásaival (2016c). Jelen tanulmányomban pedig az alapítólevél hitelességét vizsgálom alaposabban.

3.1. Az 1267-es átirásból ismert Százdi alapítólevél (1067/1267) hitelességének megítélése a szakirodalomban a részleteket illetően nem volt teljesen egyöntetű, noha az erre vonatkozó vélekedések jórészt hasonlóak. Elsőként SÖRÖS PONGRÁC a határleírások részletezése miatt fejezte ki aggályát az oklevél tartalmát és datálását illetően (PRT. 12: 364). SZENTPÉTERY IMRE „kevésbé megbízható” oklevélnek tekintette, ezért felhasználását mellőzte is a munkájában (1930: 44). SZILÁGYI LORÁND szintén az igen megbízhatatlan oklevelek közé sorolta (1940–1941: 166). VÁCZY PÉTER „vitatott hitelű, de zömében valódinak” mondható forrásnak tartotta (1958: 315). LEDERER EMMA véleménye szerint ez a részben interpolált oklevél „rendelkező részében feltétlenül hitelesnek mondható” (1959: 39, vö. KMTL. 620). KUMOROVITZ L. BERNÁT sem kételkedett az oklevél valóságában, csupán azt jegyezte meg, hogy „arengája (mutatis mutandis) csaknem szóról szóra követi a hradišței monostor 1078-i alapítólevelének az arengáját” (1963: 4, vö. még DHA. 1: 182). A két oklevél közti efféle egyezést egy közös forrásban látta, amely szerinte valamelyik cseh, morva vagy más nyugati apátság oklevele lehetett. Az egyező részekben szereplő határkitűzés és határbejárás ugyanis az adott kor gyakorlatát követi, valamint a méltóságsorban feltűnő személyek nagy része is megtalálható a korabeli forrásokban (vö. DHA. 1: 182).

GYÖRFFY GYÖRGY véleménye szerint a külső jegyek és az érvelés miatt az oklevél nagy része hitelesnek tekinthető, a második része pedig részben interpolált (DHA. 1: 182–183). Utólag betoldott résznek tartotta *Wense* birtok leírását, mivel úgy vélte, hogy a *vadit superius, cadit, procedit, meta terrea* kifejezések nem felelnek meg a 11. század diktálási szokásának, illetve eltérnek a négy másik határjárásban használt igék olyan passzív formáitól, mint például *venitur, ultratur* (vö. DHA. 1: 183). A határleírás meghamisításának okát a tiszai halászati jog megerősítésében látta, mivel az oklevél átírását elrendelő Püed ispán a Bodrog melletti Keresztúr faluból származott, s az említett *Wense* föld pedig éppen a Tisza mellett Bodrogkeresztúr határán belül feküdt (vö. DHA. 1: 183). *Wenselleu* és *Wense* falvak leírásában tehát GYÖRFFY megítélése szerint a gyanús latin kifejezések (mint például *mansiones libertinorum, castrum, aratrum* stb.) miatt interpolált részeket találunk (vö. DHA. 1: 183). *Dusnoky* falu említését szintén késői interpolációnak tekinti, mivel a „falu nyilván nem nagymorva dusnokokról nyerte nevét, hanem azokról, akiket a birtokosnő [az alapító Magna nevű leánya; K. É.] az oklevél szerint is torlóként adományozott” (GYÖRFFY 1972: 310, vö. DHA. 1: 183). *Chabarakusa* birtok első névrészének *Chaba* írásmódja a korábbi *Soba* névalakkal szemben szintén az utólagos betoldás gyanújára adhat okot (vö. DHA. 1: 183). GYÖRFFY elgondolása szerint olyan birtokokkal is interpolálhatták az alapítólevelet, amelyek később kerültek a monostor tulajdonába, s adományként később az oklevél függelékeként szerepeltek (vö. DHA. 1: 183).

Amint az a fentiekből világosan kitűnik, a kutatók többsége a Százdi alapítólevél nagy részét hitelesnek tekinti, s utólagos betoldások csupán az oklevél második részében fedezhetők fel. Munkámban három — GYÖRFFY GYÖRGY által interpoláltnak vélt — helynévi szórvány elemzésével igyekszem ezeket a kérdéseket tüzetesen megvizsgálni, vagyis azt körüljárni, hogy milyen nyelvtörténeti fogódzóink lehetnek annak eldöntésére, hogy az adott szövegrészlet az eredeti oklevél keletkezésének idejében (azaz a 11. században) került-e be az oklevélbe, vagy esetleg utólagos (13. századi) betoldás eredménye-e. Úgy vélem, hogy a szórványok kronológiai értékeléséhez hangtörténeti, helyesírás-történeti és szótörténeti kérdések mérlegelése révén kerülhetünk közelebb.

3.2. A Százdi alapítólevél utolsóként említi *Dusnok(i)* falu nevét: 1067/1267: in eadem villa, que dicitur *Dusnoky* (DHA. 1: 185). Az oklevél szövege és a környező helynevek alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy melyik *Dusnok* településről van szó. A régiségben ugyanis több ilyen nevű falu létezett (vö. CSÁNKI-index 227, KMHsz. 1. *Dusnok*). SOLYMOSI LÁSZLÓ a középkori Magyarországon tizenhét *Dusnok*-féle helynevet talált: Bars, Bihar, Borsod, Fejér, Győr, Komárom, Pest, Szabolcs, Tolna, Zala és Zaránd vármegyében (1997: 373–386). A százdi apátság birtokainak elhelyezkedését tekintve ezek közül számításba a következő helynevek jöhetnek: felmerülhet a Borsod vármegye

északi részén lévő Szikszótól kissé ÉNy-ra fekvő *Dusnok*-kal (1283: terra reginalis *Dumuk* [ɔ: *Dusnuk*], 1308: villa *Dusnuck*, *Dusnuc*, a forrásokat lásd SOLYMOSI 1997: 378, KMHsz. 1. *Dusnok*) való azonosítása, ám — mivel ez a monostor többi birtokától távol eső település 1283-ban királynéi földként tűnik fel — SOLYMOSI LÁSZLÓ véleménye szerint ez nem valószínű (i. m. 382). A még szóba jöhető Pest vármegyei *Dusnok* település (1341/1373: possessio *Dusnuk*, SOLYMOSI 1997: 381) szintén kizárható, ez ugyanis 1340 előtt a székesfehérvári társaskáptalan tulajdonában volt (SOLYMOSI i. m. 382). Legvalószínűbbnek az egykori Szabolcs vármegyében — ahol egyébként az apátság legtöbb birtokát találjuk — a Nádudvar területén fekvő *Dusnok*-kal való azonosítása tűnik. Ez a százdi monostortól nem messze, mintegy 40 km-re fekvő település a tatárjárás idején pusztulhatott el (vö. SOLYMOSI 1997: 383, PITI 2006: 40). Ezután a neve csak egy 1411-es oklevélben tűnik fel: pr. *Thusnuk* [...] in Saboch C-us. A település nevének emlékét valószínűleg a 19. század elején a Nádudvar határában lévő Kösély patak egyik mellékerének *Dusnok* neve őrizte meg (SOLYMOSI i. h.). Ez a víznév feltűnik LIPSZKY JÁNOS 1806-os térképén (*Dusnok*), előtte s utána azonban nem szerepel a térképes forrásokban. Az azonos alakú víz- és helységnév közti kapcsolatot többnyire igen nehéz megítélni: míg a nagyobb vizek esetében elsősorban víznév > településnév változást feltételezhetünk (vö. BENKŐ 2003: 136), addig a közép- és kisebb vizek elnevezéseivel kapcsolatban a fordított irányú településnév > víznév alakulással is számolhatunk (vö. GYÖRFFY 2011: 158–159). A Nádudvar melletti *Dusnok* esetében is ez utóbbiról lehet szó, a 11. századtól adatolható település ugyanis lakóiról, a *dusnokokról* vagy másképpen *torlókról* kapta a nevét.

A *Dusnok* helynév tehát a szláv eredetű *dusnok* 'torló, lélekért, lelki üdvösségért torral szolgáló személy' foglalkozásnévből jött létre metonimikus úton (FNESz. *Dusnok*, SOLYMOSI 1997: 372). A *dusnok-torló* réteg léte a halotti liturgiához köthető, jelenlétük SOLYMOSI LÁSZLÓ szerint mintegy félszáz településen igazolható. Vizsgálatai kiterjedtek a *dusnok* közszó elterjedésére is: e lexéma Szlavóniában, Erdélyben és a középkori Magyarország déli határsávjában egyáltalán nem adatolható, és az északi részeken szintén alig jelentkezik. Előfordulása tehát Magyarország középső területein, a magyarok lakta, illetve a magyar és szláv vegyes lakosságú területeken jellemző, s aktív használata a 13. század vége után már nem igazolható (1997: 373, 375).

GYÖRFFY GYÖRGY az oklevélben *Dusnuky* falu említését késői interpolációnak tartja, mivel a falu bizonyára nem nagymorva *dusnokokról* nyerte nevét, hanem azokról, akiket a birtokosnő, azaz az alapító Magna nevű leánya, az oklevél szerint is *torlóként* adományozott, így a település csak a monostor alapítása után kaphatta nevét a lakóiról (vö. GYÖRFFY 1972: 310, DHA. 1: 183). SOLYMOSI LÁSZLÓ véleménye szerint azonban „az alapítás aktusa és végleges írásba foglalása között (mint például az almádi monostor esetében is) eltelhetett néhány év,

amely elégséges lehetett ahhoz, hogy a sajátos és akkoriban felettebb ritka szolgálónépek neve lakhelyük nevében tükröződjön” (1997: 382). Ezzel a körülménnyel mint az interpolációval szemben felhozható érvel érdemes számolnunk.

Az, hogy az alapítólevélben *Dusnuky* falu említése utólagos betoldás eredménye lehet-e, történeti érvek alapján tehát igen nehéz eldönteni. Annak érdekében, hogy közelebb kerüljünk a kérdés tisztázásához, a helynévi szórvány nyelvi történetével is érdemes foglalkoznunk.

A középkori Magyarország *Dusnok* neveit áttekintve egyetlen esetben sem találunk — az itt vizsgált alapítólevélbeli adat kivételével — magánhangzóra végződő *Dusnuky* névformát (vö. CSÁNKI-index 227, SOLYMOSI 1997: 372–386, KMHsz. 1. *Dusnok*). Felmerül tehát a kérdés, hogy e helynévi szórvány esetében milyen szerepe lehet a szóvégi *-i*-nek. Abban talán biztosak lehetünk, hogy az oklevélszöveg szemantikai tartama (magyar fordításban: „ugyanezen faluba, amit Dusnoknak mondanak”, PITI 2006: 40), valamint beillesztésének módja (amely megnevezősós szerkezettel történt) alapján nem tekinthető melléknévképzőnek. Leginkább tehát helynévképzőt vagy (kisebb valószínűséggel) véghangzót sejtethünk mögötte.

A magyar nyelvtörténeti szakirodalom a nyelvemlékek adatai alapján úgy tartja, hogy — míg a magyar nyelvben abszolút szóvégi helyzetben megvoltak a tövégi magánhangzók —, „ha a nyelvbe olyan jövevényszó került be, amely az átadó nyelvben mássalhangzóra végződött, a szó analogikusan felvette a minden szóvéget jellemző tövégi vokálist”, mint például az iráni **var* > TA.: *feheruuaru*; a török **türk* > TA.: *turku*; szláv *grinčar* > VeszprAd.: *γριντςαρη* [grincsári]” (E. ABAFFY 2003: 321). Ezek alapján az ócseh eredetű *dušník* szóhoz (KNIEZSA 1955: 165, TESz.) a magyar nyelvbe átkerülve szintén járulhatott tövégi magánhangzó. Az oklevélbeli *Dusnuky* helynév szóvégi *-i*-je jelölheti akár a 11. században még meglévő tövégi magánhangzót is, bár ez esetben leginkább *u*-t várnánk (vö. 1055: *feheruuaru*, *hodu* stb., E. ABAFFY 2003: 321), de veláris szavakban előfordul *-i* véghangzó is (vö. 1055: *holmodi*, SZENTGYÖRGYI 2014: 60), igaz, ez inkább a *-d* képzőhöz kapcsolódó szokásos hangelemként jelentkezik e példában. Felvetődhet azonban az is, hogy a magyarba vajon nem egy szláv **Dušniki* ’lelki üdvösségért torral szolgáló személyek’ jelentésű helynév került-e át. Ebben az esetben a szóvégi *-i* a szláv többes szám jeleként a szlávban helynévképző szerepet tölt be, mint ahogyan ezt KISS LAJOS például a szláv **Orači* többes számú ’tkp. szántással szolgálók, szántók’ jelentésű helynév > *Arács* magyar helynév kapcsán is elképzelhetőnek tartja (vö. FNESz. *Balatonarács*). A szóvégi *-i* eltűnését itt a szláv eredetű névformák névvégi *-i* elemének a magyar névhasználatban való elmaradásával magyarázhatjuk — a tövégi magánhangzók eltűnéséhez kapcsolódó folyamatként —, tulajdonképpen ahhoz hasonlóan, mint ahogyan az a ’fazekasok’ jelentésű *Grincsári* > *Geren-*

csér (FNESz. *Nyitragerencsér*) vagy az 'ácsok' jelentésű *Tesari > *Teszér* ~ *Taszár* (FNESz. *Teszér*) foglalkozásnévi helynevek esetében is történt.

Bár a középkori Magyarországon — az itt vizsgált helynévi szórvány kivételével — *-i* nélküli *Dusnok* neveket találunk, a *dusnok* foglalkozásnévhez minden akadály nélkül kapcsolódhatott az *-i* helynévképző. E képző kapcsolódási sajátosságai ugyanis azt mutatják, hogy elsősorban személyt, illetve társadalmi csoportot jelölő szavakhoz, nevekhez járulva alkotott helynevet (vö. *Jánosi, Sályi; Királyi, Papi; Csősz, Halászi; Csehi, Németi; Megyeri, Nyéki* stb., BÉNYEI 2012: 80–81). Az *-i* helynévképzőre a zabori apátság okleveléből már biztos adatunk van (1111: *Crali*, KNIEZSA 1947–1949: 10), de előfordul több 11. századi hamis oklevélben is.

Amint az a fentiekből világosan is kitűnik, igen problémás a szóvégi *-i* státusának a megítélése. Ha ugyanis — a fentieknek megfelelően — a szóvégi *-i*-t tövégi magánhangzóként értékeljük, úgy ennek alapján a szórványt az oklevél 11. századi rétegéhez tartozónak kell tartanunk. Ha pedig helynévképzőnek tekintjük, vagy magát a nevet szlávból való átvételnek tartjuk, úgy e jegyek alapján nem tudjuk korhoz kötni a *Dusnoki* helynévadatot. Az említett nyelvtörténeti kérdések tehát — a többféle válaszlehetőség miatt — szintén nem visznek közelebb minket az itt vizsgált szórvány kronológiai értékeléséhez.

3.3. A következő bemutatni kívánt helynév a Pest megyei *Csabarákosa* birtok neve. A település első említése a Százdi alapítólevélből s annak is a GYÖRFY GYÖRGY által interpoláltnak vélt részéből való, 1067/1267: predium *Chararakusa* (DHA. 1: 185), amely ezután csak a 14. században bukkan fel az oklevelekben: 1309 [Ϯ: 1339?]/XV., 1340: *Chaba* (Gy. 4: 513), 1411, 1471, 1499: *Chaba* ~ *Chabia* (Cs. 1: 26). Később a 18–19. századi térképeken is szerepel: 1782–1785: *Csaba* (EKFT.), 1806: *Csaba* (LIPSKY, Mappa), 1819–1869: *Rákos Csaba* (MKFT.), 1869–1887: *RákoscCsaba* (HKFT.).

A fent említett adatok jól mutatják, hogy a 19. századi térképeken már a mai *RákoscCsaba* összetett névforma szerepel, sőt KISS LAJOS adatközlése alapján a 18. század végén (1796: *Rákos Csaba*, FNESz. *RákoscCsaba*) megjelenik már ez a névalak. Az elsődleges, a 14. századtól adatolható *Csaba* névforma tehát a 18. század folyamán a *Rákos* előtaggal egészült ki. Az, hogy a Százdi alapítólevélben is összetett névalak (*Csabarákosa*) bukkan fel, arra is engedhet következtetni, hogy az összetételi tagok felcserélődésével alakult a mai *RákoscCsaba* elnevezés, a későbbiekben azonban — egészen a 18. századig — nincs adatunk erre a kétrészes helynévre.

A Százdi alapítólevélbeli *Csabarákosa* a *Csaba* személynévnek (1138/1329: *Saba*, ÁSz. 174) és a *Rákos* helynév birtokos személyjeles alakjának az összekapcsolásával alakult. A *Rákos* név Pest megyében nemcsak víznévként (a későbbi *Rákos-patak* neveként) tűnik fel, vö. [1200 k.]: fl-m *Racus*, Gy. 4: 551,

FNESz. *Rákos-patak*), hanem terület (a későbbi *Rákos-mező*) neveként is használatos volt, vö. 1244/1333 [ad 1241], +1278/1330, [1286], 1289: in *Rakus*, 1299: in locum *Rakus* vocatum, 1300: in campo *Rakus* (Gy. 4: 550–551, HA. 4: 72). A *Rákos*, illetve a *Rákos-mező* a Duna és a *Rákos-patak* közötti területet jelölte Pesttől északi és keleti irányban. Ez a Budával szemben elterülő síkság kiválóan alkalmas volt tömeges összejövetel rendezésére, s a 13. századtól az országgyűlések és a hadrakelések elsődleges helyszínévé vált (vö. Gy. 4: 551). E terület neve a 'rákban bővelkedő' *Rákos* víznévből alakult metonímiával (FNESz. *Rákos mezeje*). A Százdi oklevélben említett *Csabarákosa* a *Rákos* (*mezejé-nek*) arra a részére utalt, amelynek birtokosa egy Csaba nevű személy volt (FNESz. *Rákoscsaba*). Ez a szerkezet (személynév + településnév birtokos személyjeles alakja) nem ritka a középkori magyar településnevek körében (vö. *Derzsbócsa*, *Györgykérje*, *Majspályija*, TÓTH V. 2017: 180).

GYÖRFFY GYÖRGY a *Chabarakusa* birtok első névrészének *Chaba* írásmódja — a korábbi *Soba* névalakkal szemben (1067/1267: per viam *Soba*, DHA. 1: 183) — miatt e birtokleírást szintén 13. századi interpolációnak tartja (DHA. 1: 183). A *cs* hang *ch*-val való jelölése valóban modernizáló lejegyzés eredménye lehet, mivel ez a jel a 12. századtól vált általánossá (vö. KNEZSA 1952: 37–44). A *cs* hang jelölése azonban igen változatos volt a régiségben: az *s* betűvel való jelölése inkább a 11–12. században volt általános, a 13. század közepére pedig az összetett *ch* jele vált majdnem kizárólagossá (KNEZSA i. m. 19, 27). A Százdi alapítólevél helynévi szórványaiiban éppúgy előfordul a *cs* hang későbbi, összetett *ch* jele (vö. *Bekech*, *Gubach*, *Zobolchy*), mint a 11. században általános *s* jel (vö. *Soba*, *Wense*, *Wensellew*). Csupán ennek alapján véleményem szerint nem jelenthetjük ki egyértelműen az interpoláció tényét. Ráadásul a GYÖRFFY által interpoláltnak vélt oklevélrészekben mindkét jelölésmód előfordul: *Vencse* és *Vencsellő* birtokok neveiben *s* betűt találunk (*Wense*, *Wensellew*), a *Vencse* birtok leírásában szereplő *Szabolcs* (*Zobolchy*) helynévben pedig az összetett *ch* jel fordul elő. Egyes hangok összetett betűkkel való jelölése egyébként is modernizáló lejegyzést takarhat, mint például az *sz* hang *sc* jele (pl. *Arukscegui*, *Scegholm*, *Scenholm*, *Scyrnyk* nevekben), amely szintén a 12. századtól vált általánossá (vö. KNEZSA 1952: 14–37). E helyesírás-történeti ismeretek birtokában nem tudunk tehát egyértelmű választ adni az eredeti kérdéseinkre, vagyis arra, hogy a vizsgált szövegrészlet a 11. században került-e be az oklevélbe, vagy esetleg utólagos (13. századi) betoldás eredménye-e. A különböző korok jellemző helyesírási jegyeinek keveredése ugyanis az egyszerű, hiteles oklevél-másolatokat is jellemző vonás.

3.4. Az egykori Szabolcs vármegyei *Wense* birtok leírását a szakirodalom — amint azt már említettem — szintén 13. századi interpolációnak tartja. Jelen tanulmányomban a határjárás egyetlen helynévi szórványát elemzem, amely kivá-

lóan bizonyítja, hogy ez a szövegrészlet valóban utólagos betoldás eredményeként kerülhetett be az oklevélbe. Ez a helynév a *Kőrév*: 1067/1267: „ad magnam viam Zoloch, per quam procedit versus *Kuurew*” (DHA. 1: 184).

A *kő* lexémának és a *rév* ’vízi átkelőhely’ földrajzi köznévnak az összetételként alakult jelzős szerkezet egy átkelőhelyre utalhatott. A hely fajtájának a megállapításában az oklevél latin szövege nincs segítségünkre, a helynév ugyanis latin fajtajelölő nélkül fordul elő.

A *Kőrév* helynevet a szakirodalom korábban a Zemplén megyei Tokaj egyik — a *Himesudvar* elnevezés mellett használatos — névváltozatának tartotta (az irodalmat lásd BENKŐ 1998: 162). NÉMETH PÉTER, KISS LAJOS, valamint PITI FERENC például ezt az álláspontot képviselte, a Százdi alapítólevél itt vizsgált adatában ugyanis a Tisza és a Bodrog összefolyásánál fekvő Tokaj település korábbi *Kőrév* nevét vélték felfedezni (vö. NÉMETH 1975, 1980, FNESz. *Tokaj*, PITI 2006: 39). Ezen elképzelésüket egy 1382-es oklevél következő szövegrészletére alapozták: „in possessione ecclesie sue *currii* (*Currii* ?) alio nomine *Thokay* vocate”, amelyben a *Currii* névadatot a *Kőrév* romlott alakjának tekintették (vö. NÉMETH 1980: 469, BENKŐ 1998: 163). BENKŐ LORÁND hívta fel a figyelmet az említett adatok bizonytalan olvasataira, illetve arra, hogy ez az elnevezés nemcsak a Tisza melléki *Tokaj*-t jelölhette, hanem emögött akár a Borsod megyei *Tokaj* települést is feltételezhetjük (BENKŐ i. m. 163). A kérdésben egy 1290. évi oklevél *Inkur* ~ *incur* (~ *in cur* ?) várneve sem ad megnyugtató választ (BENKŐ i. h.), sőt a bizonytalanság fokozásával — és persze további adatok híján — még inkább távolabb kerülünk a Zemplén megyei *Tokaj* helységnév és várnév, valamint a *Kőrév* helynév névviszonyának a megnyugtató tisztázásától.

A *Kuurew* helynévi szórvány előtagjában a hosszú magánhangzó *uu* jele modernizáló lejegyzés eredménye lehet, a hosszú magánhangzók jelölésére a betűkettőzés a 13. században terjedt el (vö. KNEZSA 1952: 54–57). A korai ómagyar korban a *kő* lexéma magánhangzóját leginkább a diftongusra utaló *eu*, *ev*, *ew* jelek, valamint az *u*, *w* betűk jelölték (vö. KMHsz. 1. *Kő*). A *rév* utótag pedig idegen eredetű jövevényszó a magyarban, és a Százdi alapítólevél keletkezési korában, 1067-ben feltehetően még nem szerepel a magyar szókészlet elemei között. Bizonytalan az is, hogy e lexéma melyik nyelvből származik. PAIS DEZSŐ és BÁRCZI GÉZA véleménye szerint a *rév* a franciából kerülhetett át a magyarba valószínűleg a 12. század második felében (vö. PAIS 1935: 104–105, BÁRCZI 1958: 114). A TESz. azonban művelődéstörténeti és részben jelentéstani okok miatt a francia ’part, partraszállási díj’ jelentésű *rive* szó átvételét nem tartja meggyőzőnek, és olasz eredetűnek mondja (*rive* ’a Canal Grande és a lagúnák rakodópartjai, a gondolák kikötésére szolgáló lépcsőfeljáratok’), amely hajózási kifejezésként ’kikötő’ jelentéssel került át a magyarba (vö. a hasonló jelentéskörbe tartozó *part*, *bárka*, *gálya* stb. jövevényszavak, TESz.; ehhez lásd még SI-

MONYI 1902: 38). A magyarba bekerült *rév* szó első hiteles adatát 1192/1374/1425-ből ismerjük (az *Vrreui* helynévből). Mindez pedig azt támasztja alá, hogy a Százdi alapítólevélbe ez a szövegrészlet 1267-ben, az interpoláció során kerülhetett be (ehhez lásd JUHÁSZ 1979: 446).

Irodalom

- E. ABAFFY ERSZÉBET 2003. Hangtörténet. [Az ómagyar kor.] In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- CSÁNKI-index = ÖRDÖG FERENC szerk. 2002. *Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- ÉRSZEGI GÉZA 1986. Oklevéltan. In: KÁLLAY ISTVÁN szerk. *A történelem segédanyagjai*. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar. 12–28.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY ERSZÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1972. Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 15: 261–320.
- HA. 1–4. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abauj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- HKFT. = *Harmadik katonai felmérés*. 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 77–82.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1979. A Körű-féle helynevek kérdése. *Magyar Nyelv* 75: 445–455.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. 1994. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1928. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24: 188–197, 257–265.
- KNIEZSA ISTVÁN 1947–1949. A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *Magyar Néprajz* 6: 3–50.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2016a. A Százdi alapítólevelél nyelv- és névtörténeti forrásértékéről. *Névtani Értesítő* 38: 143–156.
- KOVÁCS ÉVA 2016b. A Százdi alapítólevelél helynévi szórványainak névrendszertani sajátosságai. *Nyelvtudományi Közlemények* 112: 285–297.
- KOVÁCS ÉVA 2016c. A Százdi alapítólevelél helynévi szórványainak szövegbeillesztési eljárásairól. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 59–68.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1963. A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség. *Századok* 97: 1–27.
- LEDERER EMMA 1959. *A feudalizmus kialakulása Magyarországon*. Budapest, Akadémiai kiadó.
- LIPSZKY, Mappa = LIPSZKY, JOANNES 1806. *Mappa generalis regni Hungariae*. Pesthina.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánóság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.
- NÉMETH PÉTER 1975. *Körév–Hímesudvar–Tokaj. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 14: 3–8.
- NÉMETH PÉTER 1980. Szó- és szólásmagyarzatok. A Körű-féle helynevekhez. *Magyar Nyelv* 76: 469.
- PAIS DEZSŐ 1935. *Part, rév, bolt*. *Magyar Nyelv* 31: 99–105.
- PELCZÉDER KATALIN 2015. A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 55–68.
- PELCZÉDER KATALIN 2017. *Kajár birtok helynevei a Bakonybéli összeírásban*. *Magyar Nyelv* 113: 210–225.

- PITI FERENC 2006. A százdi monostor alapítólevele (1067 körül). In: MAKK FERENC–THOROCZKAY GÁBOR szerk. *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- PÓCZOS RITA 2015. A Pécsi püspökség alapítólevelének helynévi szórványai: *Lupa, Kapos. Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 69–84.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Budapest, Stephaneum.
- SIMONYI ZSIGMOND 1902. Nyelvünk legrégebbi jövevényszavai. *Magyar Nyelvőr 31*: 32–39.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1997. *Dusnok* neveink előfordulásai a középkori Magyarországon. In: KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR szerk. *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 372–386.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- SZILÁGYI LORÁND 1940–1941. A magyar királyi tanács első százada. *Levéltári Közlemények 18–19*: 157–169.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- VÁCZY PÉTER 1958. A korai magyar történet néhány kérdéséről. *Századok 92*: 265–345.

The Founding Charter of Százd Abbey as a Charter of Uncertain Chronological Status

The study of charters of uncertain chronological status (which survived in the form of copies or as forged documents) has started only recently in historical linguistics. Previously, no serious scholarly attention had been paid to these sources primarily due to their doubtful value. However, with the differentiation of the chronological layers (that of the forged era and the age of forgery), interpolated charters may also be considered important and from a certain perspective authentic sources in linguistic research.

In the first part of my paper, I scrutinize the authenticity of the interpolated (i.e., subsequently supplemented) Founding Charter of the Abbey of Százd (1067/1267). This is followed by the analysis of the charter's three toponymic remnants (*Dusnuky*, *Chabarakusa*, *Kuurew*) to explore the available clues of historical linguistics that may help us decide whether a given passage was recorded in the document at the time of the original creation of the charter (i.e., the 11th century) or it was added only subsequently (in the 13th century). I believe that the chronological evaluation of the remnants requires the consideration of issues related to the history of phonology, orthography, and vocabulary alike.

In the case of the *Dusnuky* toponym, judging the status of the word-ending *-i* is truly problematic. If the word-ending *-i* is perceived as a stem-ending vowel, the remnant must be considered as one belonging to the 11th-century layer of the charter. If, however, it is considered a topoformant or if the name itself is seen as a borrowing from Slavic, then based on these features the *Dusnoki* toponymic record cannot be associated with a particular era. Thus the above-mentioned historical linguistic considerations do not bring us any closer to the chronological evaluation of the remnant studied here. We might reach a similar conclusion when studying the *Chabarakusa* toponymic remnant from the perspective of the history of orthography: based on the marking of the *cs* sound, we cannot provide a clear answer to our original question, i.e., whether the studied passage was added to the charter in the 11th century or if it is the result of a 13th-century interpolation, as the mixing of the orthographic features of different eras also characterizes simple, authentic charter copies. The *Kuurew* toponym analyzed as the third example, however, clearly shows that the section was added to the charter as a result of subsequent interpolation.

Helynévismeret és névközösség*

1. A névközösség fogalmának definiálásához érdemes elsőként vázlatosan azt áttekinteni, hogy a szociolingvisztikában milyen tulajdonságokat emeltek ki a nyelvi közösség fogalmának meghatározásakor. GUMPERZ már az 1970-es években arról beszél, hogy „A nyelvi közösségek állhatnak kis csoportokból, amelyeket a közvetlen kontaktus tart össze, de átfoghatnak nagy régiókat is, attól függően, hogy milyen absztrakciós szintig akarunk eljutni”, e csoportokat pedig a „verbális jelek közös használatának segítségével bonyolított rendszeres és gyakori interakció” jellemzi, azaz egyfajta normakövetés történik (1971, idézi WARDHAUGH 2002: 104–105). NOAM CHOMSKY az ideális beszélőkből álló közösség jellemzői közül kizárta a heterogenitást, elmélete szerint ugyanis a nyelvi kompetencia homogén módon van elosztva az egyes beszélők között (vö. 1965). LABOV e két nézetet egyszerre felhasználva dolgozta ki a beszélőközösség fogalmát: beépítette CHOMSKY strukturális homogenitását, ugyanakkor GUMPERZ megosztott normáit is hangsúlyozta (1972).

Noha LABOV és CHOMSKY elképzelései meghatározónak bizonyultak a szociolingvisztikában, mégis számos kritika érte őket. A legfontosabb ellenvetést a homogenitással szemben hozták fel. Emellett a nagyméretű beszélőközösségek (pl. egy teljes nyelvközösség) esetében tarthatatlan elvárásnak ítélték a mindennapi interakció kritériumát. CHOMSKY és LABOV is kerülte az egyéni különbségek lehetőségét, a későbbi kutatások azonban rámutattak, hogy a kontextus és a szituáció erős befolyással van a nyelvi elemek közötti választásra, sokkal inkább, mint a nem, a kor, a társadalmi osztály stb. HYMES felhívta a figyelmet arra is, hogy különbséget kell tenni a között, hogy valaki a beszélőközösség teljes értékű tagja, vagy csupán közreműködik a közösségben (1974). BROWN és LEWISON ezenkívül azt is kiemelte, hogy egy egyén egyszerre több beszélőközösséghez is tartozhat (1979). A fogalom definiálásának nehézségeit látva többen e terminus elkerülését javasolták (ld. pl. DURANTI 1997), más kutatók pedig a beszélőközösség ad hoc státusát hangsúlyozták (ld. pl. WARDHAUGH 2002).

2. Az utóbbi évek megélenkült szocioonomasztikai kutatásai közepette a névközösség fogalma is az érdeklődés középpontjába került. Több kutató is kísérletet

---

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

tett arra, hogy a mibenlétét megragadja, azonban e próbálkozások vagy kissé elavult társadalmi szemléletet tükröznek (az utóbbi néhány évtizedben ugyanis jelentősen megváltozott az életmód: a hagyományos gazdálkodás visszaszorult, megjelentek a digitális térképek, az utazás elterjedtebbé vált, a mobilitás általában megnövekedett stb.), vagy pedig empirikus adatok, azaz a valós névhasználatból levont eredmények ismerete nélkül járták körül e terminust.

HOFFMANN ISTVÁN a többszemponútú helynévrendszertani elemzési modellje kapcsán — noha önálló szemponttá nem teszi meg — beszél névszociológiai kérdésekről is. A névközösség rövid jellemzéséből jobbra egyetlen gondolatot szoktak kiemelni a kutatók: azt, hogy HOFFMANN a helynévkutatás természetes egységének a települést tartja, azonban több olyan mozzanatot is tartalmaz a meghatározás, amelyet érdemes megvizsgálni: „Jobbra egy-egy falu, kisebb város lakói alkotnak olyan névközösséget, amelynek keretében az új nevek a rendszer által is meghatározottan, a kommunikatív szükséglettől vezérelve létrejönnek. A közösség tagjainak névalkotását csak olyan típusú szociális környezet fogadhatja el, szentesítheti használatba vétel útján, amely anyagi és szellemi környezetéről nagyjából hasonló ismeretekkel rendelkezik, nyelviség és helynévismeret tekintében minimális különbséget mutat. A névközösség fogalmának leginkább egy-egy viszonylag kisebb település lakossága felel meg.” (1993/2007: 39).

Munkám kiindulópontja tehát HOFFMANN-nak az a gondolata, intuitív megjegyzése, hogy nagyjából hasonló helynévismerettel rendelkező névhasználók alkotják a névközösséget. A helynévrendszer kapcsán különböző méretbeli fokokra is felhívja ugyanakkor HOFFMANN a figyelmet: vizsgálható ugyanis a teljes magyar helynévkincs vagy egy-egy területi egység (pl. több település, járás, megye) névanyaga is. Ezeket azonban mesterséges egységeknek tekinti (i. h.).

Majd három évtizeddel később HOFFMANN ISTVÁN újra hozzászólt a névközösség fogalmának értelmezéséhez, s valamelyest a korábban megfogalmazott skalaritás gondolatát viszi tovább. Továbbra is olyan névközösségekről beszél, amelyek tagjainak nagyjából azonos vagy nagymértékben hasonló a helynév- (és ezzel szoros összefüggésben a hely-) ismerete, ugyanakkor feltételez egy nagyobb hatósugarú egységet is, a magyar nyelvű névközösséget, amelyen a kisebb-nagyobb névközösségeknek a lazább-szorosabb kapcsolatokat felmutató hálózatát érti (HOFFMANN 2012: 15).

HOFFMANN-hoz hasonlóan — az empirikus vizsgálatok végzése előtt — jómagam is hajlottam ezen értelmezés felé: „A névközösség fogalmán olyan virtuális csoportot értek, amelynek tagjai többé-kevésbé ugyanazzal a helynévkincessel rendelkeznek, s ezekhez a helynevekhez hasonló mentális leképeződések, valamint névhasználati szabályok kapcsolódnak” (GYÖRFFY 2011: 40). E definíció a nagyobb vizek meghatározásával összefüggésben született, s számos névközösség létét tételeztem fel, ugyanakkor a *virtuális* jelző arra utal, hogy a névközösséget a való-

ságban empirikusan kevésbé megragadhatónak fogtam fel, egyfajta teoretikus entitásként tekintettem rá.

A névközösség fogalmához élőnyelvi vizsgálatokból (valójában élőnyelvi helynévgyűjtésből) leszárt tapasztalatok alapján elsőként PÁSZTOR ÉVA fűzött megjegyzéseket: „a nagyobb kiterjedésű határral rendelkező településeken inkább a határ egy-egy részével kapcsolatban lévők tekinthetők — a névismeretük egybeesése okán — egy-egy névközösség tagjainak” (2013: 136). A tanulmány nem szocioonomasztikai témájú, így arra vonatkozóan nincs ismeretünk, hogy a szerző mit ért pontosan a névismeret egybeesésén, de ez valószínűleg megfeleltethető a korábban használt *nagyjából azonos vagy nagymértékben hasonló* kifejezésnek.

3. Az elmúlt évek névszociológiai vizsgálatai kiváló alapot nyújtanak számunkra ahhoz, hogy a névközösség és a helynévismeret összefüggéseit empirikus adatok alapján vizsgálhassuk meg. Az összehasonlító vizsgálatokhoz saját kutatási eredményeim mellett E. NAGY KATALIN hajdúvidi, pródi és bakonszegi, valamint bodaszőlői elemzéseit használtam fel.¹

Érdeemes a névismereti adatok előtt a településeket röviden bemutatni (a számadatokhoz lásd az 1. ábrát is), hiszen a település története, mérete, jellege, gazdasága minden bizonnyal hatással van arra, hogy milyen a lakosok helynévismerete. Az elemzett 5 település közül Bakonszeg a legnagyobb, területe: 35 km², lakossága azonban a második legnagyobb településével, Tépéével közel azonos, 1176 fő (ebből a vizsgálatban részt vett a lakosság 5%-a). A *Bakonszeg* név első okleveles előfordulása 1438-ból való, azonban már a honfoglalás előtt is lakott lehetett. A török hódoltság idején elnéptelenedett, majd újjáépítették. A településen juhtenyésztéssel foglalkozó gazdaság működik. A lakosok földműveléssel is foglalkoznak, elsősorban a kiskertek művelése a jellemző.

Tépe ugyancsak Hajdú-Bihar megyei település, melynek területe 23,2 km², lakossága a felmérés idején 1150 fő volt (ennek 7%-a vett részt adatközlőként a felmérésben). A település neve már a Váradai regestrumban (1222/1550) felbukkan, azóta is folyamatosan lakott hely. A lakosság évtizedek óta folytat a külterületen mezőgazdasági munkát, a téészesítéskor azonban ezek a földek közös művelés alá kerültek. A rendszerváltás óta nagy változáson ment át a község. A külterület több mint fele mára egy család kezébe került, akik továbbra is művelik a földeket, a gépesítésnek köszönhetően azonban egyre kevesebb ember dolgozik ebben a szektorban. Ez azt is jelenti, hogy a lakosság szélesebb köre és a külterület közötti aktív viszony jelentősen korlátozódott.

Hajdúvidről az első írásos emlék 1217-ből származik, később teljesen elpusztult; a 17. században a hajdúk letelepítésére kijelölt és szabadságokkal felruhá-

---

¹ A tépei helynévismereti elemzés eredményeihez lásd GYÓRFFY 2015b, a Pródon és Bakonszegen végzett kutatásokhoz pedig E. NAGY 2015, míg a hajdúvidi és bodaszőlői helynévismereti kutatások eredményeiről a szerző előadásokban számolt be.

zott első hajdúvárosok között volt, de ténylegesen nem települt be. A 19. században és a 20. század első felében egyre gyarapodott a tanyás településrendszerben élő népessége. A település 1952-ben önálló községgé alakult, létrejött egy központi belterülete is. A lakosság mezőgazdasággal foglalkozott. 1978 óta Hajdúböszörményhez tartozik. A névszociológiai felmérés idején 841 fő lakott a belterületen (az adatközlők száma ennek a 3%-a). A település mérete jóval kisebb, mint az előző kettőé: 0,8 km².

Hajdúböszörmény külterületéhez tartozik Pród is. A nevet 1067-ben említik először. Története hasonló Hajdúvidéhez: a török hódoltság alatt a falu elnéptelenedett, majd a hajdútelepítések színteréül jelölték ki, azonban nem népesült be. A mai falu jórészt a tanyarendszer felszámolásával együtt 1960-ban jött létre, területe a legkisebb a vizsgáltak között, 0,4 km². A pródi felméréskor 256 lakos élt a kül- és belterületen (itt 9% az adatközlők aránya). A korábban jellemző gazdálkodó-állattartó életmód mára jelentős mértékben visszaszorult.

Bodaszőlő közigazgatásilag ugyancsak Hajdúböszörményhez tartozik. Lakosainak száma 1857, területe pedig: 3 km². A település helyén korábban erdőrész volt, majd szőlőskert, s ebből alakult át lakott területté közel 200 évvel ezelőtt. A lakosok 5,6%-a vett részt a helynévismereti felmérésben. Érdemes megemlíteni, hogy a település lakói között nagy számban találunk roma családokat is.

Bodaszőlő kivételével mindegyik településre jellemző a lakosság számának folyamatos csökkenése.

A névismereti vizsgálatok eredményeinek összegzése előtt fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy az alább bemutatott kutatások több szempontból hasonlóak, azonban eltérések is mutatkoznak közöttük. Mindkét kutató 20 évenkénti korosztálybeosztással dolgozott, női és férfi adatközlőket egyaránt bevont a vizsgálatokba. Szintén közös jellemző, hogy a helynevet abban az esetben tekintik ismertnek, amennyiben az adatközlő lokalizálni is tudja azt. Abban a tekintetben azonban eltérést láthatunk, hogy egy-egy település névkincsében milyen helynévfajtákra irányult a felmérés. E. NAGY KATALIN a helynévtárak hagyományos szemléletének megfelelően a bel- és külterületen előforduló építmények (posta, kocsmá, templom, órház stb.) neveit is felvette az adatállományba, én magam azonban a tépei anyagomban ezekre a névfajtákra nem voltam tekintettel. Ahhoz tehát, hogy a különböző vizsgálatok összevethetők legyenek, a kétféle névanyag mutatóit is át kellett alakítanom, így az általam közölt helynévismereti számadatok eltérnek a felhasznált munkákban közöltektől. E módosításra azonban mindenképpen szükség volt, így ugyanis szemléletében egységesebben ragadhatjuk meg a kistelepüléseken élők helynévismeretét.

4. A helynévismeret a következő képet mutatja a vizsgált településeken (lásd az 1. ábrát). A minden adatközlő által ismert nevek aránya Tépén és Bodaszőlőn mutatkozott a legalacsonyabbnak: a nevek 1%-ához fűződik aktív névismeret,

Pródon ez 3,4%, ennél valamivel magasabb Bakonszegen: 4,5%, arányaiban a legtöbb nevet pedig Viden ismerték a lakosok, a névkincs 5,5%-át. Ezek az arányok igen alacsonyok, így célszerűnek látom úgy is megvizsgálni a kérdést, hogy a 20 év alattiakat kizárom az adatközlők köréből. Bár általánosan igaz, hogy a névismeret dinamikus, azaz állandóan változóban lévő tudás, időről időre tanulunk és felejtünk el helyneveket, a legfiatalabb korosztály esetében azonban a helynevek ismerete jóval alacsonyabb, mint a többi korosztályban. Tépén és Pródon a 21 év feletti korcsoportok tagjai átlagosan a helynevek egytizedét ismerik, s a vidi adatközlők is alig maradnak el ettől az átlagtól a 9,8%-os eredményükkel. Igen meglepő azonban, hogy az összes 21 év feletti bakonszegi (5,6%), illetve bodaszőlői (2%) lakos csupán 1%-kal több nevet tud lokalizálni, mint a legfiatalabb korosztály minden tagja. E közösségek fiatal és gyermek tagjainak névismerete tehát nem olyan alacsony, mint a többi település hasonló korosztályaié.

A helynévismerettel kapcsolatban szokás alapnévkincsről is beszélni, mely az a névállomány, amelyet az adatközlők legalább 70%-a ismer. Ennek az ismeretét ugyancsak a 21 év feletti körében vizsgáltam. Az eredmények azt mutatják, hogy az alapnévismeret a mindenki által ismert nevek többszöröse: Tépén a nevek 64%-a sorolható ebbe a körbe, Pródon ez az érték 41%, míg Bodaszőlőn (30,8%) és Viden (29,5%) a legkisebb.

	Bakonszeg	Tépe	Bodaszőlő	Vid	Pród
terület (km ²)	35	23,2	3	0,8	0,4
lakosság	1176	1150	1857	841	256
az adatközlők száma és aránya	60 (5%)	80 (7%)	104 (5,6%)	26 nő (3%)	24 (9%)
összes név	176	269	107	180	290
mindenki ismeri (4 korcsoport)	4,5%	1%	1%	5,5%	3,4%
mindenki ismeri (21 év felett)	5,6%	10%	2%	9,8%	10%
alpnévismeret (21 év felett)	nincs adat	64%	30,8%	29,5%	41%

1. ábra. *A helynévismereti felmérések eredményeinek összefoglalója*

A helynévismereti vizsgálatokból a következő tapasztalatokat vonhatjuk le. Egyik településen sem találunk olyan személyt, aki az összeállított helynévkincs minden elemét ismerné. A minden korcsoportra kiterjedő elemzések alapján elemnyészó számúak azok a nevek, amelyeket mindenki ismer, a legfiatalabb (20 év alatti) korosztály tagjait figyelmen kívül hagyva a mindenki által ismert nevek aránya ugyan nő, de egyik esetben sem haladja meg a 10%-ot. Csupán az alap-

névkincshez tartozó nevek mutatnak jóval magasabb névismereti számarányt.² Azt mondhatjuk tehát a fentiek alapján, hogy a közös névismeret nem lehet elégséges feltétele annak, hogy névközösségről beszéljünk.³ Bizonyosan tovább árnyalják majd ezt a képet a nagyobb településeken elvégzett hasonló felmérések.

TÓTH VALÉRIA a személynevek vizsgálatakor érinti a névközösség fogalmát is. Noha elsősorban a személynévhasználattal összefüggésben elemzi a jelenséget, néhány megjegyzést tesz a helynévközösségekre vonatkozóan is: „A névközösségeknek ugyanis olykor (mint a helynevek esetében) a horizontális (térbeli), máskor pedig (mint a személynevek kapcsán) a vertikális (szociális) komponensei az erőteljesebbek” (2014: 189). Ez utóbbi tényezőt tovább bontva azt mondja, hogy a névközösség olyan szociálisan és genetikusan szerveződő közösség, amely egyfajta szociális hálóként szerveződik. Fontos hangsúlyoznunk azonban, hogy ez a vertikálisnak nevezett komponens megjelenik a helynévhasználat színteréül szolgáló helynévközösségben is. Egyrészt maga a helynév-elsajátítás — mint minden más nyelvelsajátítási folyamat — elsődleges színtere a család, másrészt kimutathatóan léteznek szűk családi körben használt helynevek is. Emellett pedig olyan szociálisan szerveződő közösségekben is kialakulnak szűk kör által ismert helynevek, mint például a katonaság vagy oktatásai közösségek: ezek alátámasztására szolgálhatnak a szleng helynevek (ehhez lásd GYÓRFFY 2012, 2016).

Erdemesnek tűnik az ilyen mikrocsoportok helynévismeretét is megvizsgálni. A tépei vizsgálati anyagban két háromgenerációs család tagjaival végeztem el a névismereti interjút. (A családok névismereti adatait a 2. ábra szemlélteti.) Az első családban csak férfiakkal találkoztam, a második családban a második nemzedéket az anya képviselte. Legkisebb eltérés a névismeretben a nagyapák között mutatható ki: mindketten jól ismerik a tépei határt. A szülők több ok miatt is igen különböző számú helynevet ismernek. Az első családban az apa a falu legnagyobb gazdálkodója, nagyon jól ismeri a földeket, csupán a kihalt, mások által sem ismert neveket nem tudja azonosítani. A másik családban az anya tanítónő, akinek noha gyermekkorában szorosabb kapcsolata volt a földekkel, életteréből

---

² Az empirikus adatok jól alátámasztják RESZEGI KATALIN korábban, elméleti alapállásból tett megjegyzéseit: „Néhány kitüntetett viszonyítási pontként funkcionáló hely és megnevezése az adott közösségen belül szinte mindenkinek a mentális rendszerében reprezentálódik, más neveket már kevesebb beszélő ismer, míg a nevek egy része csak a közösség néhány tagja számára ismert. Az egymással kommunikációs kapcsolatban álló egyéneknek a neveket leképező, többé-kevésbé (amint fent utaltam rá, inkább kevésbé) átfedő mentális hálózatai alapján áll össze a névközösség (időben és térben, valamint a közösség tagjait tekintve is) rendkívül rugalmas hálózata.” (2013: 130).

³ TERHI AINIALA a hasonló jellegű finnországi vizsgálatok eredményeképpen ugyancsak arra jutott, hogy noha nagy különbségek lehetnek az egyéni névismeret tekintetében, ezek a kölcsönös megértést nem gátolják: a fontosabb, központi neveket mindenki vagy igen sokan ismerik (2013: 113).

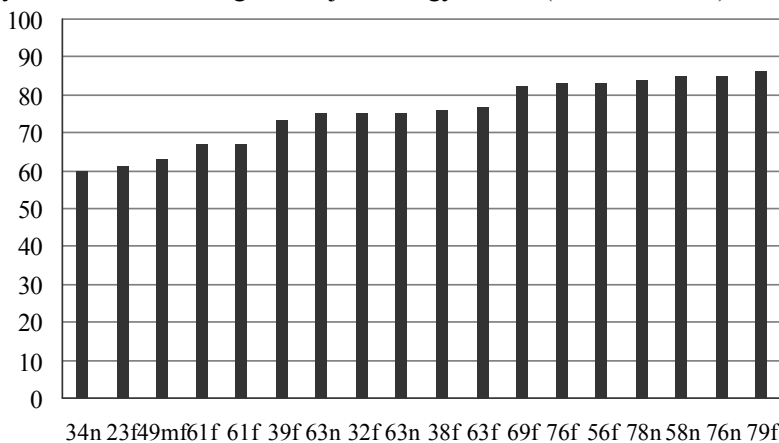
mára erősen kiesik a határ. A legérdekesebb különbséget a gyerekek névismeretében tapasztalhatjuk: a gazdálkodó család gyermeke 14%-kal több nevet ismer vagy hallott, mint társa. Ha azokat a neveket is figyelembe vesszük, amelyek a passzív helynévismeretének a részét képezik (azaz ismeri a nevet, de az általa jelölt helyet lokalizálni nem tudja), ez a különbség 40%-ra emelkedik. (Ráadásul a kisfiú négy évvel fiatalabb társánál.)

	1. család	2. család
a nagyszülő helynévismerete	77%	87%
a szülő helynévismerete	73%	35%
a gyermek helynévismerete	33%	19%
a közösen ismert helynévkincs	26%	8%

2. ábra. Két háromgenerációs család helynévismerete

Az összehasonlítás jól mutatja, hogy a család természetes egysége a közös névismeretnek: ha megvizsgáljuk a mindenki által ismert nevek arányát is, a megállapítást meggyőzően alátámasztó eredményeket kapunk. A földdel minden generációban szorosabb kapcsolattal rendelkező 1. családban a nevek 26%-át ismerte mind a három nemzedék tagja. A másik família esetében ez az arány 8%. Mindkét esetben jóval magasabb tehát a közös névismeret aránya, mint amikor egymással csupán azonos településen élő adatközlők adatait vizsgáljuk.

Mikroközösség szerveződhet nem genetikus alapon is. Elemeztem azoknak a helynévismeretét is, akik elmondásuk szerint szoros kapcsolatban állnak a földdel, ugyanis a földeken dolgoznak, jórészt egymással (lásd a 3. ábrát).

3. ábra. A földdel foglalkozó adatközlők helynévismerete

A csoportban a legkisebb névismereti arányszám a 60%, míg a legtöbb nevet ismerő lakos 86%-át ismeri a neveknek. A 18 adatközlőt számláló mintán végzett elemzés azt mutatja, hogy ebben a körben 30%-nyi azoknak a neveknek az aránya, amelyeket mindenki ismer.

Visszatérve az előző gondolatmenethez, TÓTH VALÉRIA a térbeli szerveződést hangsúlyozza erőteljesen e kisméretű közösségek esetében is: „Ezek [ti. a családi, baráti stb. mikroközösségek] azonban alapvetően szintén térbelileg értelmeződnek, hiszen nyilvánvalóan csak olyan családtagok, baráti társasághoz tartozók esetében lehet ennek a vizsgálatnak létjogosultsága, akik azonos névhasználói közegben élnek.” (2014: 189). A szocioonomasztikai kutatások kiindulópontja azonban éppen az a feltevés lehet, hogy a helynévhasználatra a szociális tér is hatással van. Ilyen értelemben nem ebben a komponensben látom a két fő névfajta-hoz, a személy- és helynevekhez köthető névközösség eltéréseit, már ha léteznek egyáltalán különbségek. A személy- és helynévközösségek éles különválasztását RESZEGI KATALIN sem látja indokoltnak: „a helynevek és a személynevek használata valójában ugyanazon közösségekben történik” (2015: 167).

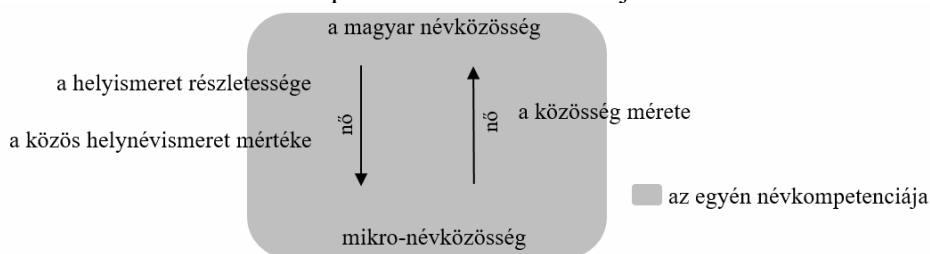
5. A névközösség fogalmának meghatározásában — úgy látom — a legnagyobb problémát az jelenti, hogy a hely területi kötöttségéből kifolyólag a névközösségeket is szigorúan területileg kötött szerveződéseként képzeljük el. Míg száz évvel ezelőtt jobbra egy-egy (kis)település volt a lakosság életének olykor kizárólagos színtere, s erről rendelkezett elsősorban széles hely- és helynévismerettel, ma — különösen a fiatalabb generációk esetében — sokkal rugalmasabb, változékonyabb élettérrel kell számolnunk. A hely- és helynévismeret ezért nem kötődik csakis a szűk lakóhelyhez (pl. ingázás, költözés miatt), valamint megnőtt a közvetett forrásokból (pl. tanulás révén) szerzett hely- és helynévismeret is (vö. GYÓRFFY 2015a: 102).

E megfigyeléseket is szem előtt tartva a következőket állapíthatjuk meg a névközösségről (vö. 4. ábra). A névközösség viszonylagos fogalom, jellemzői aszerint változnak, hogy milyen hatókörű csoport (család, településrész, település, megye, ország) leírására kívánjuk alkalmazni. A legkisebb névközösségeket tényleges kommunikációs kapcsolat tartja össze, ezenkívül a viszonylag hasonló hely- és helynévismeret jellemzi, mivel — más oldalról megközelítve — a térről alkotott mentális térképük is hasonló mintázatot mutat. Ugyanakkor e kisebb névközösségek, valamint az egyes egyének is hálózatokat alkotnak, s belőlük nagyobb hatósugarú névközösségek alakulnak. E közösségek esetében nem szükséges — és nem is reális — közvetlen kommunikációs kapcsolatot feltételeznünk, illetve a közös hely- és helynévismeret is csökkenő mértéket mutat, de még a legnagyobb hatósugarú (azaz a magyar) névközösség esetében is számolhatunk olyan objektumokkal, amelyek mindenkinek a mentális térképén szerepelnek, s így nevüket is mindenki ismeri, pl. *Duna, Tisza, Budapest, Mátra, Balaton* stb.⁴ Ehhez hasonlóan látja a névközösség fogalmát RESZEGI KATALIN is, aki szerint vannak a tényleges névhasználói közösségek, településszintű névközösségek, illetve a na-

---

⁴ Majd két évtizeddel ezelőtt már HAJDÚ MIHÁLY is rámutatott arra, hogy az egyes helyneveket használó névközösségek eltérő nagyságúak lehetnek (1998: 11).

gyobb területeknek, végül az adott nyelvterületnek a névközössége (2015: 174). Véleménye szerint a névközösségnek (illetve az egyének mentális névrendszerének) e hálózatelvű felfogása kiválóan alkalmas arra is, hogy annak dinamikus, heterogén és nyitott voltát is szemléltesse. A névközösségi hálók mögött pedig a priori meghúzódik az egyéni helynév-kompetencia, amely minden magyar beszélő számára lehetővé teszi a helynevek felismerését, használatát, alkotását. A továbbiakban érdemes e kompetencia mibenlétét körüljárni.

4. ábra. A helynévismeret, a névközösség és a névkompetencia összefüggései

NYIRKOS ISTVÁN névadói kompetenciáról beszél, melyet a kommunikációban részt vevő beszélők és hallgatók egyaránt birtokolnak (1989). Rövid írásában nem fejt ki e kompetencia mibenlétét, azonban egészen nyilvánvaló, hogy a šrameki és Kiviniemi-féle modelleket érti rajta.

HOFFMANN ISTVÁN a toponímiai norma, a névtudat és a névkompetencia fogalmakat egyaránt használja a Helynevek nyelvi elemzése című munkájában (1993/2007: 34–35). A toponímiai norma magában foglalja azt, hogy egy közösségben milyen objektumok kapnak nevet, másrészt ide sorolandók az elsajátított névalkotási szabályok is. Ez a készség teszi lehetővé a nyelvhasználó számára, hogy akár ismeretlen nyelvi elemeket is helynévként azonosítson egy adott kontextusban, illetve hogy újabb neveket önmaga is létre tudjon hozni.

Egy későbbi írásában a funkcionális nyelvészet által is használt sémákról beszél, melyek szemantikai, morfoszintaktikai, fonotaktikai, szocioonomasztikai téren is tetten érhetők (HOFFMANN 2012). A névkompetencia szinonimájaként használja ebben a tanulmányában a névtudás terminust. Kiemeli, hogy a helynevekre vonatkozó ismeretek a más névhasználókkal folytatott kommunikáció során sajátítódhatnak el. Ez a környezet adja a névtudás szociokulturális feltételeit. Hangsúlyozza továbbá, hogy a névkompetenciában meghatározó szerepe van az egyes névpéldányok, névmodellek, sémák gyakoriságának is, ez az alapja ugyanis az elfogadottság mértékének.⁵ Egy másik írásában HOFFMANN a névmodellek mellett azonban hangsúlyozza ennek a névkompetenciának az egyéni jellegét is: minden

⁵ TÓTH VALÉRIA véleménye szerint a személynevekhez köthető névkompetencia egyfajta kognitív-pragmatikai tényező, a névminták és -modellek, valamint a nevekhez kapcsolódó kulturális, pragmatikai, nyelvi ismeretek sokszínű összessége (2014: 186).

egyén számára sokféle tudásanyag jelenítődik a meg nevekben: tudás a világról, a társadalomról, más emberekről és önmagunkról (2010: 53).

6. Annak érdekében, hogy jobban megérthessük a helynév-kompetencia lényegét és működését, empirikus vizsgálatot, szocioonomasztikai felmérést végeztem. Korábbi vizsgálataim terepén, Tépén öt adatközlővel készítettem interjút arra vonatkozóan, hogy egy-egy helynévhez miféle tudati tartalékok, milyen jellegű enciklopédikus tudás (lásd ehhez TOLCSVAI NAGY 2008) kapcsolódik az egyén szintjén, más megközelítésben tehát a helynév mentális reprezentációját kívántam megragadni.

A vizsgálatban egy-egy 41 és 60 év közötti nő, illetve férfi vett részt, valamint két 61 év feletti nő, és egy ugyanebbe a korcsoportba tartozó férfi. Korábbi helynévismereti felmérésem során szintén adatközlőim voltak a kiválasztott személyek, helynévismeretük átlagos vagy jó a generációs csoportok átlagához viszonyítva, viszont a külterülethez való viszonyuk igen eltérő. Választásomat emellett az is magyarázza, hogy ezek a lakosok szívesen vettek részt a kutatásban, illetve nagyfokú érdeklődést is mutattak iránta.

Az interjú során az volt a célom, hogy részleteiben vizsgálhassam meg a helynév-kompetencia egyes elemeit, mégpedig úgy, hogy a nyelvészek által kidolgozott tulajdonnévi jelentéssíkok⁶ kerüljenek a beszélgetés középpontjába, ezért négy csomópont köré szerveztem az interjúkat. Először egy mind az öt egyén által ismert helynévhez kapcsolódó ismeretekre, hitekre, képzetekre, attitűdökre voltam kíváncsi. Választásom a *Békás* névre esett: a hely maga közel van a belterülethez, neve közismert (a korábbi felmérés alapján az összes megkérdezett 77,5%-a ismeri a helynevet), a név szemantikailag áttetsző és motivált. A helynév megemlítése mindenkinél elsőnek a hely lokalizációját hívta elő. Ez a reakció azt a vélekedést erősíti meg, mely szerint a tulajdonnév elsődleges, legfontosabb jelentése maga a denotátumra utalás. Ezt követően a terület jellegének leírása következett, illetve a helyhez kapcsolódó személyes emlékeket, valamint az öregebb lakosoktól ismert anekdotákat mesélték el. Azaz a denotátummal kapcsolatos információk jelenítődtek meg ezáltal. A névadás önkényességének vagy motiváltságának a kérdése, valamint az etimológiai jellemzők csupán közvetlen rákérdezésre voltak előhívhatók. Ez azt igazolja, hogy a helynév — kognitív szemantikai fogalmat használva — valóban unit: belső szerkezetét a mindennapi használat során a névhasználó nem elemzi. Ezt erősíti meg annak az adatközlőnek a válasza is, aki arra a kérdésre, hogy miért lehet *Békás* ennek a területnek a

---

⁶ J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnév kategóriájának szemantikai vizsgálatokor jelentésszerkezetéről beszél, melyen az önkényesség és motiváltság, az információtartalom, a denotáció, a konnotáció, valamint az etimológiai jelentés és e jelentés átláthatóságának az összefüggéseit érti (1979). TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerint a jelentésszerkezet elidegeníthetetlen eleme továbbá a kulturális séma (2008), HOFFMANN ISTVÁN ezt a kulturális jelentés síkjának nevezi (2010).

neve, először azt válaszolta, hogy nem tudja. Rövid hezitálás után természetesen hozzátette, hogy biztosan a békákról kapta a nevét. A többi adatközlő válaszait is figyelembe véve jól látható, hogy a névadási motivációnak a helyre történő vonatkoztatásában egyfajta skalaritás mutatható ki. Vannak, aki tudják, hogy régen, amikor még sokkal vízenyösebb volt ez a terület, nagyon sok béka élt ezen a részen: számukra a név teljesen motivált. Mások szerint csupán átmenetileg jellemző ma már a békák jelenléte, így a motiváció csak időszakosan érhető tetten. A fentebb említett adatközlő pedig — magán is csodálkozva, hogy nem jutott eszébe, mi lehet a névadás indítéka — azt mondta, hogy ő soha nem gondolkodott el azon, hogy miért lehet *Békás* a föld neve, békákkal pedig ő a nevezett helyen nem találkozott, számára tehát valójában nem motivált a helynévadás.

Ezek után néhány olyan helynévről kérdeztem az interjúalanyokat, melyek esetében a táj megváltozott: a *Tó-hát* földterületen nincs tó, ugyanígy a *Csárda-lapos* részen nincs csárda, a *Sertéstelep* pedig néhány évtizede szűnt meg. E három név esetében jól kitűnik, hogy a helynevek idővel elveszíthetik a bennük kezeltetésükkel kifejezett információtartalmat. A *Tó-hát* esetében tóra nem emlékszik ma már senki, s az egykori csárda romjai sem láthatók ma már (bár egyik adatközlőm elmesélte, hogy az öregek megígérték neki, hogy a romok nyomait — melyeket talán csak ők maguk látnak már — megmutatják neki). A *Sertéstelep* helyén ugyan ma tanya található, de a közösségi emlékezet elevenen őrzi emlékét. Pár évtized múlva azonban e két név is a *Tó-hát* sorsára juthat, azaz teljesen motiválatlan nevekké válhatnak, s csupán az etimológiai jelentésből következtethetnek a névhasználók az egykori motivációra.

A harmadik kérdéskör azokat a neveket érintette, amelyeknél nem a táji jelleg, hanem a társadalmi-kulturális háttér alakult át. Itt olyan helyneveket említettem, amelyek esetében a tulajdonosi, földhasználói viszony változott meg, vagy a névadó személy mára kevesek számára ismert. Az *Eklézsia*, *Jegyző-föld*, *Uraság földje* nevek motívációjára jól ismert a névközösségekben, így utalnak e területekre mai napig annak ellenére is, hogy a földek más kezébe kerültek. Ezt a névhasználati szokást a külterületet jól ismerő, azzal korábbi munkája miatt szoros kapcsolatban álló adatközlő azzal magyarázta, hogy mára a tépei határ csupán egy fél tucat családhoz tartozik. Ha e családok nevével utalnának az egyes határrészekre, földekre, nem lenne információértéke, így inkább ezeket a régi, jól körülhatárolt területeket jelölő neveket használják a mai napig. A *Zsófi-kút*, *Marci-lapos*, *Pál völgye* nevek esetében az előtagban megnevezett személyeket nem ismerik a megkérdezettek, ez azonban annak, aki ismeri magát a helyet, nem okozott semmiféle szemantikai problémát, hiszen a hely azonosítása így is maradéktalanul megtörténik.

A felmérés utolsó része olyan típusú helynevekhez kapcsolódott, melyekben olyan köznévi elem szerepel, mely a köznyelvben más jelentéssel is bír, vagy pedig a köznyelvi jelentése mára elhomályosult. A *Bíró-nyilas* (< *nyilas* 'részes

művelésre átadott, esetleg eladott kaszáló'), *Bika-zug* (< *zug* 'a folyó kanyarulatában lévő, illetve a folyóelágazások közötti száraz terület'), *Borsó-zug* (< *zug* 'valamely határrész félreeső szeglete') nevek utótagjának, valamint a *Gyalmos* (< *gyalmos* 'gyalommal halászható víz' < *gyalom* 'hosszú kerítőháló, melynek közepén zsák van') és *Tilalmas* (< *tilalmas* 'legeltetés előtt elzárt terület') nevekben felbukkanó lexémáknak a földrajzi köznévi jelentése teljesen ismeretlen volt az adatközlők számára. A *zug* esetében a közszoói 'zegzugos' jelentéssel próbálták értelmezni a nevet. A *Tilalmas* név eredetét az egyik megkérdezett azzal magyarázta, hogy tiltott terület volt a megjelölt határrész, ugyanehhez a névhez egy másik interjúalany azt az információt csatolta, hogy Karcagon is van ilyen nevű hely, sőt egy nótából is idézett egy sort, melyben ez a név is szerepel, de jelentést nem tudott neki tulajdonítani.

E vizsgálatok azt az elterjedt vélekedést bizonyítják, hogy a helynév meghatározó jelentése a denotátumra történő utalás, a mindennapi nyelvhasználat során a név nem több, mint a helyre utaló címke. Az interjúban résztvevők csupán másodlagosan beszélnek a név egyéb jelentéssíkjairól, e jelentések egyes nevek kapcsán dominánsabbak, mint más esetekben. Fontos megjegyezni, hogy a különböző jelentéssíkok az egyes egyének számára eltérő mértékben kapcsolódhatnak a névhez, ezt külső körülmények (már nem olyannak ismeri például a tájat, vagy nem ismerte már a névadás motivációjául szolgáló személyt), valamint személyes érdeklődésük is meghatározza.

7. Összegzésként elmondhatjuk, hogy a napjainkban folyó szocioonomasztikai kutatásokból az derül ki, a névközösség fogalma nem alapozható teljes mértékben a közös helynévismeretre, tehát más tényezők figyelembevételére is szükség van, így például a helynév-kompetencia minél alaposabb megismerésére. RONALD WARDHAUGHnak a beszédközösség meghatározásával kapcsolatos gondolatait (2005) alkalmazva az itteni tárgyra azt mondhatjuk, hogy bár a névközösséget nehéz definiálni, ez a nehézség azonban nem gátol bennünket a szó használatában: a fogalom annak ellenére hasznosnak bizonyulhat a szocioonomasztikai kutatásban, hogy pontos tulajdonságait illetően bizonyos „elmosódottság” tapasztalható. Ez még akkor is így lehet, ha úgy döntünk, hogy egy beszélőközösséget nem tekintünk többnek egyfajta társadalmi csoportnál, amelynek helynévhasználati, helynévismereti jellegzetességei bennünket érdekelnek, s koherens módon leírhatók.

Irodalom

AINIALA, TERHI 2013. Place names. In: AINIALA, TERHI–SAARELMA, MINNA–SIÖBLÖM, PAULA, *Names in Focus. An Introduction to Finnish Onomastics*. Helsinki, Finnish Literature Society. 63–123.

- BROWN, PENELOPE–LEVINSON, STEPHEN C. 1979. Social structure, groups and interaction. In: H. GILES–K. SCHERER szerk. *Social markers in speech*. Cambridge, Cambridge University Press.
- CHOMSKY, NOAM 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, The MIT Press.
- DURANTI, ALESSANDRO 1997. *Linguistic anthropology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- GUMPERZ, JOHN J. 1971. *Language in Social Groups*. Stanford, Stanford University Press.
- GYÓRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÓRFFY ERZSÉBET 2012. A névszociológiai aspektusról a szleng helynevek ürügyén. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7*: 53–60.
- GYÓRFFY ERZSÉBET 2015a. A mentális térképezés helynév-szociológiai alkalmazásáról. *Névtani Értesítő 37*: 99–117.
- GYÓRFFY ERZSÉBET 2015b. A helynévismeretről. *Magyar Nyelvjárások 53*: 5–33.
- GYÓRFFY ERZSÉBET 2016. Slang Toponyms in Hungary: A Survey of Attitudes Among Language Users. In: GUY PUZEY–LAURA KOSTANSKI szerk. *Names and Naming. People, Places, Perceptions and Power*. Bristol, Multilingual Matters. 153–161.
- HAJDÚ MIHÁLY 1998. A tulajdonnév „meghatározása”. *Névtani Értesítő 20*: 5–12.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993/2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. Név és identitás. *Magyar Nyelvjárások 48*: 49–58.
- HOFFMANN ISTVÁN 2012. Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *Magyar Nyelvjárások 50*: 9–26.
- HYMES, DELL H. 1974. *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- LABOV, WILLIAM 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- E. NAGY KATALIN 2015. Helynév-szociológiai vizsgálatok két Hajdú-Bihar megyei településen. *Magyar Nyelvjárások 53*: 35–45.
- NYIRKOS ISTVÁN 1989. A tulajdonnevek hírértékéről. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk. *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 290–294.
- PÁSZTOR ÉVA 2013. Az élőnyelvi helynévgyűjtések módszertani problémái. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9*: 127–138.
- RESZEGI KATALIN 2013. Különböző nyelvű helynévpárok reprezentációja. *Magyar Nyelvjárások 51*: 129–140.
- RESZEGI KATALIN 2015. A névközösség fogalmához. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 177–189.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 30–41.
- TÓTH VALÉRIA 2014. A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10*: 179–204.
- WARDHAUGH, RONALD 2005. *Szociolingvisztika*. Budapest, Osiris Kiadó.

Toponym Awareness and Name Community

As part of the recently intensified research interest in socio-onomastics, the notion of toponymic community has also come to the center of attention.

The paper first discusses the popular opinion according to which the shared awareness of toponyms serves as a cohesive force for a name community. The toponymic data of the five analyzed settlements have revealed that the proportion of names known by everyone is small (maximum 10%). Still, we can see that the communicative acts work properly between the members of the community. The reason for this effective operation is, according to my opinion, the presence of a shared toponymic competence. Such knowledge makes the recognition, use, and formation of toponyms possible. Name competence includes, among others, the semantic, morphosyntactic, phonotactic patterns of name-giving, as well as its socio-cultural conditions, the pragmatic features of name use, etc.

I conducted interviews with five interviewees about the mental reserves and lexical knowledge associated with particular toponyms and available for the individual, thus grasping the mental representation of the toponym as this serves as the basis of toponymic competence.

The interviews were organized around four core issues. At first, the survey explored the knowledge, beliefs, ideas, and attitudes towards a toponym known by all five individuals. This was followed by questions concerning toponyms where the landscape has changed. The third set of questions focused on those names in the case of which it was not the landscape feature but the social-cultural background that has been transformed. The final part of the survey was connected to those types of toponyms which include a common noun constituent that has another meaning also in everyday language use or the colloquial meaning of which has by now become obscure.

The survey confirms the widespread belief that the decisive meaning of the toponym is the indication of the referent, in everyday language use the name is nothing more than a label referring to the place. Interviewees talk about the other levels of meaning of the name only secondarily, these meanings are more dominant in connection with some names than in others. The different levels of meaning may be related to the name to a varying degree for each individual and this is determined by external circumstances as well as their personal interests.

Kisbábony*

Egy aprófalú belterületi helynevei és mentális településmorfológiája

1. Bevezetés. A különböző diszciplínákban időről időre újra felvetődik a kérdés, hogy a teret főként objektív vagy szubjektív entitásként, illetve anyagi vagy mentális kategóriaként kell-e értelmeznünk. A hagyományos földrajztudomány szerint például „a tér változatlan, abszolút képződmény, a dolgok háromdimenziós kerete” (CSÉFALVAY 1990: 47–48), ezzel szemben a behaviorista geográfia és a társadalomtudományok a tér szociális és mentális jellegét hangsúlyozzák (BOROS–BUDAI 2007, GARDA 2009: 369). Az eltérő vélemények és nézőpontok ellenére egy dolog megingathatatlanak tűnik: a szemlélők ugyanazt a térbeli környezetet más és más formában érzékelik, ugyanahhoz a környezethez esetenként teljesen más jelentéseket rendelnek hozzá.

A kisbábonyi kutatómunkám során jómagam is ebből az alapvetésből indultam ki, és az összegyűjtött adatokat ennek a felismerésnek a fényében interpretáltam. Főként arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a bábonyiak — etnikai-felekezeti és társadalmi hovatartozásuktól függően — milyen falurészeket, tereket, útvonalakat, határokat, viszonyítási- és csomópontokat tartanak számon akkor, amikor az otthonukra, Kisbábonyra gondolnak. Jelölik-e ezeket a denotátumokat tulajdonnevekkel? S ha igen, akkor egy-egy ismert helynév használatával ugyanazokra az objektumokra utalnak-e?

2. A település. Kisbábony¹ (Băbești) Szatmár megyei település Románia északnyugati részén. A szintén romániai Halmi (rom. Halmeu), Dabolc (rom. Dabolț), Túrterebeș (rom. Turulung) és Turc (rom. Turț) községek között helyezkedik el, az ukrán és a magyarországi határhoz közel. A Partium és a történelmi Ugocsa vármegye része, közigazgatásilag Halmi községhez tartozik. A népesség száma és a település mérete alapján az ún. aprófalvak csoportjába sorolható, a lakossága ugyanis nem haladja meg a határértéknek tekintett ötszáz főt (PIRISI–TRÓCSÁNYI 2016), a belterülete pedig hivatalosan mindössze egyetlen utcából áll. Ez utóbbi hivatalos neve a ’fő utca’ jelentésű *Strada Principală*. A

---

* A tanulmány a Bethlen Gábor Alap és az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ A továbbiakban Kisbábony vagy — ahogyan a helyiek említik — Bábony.

település morfológiáját tekintve eredetileg orsós utcájú falu, ún. Angerdorf (MNL. *orsós utcájú falu*, PIRISI–TRÓCSÁNYI 2016) volt, mivel a szalagtelkei egy, az elején keskenyebb, aztán fokozatosan kiszélesedő, majd újra elkeskenyedő utcát fognak közre. A térré szélesedő utcarészen, az Angeren a település legnagyobb és legimpozánsabb épülete, a Református templom áll. Az orsós utcájú falvak esetében gyakori jelenség, hogy a település növekedésével az Angert is kiosztják házhelynek, tehát a már meglévő két házsor közé új utcát nyitnak. Ez Bábony esetében is így történt. Az 1865-ös kataszteri térkép (Kat.) szerint a 19. században a már említett Református templom előtt és mögött is álltak épületek (lásd az 1. ábrán az 1. képen), melyek az idősebb adatközlők elmondása szerint a 20. század viszontagságait követően tűntek el, újra szabaddá téve a templom körüli teret.

1. ábra. Kisbábony belterülete az 1865-ös kataszteri térképen (1. kép), illetve napjainkban (GoogleEarth, 2. kép)

A régi, orsó formájú utca mára új részekkel egészült ki. Az 1950-es, 1960-as évektől kezdődően ugyanis a belterület közelében egyre több, eredetileg szántóterületként hasznosított földet mértek ki házhelynek, amelyek beépítésével fokozatosan változott meg az eredeti faluszerkezet. Tulajdonképpen ma már azt a benyomást kelti a település, mintha az eredeti orsó formájú faluhoz egy útifalut illesztettek volna hozzá.² Ennek megfelelően a falu belterületét tekintve a helybeliek is két nagyobb részt különböztetnek meg: a falu legrégebben beépített részét, az ún. Falut vagy Bábonyi utcát és a Turci út házaiból álló részt. A jelenkori Bá-

---

² Az úti- vagy utcásfalvak esetében egyetlen út két oldalán helyezkednek el a telkek és a hozzá tartozó házak (MNL. *Útifalu, út menti falu, utcás falu*, PIRISI–TRÓCSÁNYI 2016).

bonyt ábrázoló felvételen (lásd az 1. ábrán a 2. képen) az előbbi rész észak-dél, míg az utóbbi nyugat-kelet irányban helyezkedik el. A Turci út mentét a lakosság egyes tagjai — etnikai, felekezeti, társadalmi hovatartozásuktól függően — még további mentális terekre és alterekre osztják. Erre a továbbiakban térek ki.

3. A kisbányi közösségek. Kisbányban jelenleg három etnikum él együtt. A 2011-es népszámlálási adatok szerint az összlakosság 417 főből áll, amiből 287 fő (68,8%) magyarnak, 107 fő (25,7%) cigánynak és 11 fő (2,6%) románnak vallotta magát (ISPMN. 2011). Az adatközlőkkel folytatott beszélgetésekből és a résztvevő megfigyelés során szerzett tapasztalataimból kiindulva azonban rövid idő alatt nyilvánvalóvá vált, hogy magyarok és cigányok³ nagyjából fele-fele arányban élnek a településen, tehát közel 200-200 fő, míg román nemzetiségű család mindössze egy van, vagyis esetükben csupán néhány főről⁴ beszélhetünk.

A 2011-es romániai népszámlálás Kisbányra vonatkozó része jól szemlélteti tehát, hogy a társadalomtudomány a cigány népességet miért szokta „rejtőzködő kisebbségként” is emlegetni. A szociológiában ma már közismert tény, hogy az önbevallásokban a teljes cigány közösségeknek rendre mindössze az egyharmada vagy — rosszabb esetben — az egynegyede jelenik meg (ANDORKA 2006: 381, PÉNZES-PÁSZTOR-PÁLÓCZI 2015: 169–170). Mindehhez az is hozzájárul, hogy az olyan, más esetben evidenciának számító kérdéseket illetően sincs konszenzus, mint a cigány közösség elnevezése, nemzeti és szociális értelemben való meghatározása (SZILÁGYI F. 2016: 49). Az a kérdés tehát, hogy kit tekintünk cigánynak és kit nem, minden ilyen jellegű kutatás alapproblémája. Jómagam abból a jól bevált, gyakorlatias és Magyarországon már az 1970-es évektől kezdve alkalmazott elgondolásból⁵ indultam ki, hogy azokat az egyéneket kell a cigány közösség tagjának tekinteni, akiket az adott lakosság nem cigány környezete is annak tart. Mindamellet természetesen azzal az állásponttal is egyetértek, amely szerint a cigánynak és nem cigánynak tekintett közösségek nem alkotnak egyértelműen definiálható és határozottan elkülöníthető csoportokat (LADÁNYI-SZELÉNYI 2000: 186).

A településen élő két, döntő többségű etnikum jelenlétét a falu két részre való tagolódása is szemlélteti. A 2. ábrán sötétszürkével jelöltem azt a területet, ahol a

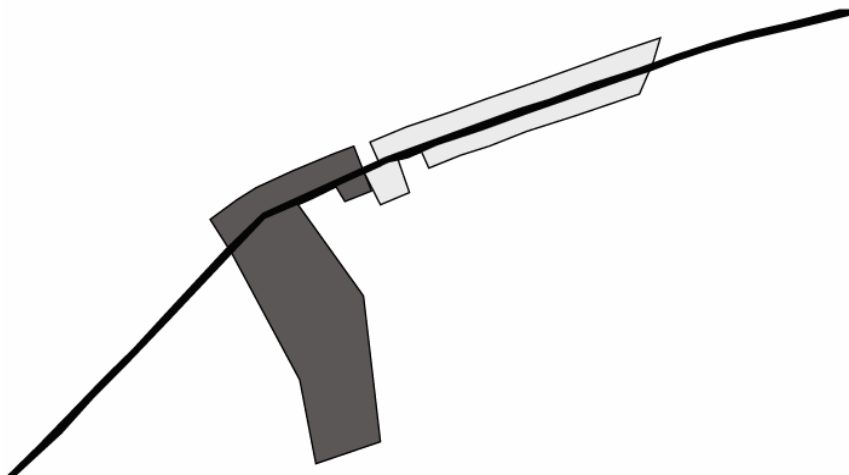
---

³ A tanulmányban tudatosan kerülöm a *roma* kifejezést, a bányi lakosság ugyanis — mind a cigány közösség tagjai, mind a magyar közösségé — az érintett népcsoport megnevezésére ezt a lexémát soha nem használja.

⁴ Kis lélekszámuk miatt ez utóbbi csoporttal a továbbiakban nem foglalkozom.

⁵ Magyarországon az elmúlt időszakban két jelentősebb szociológiai cigányvizsgálatra került sor, az egyiket 1971-ben, a másikat pedig 1993 és 1994 között végezték. A magyarországi roma népesség számát illetően a kutatók ennek a két vizsgálatnak a becsléseit tartják a legmegbízhatóbbnak. A szociológusok az adatfelvételek során azokat a személyeket tekintették cigánynak, akiket a környezetük is annak mondott (ANDORKA 2006: 381).

magyar-református közösség lakik és világosszürkével azt, ahol a cigány-római katolikus családok élnek. Jól látható, hogy a két különböző társadalmi, etnikai és felekezeti csoport területi szempontból nem egyforma arányban jelenik meg a településen, valamint a magyar-református és a cigány-római katolikus közösség tagjai a falu két jól elkülöníthető részén laknak. A ciganológiai szakirodalom igazolja, hogy ez egyáltalán nem ritka jelenség: SZŰCS NORBERT szociológus szerint „szinte minden településen megfigyelhető a különböző mértékű etnikai alapú elkülönülés, ahol számottevő cigány népesség él” (2003: 79).

2. ábra. *Kisbábony belterülete: etnikai, felekezeti és területi elkülönülés*

A következőkben arra vonatkozóan sorakoztatok fel érveket, hogy a két csoportot — az etnikai, felekezeti és a területi szempontokon túl — miért tekintem koherens és homogén közösségeknek. A 417 főt számláló bábonyi lakosságból összesen 123 emberrel (a lakosság 29%-a) készítettem interjút. Ebben a csoportban százan magyarok (a magyar lakosság 50%-a), huszonhárman pedig cigány nemzetiségűek voltak (a cigány lakosság 11,5%-a). Annak ellenére, hogy a cigány adatközlők száma jóval alacsonyabb, mint a magyar adatközlőké, a felmérést reprezentatívnak tekintem, ugyanis minden családot felkerestem, nem volt olyan háztartás, amelynek legalább egy tagjával ne beszéltem volna, ennél fogva az egyéni véleményeken keresztül a csoportvéleményekről is képet kaphattam.

3.1. A magyar közösség. A magyar közösség összetétele többé-kevésbé ki-egyenlítettnek mondható, hiszen e körben minden demográfiai csoport képviselve van. A törpe- és az aprófalvakra jellemző társadalmi előregedés, a mobilitás és az ezzel járó népességfogyás itt még nem jelent meg tendenciaszerűen, nem ölt akkora méreteket, mint ahogyan azt más települések esetében tapasztaljuk. Következésképpen az idősek és a középkorúak rétege mellett a fiatalok és a gyerekek is szép számmal jelen vannak a településen. A csoporton belüli kapcsolatrendszer

pedig — kis településről lévén szó — nagyon összetett és szerteágazó. Nem pusztán arról van szó, hogy mindenki ismer mindenkit: nem lehet két olyan egyént találni, akik között ne lenne valamilyen rokoni kötelék. Megmutatkozik tehát egyfajta belterjesség, amelyre a családnevek gyér száma is utal.

A nyelvtudás és az anyanyelv szempontjából azt mondhatjuk, hogy a lakosok szinte minden nyelvhasználati szintéren a magyar nyelvet használják. Mivel az állam nyelvén, románul csak kevesen tudnak (vagy csak kevesen tudnak jól), a bábonyi magyarok esetében komoly román nyelvi hatásról nemigen beszélhetünk. Meglátásom szerint az a fajta román nyelv, amit a bábonyiak ismernek, egyfajta „piaci” vagy „vásári román nyelvet” jelent, amit a vásárokon és a nagybani piacon, az ún. „angrón” használnak.

A közösség tagjainak végzettsége és foglalkozása terén sem tapasztalhatunk nagy változatosságot, néhány ellenpéldától eltekintve a legtöbben nem tanultak tovább, és szinte mindenki földművelésből, a vidéket jellemző eper- és káposzta-termelésből tartja fenn magát. A bábonyi magyar tizen- és huszonévesek többsége szintén Bábonyban képzei el a jövőjét, a szülei gazdaságát vinnék tovább. Ez azért sem meglepő, mert egyrészt ebben a térségben ez az életforma nagyon nagy múltra tekint vissza, másrészt pedig mert a tanulásnak és továbbtanulásnak a helyi társadalomban jelenleg nincs túl nagy presztízse, emellett minta sincs rá.

3.2. A cigány közösség. A cigány közösség demográfiai összetétele eltérő a magyar közösségétől. Ebben a csoportban nagyon kevés idős, összesen három hatvan év fölötti ember van: egy 65 és egy 68 éves nő, illetve egy 69 éves férfi. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a cigány közösség szemében ők „idős öregeknek” számítanak, tehát olyan személyeknek, akik ma már nem tartoznak a közösség aktív tagjai közé. Megfigyeléseim szerint a magyar közösség esetében ez a korhatár jóval magasabban helyezkedik el. Ugyanakkor az idős generáció csekély létszámával fordítottan arányosan a közösséget számos középkorú, fiatal és gyerekek képviseli. A kapcsolatrendszer szempontjából a cigány közösség rendkívül összetett. Ebben a csoportban ugyanis mindenki mindenkinek a rokona, amit az is mutat, hogy szinte minden cigány család a *Fedor* vezetéknévet viseli.

A magyar közösség tagjaihoz hasonlóan a cigány közösség is a magyart tartja az anyanyelvének. Ezt az állítást a megfigyeléseim is alátámasztják: mind a magyar közösséggel, mind egymás között ezen a nyelven kommunikálnak. Elmondásuk szerint más nyelven, beleértve a cigányt és a románt is, nem is nagyon tudnak. Az anyanyelv kérdése azért is fontos, mert szorosan kapcsolódik ahhoz a viszonyuláshoz, amely alapján ők magukról mint társadalmi csoportról gondolkodnak. Egyesek „magyar cigánynak”, míg mások „leszegényedett magyarnak” tartják magukat, de olyanok is vannak, akik a cigánysághoz való tartozást nem annyira identitásformáló tényezőként, mint inkább valamiféle következményként értelmezik, amit a lakóhelyválasztásuknak tulajdonítanak, ti. ők azért minősülnek

cigánynak, mert a cigánysoron laknak. Az egyik adatközlőt idézve: „Nem járunk hosszú ruhába, s nem beszélünk cigányul. De még a nagyanyám se, még apám se. S nagyanyám magyar vóut, apám orosz vóut. De hiába, itt lakunk, ide építettek a házat. Nem vagyunk cigány, de azt mondják itt, a faluba: a cigányok kint az Újsoron.” Sokan tehát az anyanyelv, a társadalmi helyzet és a lakóhely tényezőjéből kiindulva próbálják meghatározni önmagukat. Ezzel szemben a bábonyi magyarok inkább etnikai alapon próbálják a saját közösségüket a cigány közösségtől megkülönböztetni. NAGYNÉ MOLNÁR MELINDA a következőképpen összegezi e definíciós problémát: „a cigányság a helyi társadalomban általában egy sajátos olyan 'másik' csoportot képvisel, ami sok esetben nem egyszerűen kulturális másságból (nyelvi, történeti stb.) ered. Sok esetben a cigányság csoportként való megjelenése szociális másságból (társadalmi lecsúszottságból) adódik, és/vagy morális alapon (többnyire a közösségi normáknak való nem megfelelésből) születik.” (2015: 130).

A *cigány* jelző használata a bábonyi mikrotársadalmon belül konfliktusgeneráló erővel is bír. Van egyfajta íratlan szabály, amely a lexéma használatát illeti. A magyarok ugyanis a másik közösség tagjainak jelenlétében — mivel bizonyos tekintetben ők maguk is pejoratívnak tartják — általában tudatosan kerülnek a *cigány* szó használatát. Például a *Cigánysor* és a *Cigánytemplom* helynevek⁶ helyett ilyenkor inkább a *Sor* és a *Templom* ~ *Imaház* neveket részesítik előnyben. Ezzel szemben abban az esetben, amikor a beszélgetőpartnerek között nincs cigány, már nem tartják fontosnak ezt a fajta eufemizálást. Ilyenkor az érintett településrészt és épületet főként az előző formákban említik. A cigányok körében a kifejezés megítélése adatközlőnként változó. Azok, akik felvállalják a cigány identitásukat, általában nem tekintik sértőnek a kifejezést, azok viszont, akik nem vallják magukat cigánynak, rendszerint a lexémát is stigmatizálják.⁷ „Mondják, [hogy cigány], nem szabad vóna, mert Isten előtt egyforma a nép, de ők [a magyar közösség] úgy mondják, és mi nem tudunk mit tenni. Mert így van. Nem mondják, hogy magyarok vagyunk, hanem azt mondják, menni kell a Cigánysorra.”

A cigány közösség iskolázottságáról nagyjából ugyanazt mondhatjuk el, mint amit a magyar közösség esetében. Számukra a tanulásnak és a továbbtanulásnak nincs jelentősége. Többen írni-olvasni sem tanulnak meg, és kevesen jutnak el az érettségiig. Ennek megfelelően pedig diplomával és szakmai tudással is csupán néhányan rendelkeznek. A legtöbb családban kizárólag a férfiaknak van munká-

---

⁶ A teljes kisbábonyi helynévanyaghoz lásd SZILÁGYI-VARGA 2015.

⁷ BALÁZSI JÓZSEF ATTILA összegyűjtötte és csoportosította a magyar nyelv *cigány* lexémát tartalmazó kifejezéseit. Tekintve, hogy a szó és származékai többnyire olyan konnotációkkal kapcsolódnak össze, amelyek a lustaságra, a lopásra, a koldulásra, a hazudozásra, a büntettek elkövetésére és mindenféle egyéb negatív sztereotípiákra stb. vonatkoznak, a lexéma használatával kapcsolatos bizonytalanság megalapozottnak tűnik (2001).

juk: vagy kőművesként dolgoznak, vagy a szomszédos tanyák valamelyikén kapnak munkát, de az utóbbi években az is jellemző, hogy különböző külföldi ideny-munkákat vállalnak. A nők általában a háztartást vezetik, és a gyerekekre vigyáznak. Ugyanakkor az utóbbi időszakban jellemzővé vált az is, hogy elkezdtek mezőgazdálkodással is foglalkozni. A tehetősebb családok már földeket bérelnak és vásárolnak.

A fentebb leírtakat összegezve jómagam a báonyi lakosságra úgy tekintek, mint amely nem pusztán etnikai, felekezeti és területi szempontból, de a kapcsolatrendszer, az anyanyelv és a nyelvhasználati szokások, a végezetség és a foglalkozás tekintetében is koherens, homogén közösségekből áll. A következőkben arra próbálok rávilágítani, hogy ez utóbbi megállapítást a helybeliek térszemlélete is alátámasztja.

4. Kognitív és mentális térképezés. A kisbáonyi lakossággal folytatott beszélgetések — az egyszerű társadalomvizsgálaton túl — egyéb kérdések megközelítéséhez is teret adtak. Az interjúkon keresztül ugyanis a két mikrotársadalom terekkel kapcsolatos gondolkodásába, a kognitív térképezésükbe is bepillantást nyerhettem. A kognitív és/vagy mentális térképezés napjaink kedvelt kutatási témájává vált, amely az alkalmazott településkutatás, a kulturális antropológia, a szociológia és a térképészet tudományterületei mellett mára a nyelvtudomány látóterébe is bekerült. Eszközrendszerének és módszereinek a magyar helynévtanon, a helynév-szociológián belüli hasznosíthatóságáról, illetve az eddigi eredményekről GYÖRFFY ERZSÉBET írt tanulmányt a közelmúltban: tapasztalatai szerint a térképraajzoltatás interjúval kombinálva nagyon sok információt szolgáltat a vizsgált közösség tagjainak a helynév-kompetenciájáról is (2015).

A vizsgált jelenséget ROGER DOWNS és DAVID STEA programadó írásukban, *A térképek az elmében* című munkájukban a következőképpen határozzák meg: „A kognitív térképezés olyan absztrakció, amely magába foglalja azokat a kognitív, illetve mentális képességeket, amelyek segítségével összegyűjtjük, rendezzük, tároljuk, felidézünk, valamint manipuláljuk a körülöttünk lévő térre vonatkozó információt” (2005: 598).

Alapvető funkciója tehát az, hogy segít eligazodni a mindennapok térbeli káoszában. Ha nem létezne a kognitív térkép, állandóan „segédeszközökhöz”, például nyomtatott vagy digitális térképekhez kellene folyamodnunk egy egyszerű sétánál is. Az elmélet szerint a térbeli világ azonban nem térképi alakban, hanem tudati tartalmak képében van a fejünkben. Tehát ismeretek, reális adatok, tévhitiek és vágyak formájában (CSÉFALVAY 1990: 17). Akkor tehát, amikor valakinek vagy valakiknek a kognitív és a mentális térképével/térképeivel foglalkozunk, egy adott térre vonatkozóan gyűjtünk információkat, s mindezt úgy, hogy közben kifejezetten az egyén vagy a csoport szemszögéből, az ő belső világán keresztül szemléljük a vizsgált környezetet. Egy közösség kognitív térképe azonban nem-

csak a tájékozódási képesség, hanem a nyelv és a nyelvhasználat szempontjából is kutatható. A téri reprezentációk megszületésében ugyanis nem pusztán a fizikai észlelés, hanem a nyelvi ingerek is szerepet játszanak, mivel az ember már születésétől kezdve folyamatosan hall a térről. Sőt bizonyos téri információk esetenként kizárólag a nyelven keresztül válnak számunkra ismertté. Ugyanakkor a nyelv és a kognitív térkép kapcsolata kölcsönös, mivel a kognitív térkép maga is hatással van arra, ahogyan beszélünk a környezetünkről (RESZEGI 2012: 96–97). E tudati tartalmak arra is utalnak például, hogy az adott csoport egy társadalmi közegben milyen térbeli előítéletekkel rendelkezik, vagy például, hogy az emberek a térbeli környezetüket milyen sajátos és szubjektív területekre, ún. mentális terekre osztják. Bár az egyes emberek kognitív térképei egyénenként változók, hiszen magát a térképezést számtalan tényező befolyásolja, KEVIN LYNCHhez, CSÉFALVAY ZOLTÁNhoz és másokhoz hasonlóan jómagam is feltételezem egyfajta csoporttérkép meglétét is (LYNCH 1960, CSÉFALVAY 1990).

A szakirodalomban a kognitív térkép és a mentális térkép terminusok általában egymás szinonimáiként jelennek meg, CSÉFALVAY ZOLTÁN a *Térképek a fejünkben* című művében viszont különbséget tesz a kettő között. Míg a kognitív térképezésen azt a folyamatot érti, amely során a tudatunkban leképezzük, tároljuk és megjelenítjük a világot, addig a mentális térkép fogalmát jóval szűkebben határozza meg: csupán a térképi szemléltetése mindannak, amit valakinek a kognitív térképéről megtudunk (CSÉFALVAY 1990: 18). Ezt a fajta megkülönböztetést a továbbiakban én magam is alkalmazom.

A kognitív térképezéssel foglalkozó munkák között — a téma interdiszciplináris jellegéből is adódóan — egységes elméleti és módszertani megközelítést alig fedezhetünk fel: a kvantitatív és a kvalitatív adatgyűjtés és -elemzés számtalan típusával találkozunk ugyanis. A választott módszer lehet tisztán kvantitatív vagy kvalitatív jellegű, rajzoltató adatgyűjtés, ezen belül szabad térképrajzoláson alapuló, standardizálásra törekvő vagy kész térképekből kiinduló adatfelvétel. Gyűjthetők adatok az egyes helyek ismertségéről és a választott területhez kapcsolódó véleményekről, sztereotípiákról. Közkedvelt eljárás például a rang módszer, amely előre megadott objektumok értékelésén alapul. Bár a kognitív térképekhez való hozzáférés a mentális térképeken keresztül a legkézenfekvőbb, az információk a szóbeli elbeszélésekből és az írott forrásokból ugyanúgy származhatnak (LETENYEI 2005: 163–185, RÁCZ A. 2012: 9, GYÓRFFY 2015: 102). Annak ellenére, hogy a változatos módszerekből és eszközökből nincs hiány, CSÉFALVAY hangsúlyozza, hogy akármelyik eljárás mellett is döntünk, mindegyik csak töredékét fogja megmutatni a vizsgált közösség kognitív térképeinek (1990: 21). A kisbányai vizsgálatokat a kvalitatív módszerek jellemezték elsősorban, az interjúkból és a térképrajzolatásból nyert adatokat a résztvevő megfigyelés során szerzett észrevételek egészítették ki. Ez utóbbi kivitelezését a Kisbányában töltött éveknél köszönhetem: 2013 és 2016 között ugyanis én

magam is a településen éltem. Ebből adódóan az interjúk mesterséges beszédhelyzeteinek szövegei mellett a természetes kommunikációs közegben született megnyilatkozásokat is tanulmányozhattam.

4.1. A kisbáonyi közösségek mentális térképeiről. Az adatközlőim az interjúk kezdeti szakaszában azt a nemkötelező feladatot kapták, hogy készítsék el Kisbáony belterületi térképét: rajzolják meg az utakat, jelöljék be a legfontosabb épületeket, objektumokat stb. Képzeld el, hogy én még soha nem jártam Báonyban, és hogy nekem próbálnak útmutatást adni arra vonatkozóan, hogy mit merre találok abban az esetben, ha arra tévednék. E vizsgálat előkészítésekor a belterület mellett természetesen a külterület megjelenítésének ötlete is felmerült bennem. Ennek a résznek a bevonását végül azért vettem el, mert a korábbi, kudarcba fulladt próbálkozásaimból kiindulva nem akartam, hogy a kísérlet sikeressége az adatközlőim rajztudásától függjön. A külterület szemléltetése nyilvánvalóan jóval több készség mozgósításával járt volna, amihez valószínűleg csak kevesen fogtak volna hozzá. A feladat ezért csupán a belterület illusztrálására korlátozódott. Abból kiindulva, hogy Kisbáony utcaszerkezete mennyire egyszerű — KEVIN LYNCH kifejezésével élve a „könnyen olvasható” települések közé tartozik (CSÉFALVAY 1990: 102) —, ebben a formában a feladat kivitelezését már nem tartottam túl nagy kihívásnak.

A mentális térképekhez való hozzáférés módszerei közül tehát a kötetlen felidézést, a free recall nevű módszert alkalmaztam. Az adatközlőim egy üres lapot kaptak, így előre megadott kiinduló- és támpontok nélkül kellett elkészíteniük a képet. Mivel az adatközlők szabadon eldönthették, hogy a rajzot elkészítik-e vagy sem, összesen hetvenegy belterületi térkép született meg, amiből hatvanhárom magyarok, nyolcat pedig cigányok rajzoltak. A következőkben ezekről ejtek szót.

4.1.1. A magyar közösség mentális térképei. A magyar nyelvtudományon belül a gyermekek kognitív térképezését utóbb RESZEGI KATALIN vizsgálta. Egy kétéves és nyolc hónapos kislány, valamint egy hároméves és tizenegy hónapos kisfiú nyelvi megnyilatkozásait elemezte ebből az aspektusból. Megfigyelései szerint a helynevek ismeretét ebben a korban az aluláltalánosítás jellemzi: a gyermekek az általuk ismert helynevekhez csakis azokat a jelentéstartalmakat társítják, amelyekről tényleges tapasztalatuk van. Ebben a korban tehát egy adott falu/város stb. nevét értelemszerűen még nem az egész településre vonatkozóan használják, hanem annak egy egészen kicsi részére, többnyire a saját lakásukra, utcájukra stb. vonatkoztatva (RESZEGI 2015: 90–94).

Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg a legfiatalabb báonyi adatközlők rajzain is. Az 5–8 éves gyerekek képein csupán a készítőjük számára valóban fontos objektumok jelentek meg: a ház, ahol laknak, a barátaik és a szomszédaik háza, illetve néhány rajzon a falu legnagyobb épülete, a Református templom is feltűnik. Az esetek többségében a képen csak az otthonuk és annak közvetlen környe-

zete kapott helyet, de arra is volt példa, hogy több épületet is felsorakoztattak, ezek viszont nem az eredeti helyzetüknek megfelelően, inkább véletlenszerűen kerültek rá a rajzra. A gyerekek rajzain Kisbábony belterületének csak egy-egy kisebb része jelent meg (lásd 3. ábra 1. kép).

3. ábra. Kisbábony belterülete: egy 7 éves lány (1. kép),
illetve egy 9 éves fiú (2. kép) mentális térképén

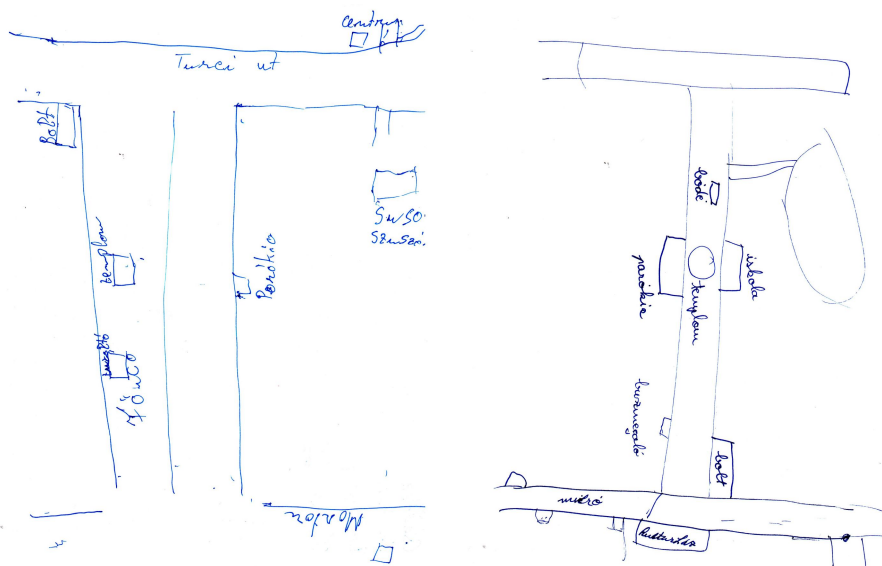
A 8-9 év fölötti gyerekek már térképszerű rajzokat készítettek, a falu házait és a középben álló templomot gyakran piktogramszerű rajzocskák segítségével jelenítették meg. Ez a csoport már képes volt arra, hogy elszakadjon az énközpontú nézőponttól, a sajátjukétól eltérő perspektívából is meg tudták mutatni az általuk ismert világot (lásd 3. ábra 2. kép). A választóvonalat a 12-13 évesek rajzai jelentették, ők már ténylegesen el tudtak vonatkoztatni az egyéni nézőpont túlhangsúlyozásától és a szituáció kötöttségétől. Ezek a mentális térképek már szinte teljesen megközelítették a felnőttek rajzainak színvonalát.

JEAN PIAGET és BARBEL INHELDER (1967) hasonló kísérletet végzett. A feladat szerint a kiválasztott 6–10 éves gyerekeknek a lakóhelyüket és annak környezetét kellett lerajzolniuk. Az elkészült térképek alapján ők a térszemlélet alakulásának négy fázisát különböztették meg. Ezekhez azonban, mivel elérésükben a gyerekek jelentős egyéni eltéréseket mutathatnak, konkrét életkort nem kapcsoltak. Megfigyeléseik szerint az elsőt, az ún. topologikus szintet az egocentrikus látásmód jellemzi, ahol a gondolkodás középpontjában a saját otthon és néhány ismertebb hely áll. Ezek azonban nincsenek kapcsolatban egymással, ennek megfelelően pedig a rajzokon megjelenő irányok, méretarányok és távolságok sem tükrözik a valóságot. A második, az ún. projektív I. szint esetében a külvilág képe részletesebbé válik, kezdenek kialakulni a térkapcsolatok, de az arányok és a távolságok még pontatlanok, és a látásmódot még mindig az egocentrizmus határozza meg. A harmadik, a projektív II. szint esetében a méretarányok, a távolságok és az irányok pontosabbá válnak, illetve egyes térképi elemek is megjelennek. A negyediket, az euklidészi szintet már a térképi elvonatkoztatás jellemzi, ahol az

egyén a tér elemeit egy absztrakt rendszer segítségével rendezi. Itt már helyesek a távolságok, az irányok és a méretarányok, a rajz egésze pedig térképi jellegűt ölt.

Az 1970-es években ROGER HART és GARY MOORE a gyermekek által készített térkép-vázlatokból kiindulva a kognitív térképek végeredményének szempontjából három fázist különböztetett meg (idézi CSÉFALVAY 1990: 81). Vizsgálataik azt mutatták, hogy a fejlődés első szakaszában az egocentrizmus a meghatározó. Ebben a fázisban csupán az egyén által fontosnak tartott elemek jelennek meg a térképeken. Ezt a szakaszt később egy szilárd viszonyítási rendszeren alapuló kognitív térkép váltja fel, amelyben a térbeli entitások valamilyen konkrét szituációhoz kötődve kapcsolódnak össze. A fejlődés lezárásaként pedig a környezetet összefüggéseivel is megjelenítő térképek születnek.

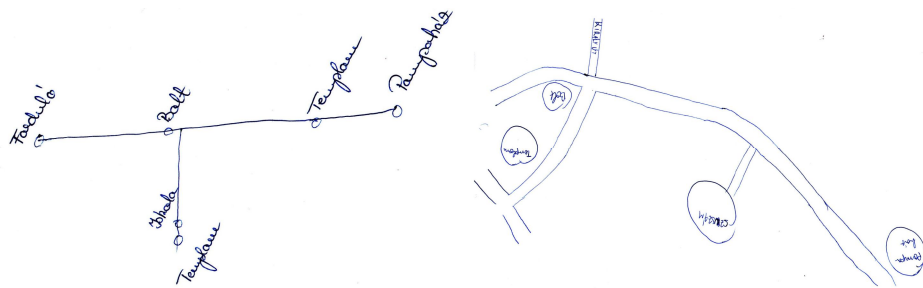
A felnőttek által készített rajzok döntő többsége a 4. ábrán látható rajzokhoz volt hasonló. Főként a település legrégebben beépített részét, a *Falu-t* és az ahhoz közvetlenül kapcsolódó *Mikró* nevű részt ábrázolták, amelyek kizárólag magyarok által lakott településrészek. Ezekhez képest a cigányok által lakott részek vagy aránytalanul kicsinek látszanak, vagy meg sem jelennek a rajzokon.

4. ábra. Kisbábony belterülete: egy 44 éves magyar férfi (1. kép), illetve egy 47 éves magyar férfi (2. kép) mentális térképén

4.1.2. A cigány közösség mentális térképei. A cigány közösség tagjaival szintén elvégeztem a kísérletet. A belterületi rajzot a huszonhárom adatközlőből nyolcan készítették el. A nyolc mentális térképből ötön a falu legrégebben beépített és kizárólag magyarok által lakott része csak félig, a Református templomig volt feltüntetve (lásd 5. ábra 1. kép). A hatodik rajzon pedig kizárólag a Turci út mente jelent meg. További két rajz az egész települést ábrázolta, annak minden

végpontjával együtt. Ezeken viszont a magyarok által lakott részek jóval kisebbek voltak, mint amekkorák valójában (lásd 5. ábra 2. kép). A cigányok által készített térképek esetében azt látjuk tehát, hogy a Turci út menté, amelynek jó része cigányok által lakott terület, a legtöbb rajzon jóval nagyobb, hangsúlyosabb, mint amekkorára méretarányosan lenne. Ezzel szemben a magyarok által lakott részek kisebbnek, jelentéktelenebbnek látszanak, és a legtöbb esetben nem is kerülnek fel teljesen a térképre. Ugyanezt a jelenséget figyelhettük meg fentebb a magyarok által készített rajzok esetében is, azzal a különbséggel, hogy ők a magyar részeket emelték ki, és a cigányok által lakott részeket hagyták el.

5. ábra. Kisbábony belterülete: egy 34 éves cigány nő (1. kép), illetve egy 21 éves cigány férfi (2. kép) mentális térképén

CSÉFALVAY szerint a pozitívan értékelt helyekről, amelyek fontosak számunkra, általában aprólékos, a kevésbé jelentős területekről pedig elnagyolt, felületes rajzokat készítenek. Ugyanezt a térbeli környezetet, egyazon települést tehát a különböző csoportok tagjai más és más formában érzékelik és modellálják. A környezetünk ingerei közül ugyanis gyakran csak azokra figyelünk fel, amelyek összhangban vannak velünk. Az, hogy mit emelünk ki, nem pusztán a téri alkotóelemek tulajdonságaitól, hanem a saját szociokulturális világunktól is függ (1990: 82–83). A szubjektív térképek a készítőjüket illetően tehát két fontos információt árulhatnak el nekünk. Egyrészt utalhatnak a lakóhellyel való azonosulásra, a lakóhelyhez való érzelmi kötődésre. Másrészt pedig beszélnek a térképkészítő előítéleteiről is. A mentális térképek nem pusztán téri információkat, hanem szubjektív értékítéleteket is közölnek (i. m. 15).

4.2. Milyenek látják a bábonyiak Bábonyt? A kognitív térképezés segítségével nemcsak a térrel kapcsolatos ismereteket és tévhiteket vizsgálhatjuk, hanem a mentális törésvonalak és határok is meghatározhatóvá válnak. Ezen keresztül pedig arra is fény derül, hogy az egyes névhasználók számára mekkora területeket jelölnek a helynevek, és hogy egyáltalán ugyanakkora kiterjedésű területekre gondolnak-e akkor például, amikor egy-egy beszélgetésben a különböző csoportok tagjai ugyanazokat a helyneveket használják.

Az irányzat módszereit a hazai kutatók újabban az etnikailag nem homogén társadalmakban, a szegregációs jelenségek vizsgálatában alkalmazzák. Abból az

alapvetésből indulnak ki, hogy egy-egy település a kognitív térképekben mozaikokra és határokkal elkülönített területekre oszlik. A határok pedig, amelyeket az esetek túlnyomó többségében a térképek nem jelölnek, sajátos társadalmi területeket választhatnak el egymástól (NAGYNÉ MOLNÁR 2015: 129). FERENCZ GÁBOR (2012) és RÁCZ ATTILA (2012) például a lakóhelyi szegregáció és a kognitív térképek kapcsolatát — Szeged esetéből kiindulva — statisztikai módszerek segítségével vizsgálták. KOVÁCS ÉVA, VIDRA ZSUZSANNA és VIRÁG TÜNDE határ menti társadalmak, Bedő, Mocsá, Old és Tiszakerecseny lakosságának gazdasági és társadalmi jellemzése kapcsán tért ki a településeken belüli etnikai határok jellemzésére (2013). NAGYNÉ MOLNÁR MELINDA Átányra és Baksra fókuszálva nemcsak az etnikus terek, hanem az etnikus térmozaikok jelenségét is górcső alá vette (2015).

A kisbáonyi vizsgálat során többek között arra a kérdésre kerestem választ, hogy milyen falurészekben vagy terekben gondolkodnak a báonyiak. Véleményük szerint mettől meddig tartanak a falu jól ismert részei? Vannak-e képzeletbeli határaik a belterületen belül? Hogyan beszélnek ezekről? A két közösség ugyanazokat a megnevezéseket használja-e a falu egyes részeire vonatkozóan? Milyen sztereotípiákat kapcsolnak az egyes területekhez?

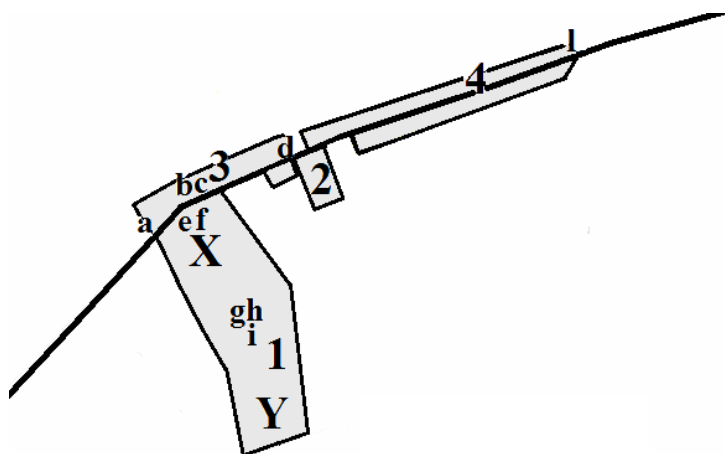
A térre vonatkozó információk feltárását KEVIN LYNCH *The Image of the City* című könyvében öt összetevő vizsgálatára alapozza: 1. a mentális terek kiterjedése és elnevezése, 2. a törésvonalak és határok, 3. a tájékozódási pontok, 4. az útvonalak, valamint 5. a csomópontok kutatására (1960). REGINALD GEORGE GOLLEDGE földrajztudós a listát egy hatodik elemmel is kiegészítette: a szomszédság tényezőjével. Abból a feltevésekből indult ki, hogy a társadalmi és a szociális szomszédság nem mindig egyezik meg az igazi, a fizikai szomszédsággal, egy település lakossága tehát sajátos módon érzékeli a szomszédsági határokat (idézi POREISZ 2013: 372). Egyes tereket az utcájuk/környékük/településük részének tekintenek, míg másokat (a fizikai közelség ellenére sem) sorolnak a „saját területük” szomszédságába tartozónak. Vizsgálataim során jómagam a lynch-i és a golledge-i alkotóelemekre fókuszáltam.

4.2.1. Kisbáony részei. Mentális (szubjektív) és etnikus terek. Az interjúk hanganyagai, a mentális térképek és a megfigyeléseim alapján azt a következtetést vontam le, hogy a magyarok a falu szerkezetét tekintve lényegében négy nagyobb részt, négy nagyobb mentális teret különböztetnek meg: a falu legrégebben beépített részét, az ún. *Falu-t* vagy *Báonyi utcá-t* (a térképen az 1-es szám jelöli), és a viszonylag újnak számító *Szusán* (2), *Mikró*⁸ (3) és *Cigánysor* vagy *Sor* (4) nevű részeket. A Falut és a Mikrót magyarok, míg a Szusánt és a Cigánysort

---

⁸ Maga a *Mikró* név is arra utal, hogy újonnan beépített részről van szó, a közeli Szatmárnémetiben ugyanis *Mikró-negyedek*-nek nevezik a viszonylag újnak számító tömbháznegyedeket. A kisbáonyi *Mikró* név ezeknek a helyneveknek az analógiájára született.

cigányok lakják (lásd 6. ábra). Az a és a b viszonyítási pontok által közrefogott rész szintén a belterülethez tartozik, a többihez hasonlóan ez is beépített terület, csupán nincs saját neve. GYÖRFFY ERZSÉBET megfigyeléseihez hasonlóan (vö. 2015: 107) az általam összegyűjtött adatok is azt mutatják, hogy az ilyen denotátumok nem üres foltok az adatközlők kognitív térképén, tudják őket lokalizálni, és tudnak róluk beszélni, ott vannak a „fejekben”, egyszerűen csak nem kaptak (még) tulajdonnevet.

Terek:

- 1 – Falu ~ Bábonyi utca
- 2 – Szuszán
- 3 – Mikró
- 4 – Cigánysor ~ Sor

Alterek:

- X – Faluvég
- Y – Túlsóvég

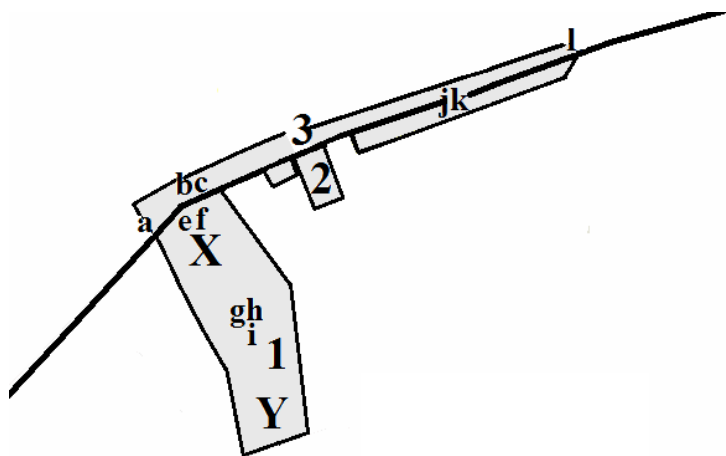
Viszonyítási pontok:

- a – helységnévtábla
- b – Kultúrotthon
- c – Kovácsház
- d – Mondóka-ház
- e – Vegyesbolt
- f – Bódé 1.
- g – Óvoda
- h – Református templom
- i – Bódé 2.
- (j)
- (k)
- l – Pompaház

6. ábra. Kisbábony belterülete a magyar közösség szemével

A magyar közösség tagjai arra a kérdésre, hogy mettől meddig tart a Mikró, illetve hol kezdődik a Cigánysor, szinte kivétel nélkül mindig pontos választ tudtak adni. Meglátásuk szerint az előbbi a Kovácsháztól (c) a Mondóka-házig (d), míg az utóbbi a Mondóka-háztól a Pompaházig (l) tart: „Egész eddig, a magyarságig Mikró.” „A Cigánysor a faluhoz tartozik, de külön vannak, mert, na, cigányok. [...] A Primőrián [a polgármesteri hivatalban], amikor számolás van, csak egybe számolják az egészet. Csak külön vannak.” „Idáig Bábonyi, és ezt a részt elnevezték Cigánysornak.”

Terek:

- 1 – Falu ~ Bábonyi utca
- 2 – Szuszán ~ Virág utca
- 3 – Mikró ~ Turci utca ~
Turci sor ~ Újsor

Alterek:

- X – Faluvég
- Y – Tűlsóvég

Viszonyítási pontok:

- a – helynévtábla
- b – Kultúrotthon
- c – Kovácsház
- (d)
- e – Vegyesbolt
- f – Bódé 1.
- g – Óvoda
- h – Református templom
- i – Bódé 2.
- j – Buszmegálló
- k – Katolikus imaház
- l – Pompaház

7. ábra. Kisbábony belterülete a cigány közösség szemével

A cigány közösség esetében ugyanez a kérdés már nem volt ennyire egyértelmű. A Mikró és a Cigánysor határát illetően a magyar közösség a d-vel jelölt épületet, Mondóka bácsi házát tehát szinte mindig viszonyítási pontként emlegette. Erről a részről úgy beszéltek, mintha lenne itt egy képzeletbeli határ, amelynek a másik oldala már nem képezi a település részét. Ezzel szemben a határ túloldalát, a Cigánysort gyakran emlegették úgy, mintha az egy, egész és oszthatatlan objektum lenne: „Az Igényelt [szántófield] a cigányokon túl van.” „A Fogás [szántófield] a cigányok előtt.”

A Gestalt-iskola zártság-törvénye szerint a választóvonalal, határral elkülönült részeket gyakran értelmezzük úgy, mint valamilyen egység megtestesítőjét. A bábonyi magyarok a magyarázataikban a Cigánysort is viszonyítási pontnak tekintették: gyakran beszéltek a külterületi helyekről úgy, mint amik a *Cigánysor* (cigányok) előtt, hátánál vagy után terülnek el. A Cigánysoron lévő objektumokat (a Katolikus imaházat, a Buszmegállót, a Pompaházat vagy a keresztet) ezzel szemben ritkán hozták szóba, és a térképeiken sem tüntették fel őket. Mivel eze-

ket nem érzik a magukénak, nem tulajdonítottak jelentőséget nekik. Ebben a helyzetben viszont még annak is információértéke volt, ha valameről nem tettek említést. A különböző településrészek szóbeli jellemzésekor mindig a megkülönböztető vonások voltak azok, amelyekre a hangsúlyt fektették. Például nem beszéltek a nemzetiség és a vallás kérdéséről akkor, amikor a magyarok és a reformátusok által lakott részekről volt szó, mivel ezt természetesnek tartották. Ezzel szemben a Cigánysor és a Szuszán esetében mindig kiemelték, hogy itt már cigányok, illetve — ritkább esetben — katolikusok élnek. De ugyanezt tapasztaltam akkor is, amikor a bábonyi románság került szóba.

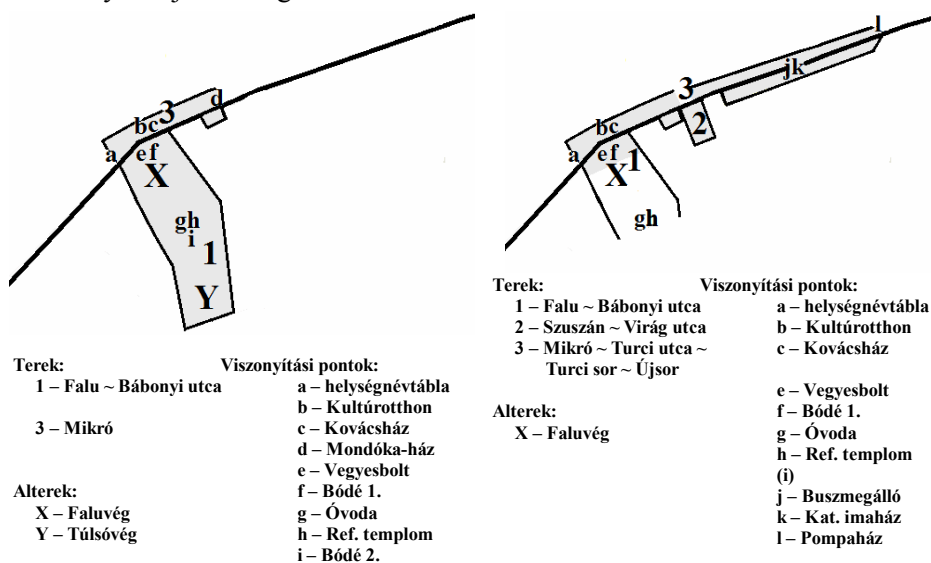
A cigány adatközlők többsége szerint Bábonny belterülete három részből áll: a Faluból (1), a Szuszánból vagy (a Szuszánban lakók szerint) a Virág utcából (2) és a Turci út mentén álló házakból. Ez utóbbit *Mikró*-nak, *Turci utcá*-nak, *Turci út*-nak és *Sor*-nak egyaránt nevezték (3) (lásd 7. ábra). „Ez [a Turci út mente] a Mikró utca.” Az a képzeletbeli határ, amelyet a magyar közösség tagjai húztak, náluk elhalványodott, s ennek megfelelően ezt a fajta hármast osztást adták meg nekem. Ezekben a magyarázatokban Mondóka bácsi háza nem került szóba, sem viszonyítási pontként, sem egyéb használatban. Az ő megnyilatkozásaikban a Cigánysoron lévő épületeknek és objektumoknak viszont lényegesen nagyobb szerepük volt, és a térképekre is felrajzolták őket.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a két közösség tagjai máshová tették a településrészek határait. A Turci út mentét a cigányok egy objektumnak tekintették, ezzel szemben a magyarok két, egymástól jól elkülöníthető utcarészben/altérben gondolkodtak. Az az objektum, amely az egyik közösség megnyilatkozásaiban viszonyítási pontként funkcionált, a másik közösség beszélgetéseiben nem vette fel ezt a szerepet. Mászt jelent a magyaroknak a *Mikró* nevű rész, mint a cigány közösség tagjainak. Ezzel együtt pedig az is világossá vált, hogy a magyarok szemében a cigányság elkülönülése nem egyszerűen etnikai, felekezeti és területi, de mentális szegregáció is.

4.2.2. A tulajdonképpeni Bábonny. Térjünk rá arra a kérdésre, hogy hogyan néz ki Bábonny a két közösség szerint. A magyarok mentális csoportképét a 8. ábrán látható 1. kép szemlélteti. A falu tehát a helységnevtáblától (a) a Mondóka-házig (d), illetve a Faluvégnek (X) nevezett résztől a Túlsovégig (Y) tart. Ehhez a területhez képest a magyar adatközlők megnyilatkozásaiban minden más rész, mind a Cigánysor, mind a szántóföldek KINT és LENT helyeknek számítanak: „Megyünk ki a Cigánysorra.”

A kognitív nyelvészet felfogásában a KINT–BENT és a LENT–FENT viszonyok nem pusztán horizontális és vertikális, de adott esetekben topológiai dimenzióként is értelmezendők. A helymeghatározásokat ugyanis gyakran a KINT–BENT, illetve a LENT–FENT viszonyok segítségével adjuk meg. Minél közelebb vagyunk a központnak tekintett részhez, annál inkább vagyunk BENT és FENT, ugyanakkor

minél jobban távolodunk attól, annál inkább vagyunk KINT és LENT, például: „Felmegyünk a központba.” / „Lemegyünk a Faluvégre.” és „Bemegyünk a városba.” / „Kimegyünk a földekre.” stb. Ebben a hierarchikus szerveződésben tehát az ún. szociális BENThez és FENThez a pozitív, míg a szociális KINThez és LENThez a negatív értékek kapcsolódnak. Ez valószínűleg a BENT a ’védelem’ és a KINT a ’védtelenség’ kapcsolattal is összefüggésbe hozható (SZILÁGYI N. 1996: 26). HEINRICH ANDREA a romániai Szaniszlóról írt szakdolgozatában szintén foglalkozott a jelenséggel (2000). Megfigyelései a bábonyi eredményekkel is összecsengenek: Szaniszlónak a cigányok által lakott *Szőkerét* nevű része és a románok által lakott *Bánát* nevű része a magyarok megnyilatkozásaiban mindig LENT helyként jelent meg.

8. ábra. *A magyar közösség (1. kép), illetve a cigány közösség (2. kép) Bábonya*

Véleményem szerint az, hogy a Cigánysor és a Szuszán a magyarok megnyilatkozásaiban mindig KINT és LENT helyek, két tényező együttes hatásának köszönhető. Egyrészt annak, hogy a Cigánysor bábonyi viszonylatban messze van a központnak tekintett részekről, másrészt pedig az etnocentrikusságnak vagy etnocentricitásnak.⁹

⁹ SZILÁGYI N. SÁNDOR meghatározásával: „Etnocentrikusságon az egyes etnikai közösségek tagjainak azt a természetes beállítódását értjük, amely abban nyilvánul meg, hogy saját nyelvüket és kulturális termékeiket más etnikai közösségekéhez képest természetesebbnek, jobbnak, szebbnek stb. értékelik. Azért mondhatjuk erre az attitűdre, hogy természetes, mert teljesen spontán és implicit, nem pedig valami tudatosan kimunkált ideológia, és azért is, mert igazából egy nagyon is emberi dolog, amelynek megléte egyenesen következik a szolidáris értékek von-

A magyar közösség kognitív térképezése szerint a helységnevtábla–Mondókaház (a–d) és a Faluvég–Túlsóvég (X–Y) pontok által közrefogott mentális téren két központot, tehát két FENT helyet tarthatunk számon: az Óvoda és a Református templom környékét (g, h), illetve a Kultúrotthon és a Bolt környékét (b, e). Az nem egyértelmű, hogy például a Templom és a Bolt között állva melyik irányba kell elindulni felfelé vagy lefelé, ez adatközlőnként változó volt, a „legbentebb lévő bent helynek” viszont egyértelműen a Református templom és környéke (g, h) bizonyult.

A cigányok esetében a 8. ábrán lévő 2. kép szemlélteti a tulajdonképpeni Bábonyt. Náluk a település főként a Turci út mentén található házakból áll. Ez a Pompaháztól a Boltig (l–e), illetve a Bolttól legfeljebb a Református templomig (e–h) tartó rész. Meglátásom szerint az, hogy kinek meddig tart a falu, elsősorban annak a függvénye, hogy ki milyen napi/heti, esetleg havi „térpályákat tudhat a magáénak”. Akinek például van óvodás korú gyereke, az napi rendszerességgel jár be a Faluba, mivel az Óvoda a Református templom mellett áll. Azok, akiknek nincs, a Cigánysorról legfeljebb a Boltig (e), a letérőig sétálnak el. A két közösség tagjai ugyanis csak kivételes esetben barátkoznak egymással. A cigány közösség esetében tehát a központ, vagyis a „legbentebb lévő bent hely” a Bolt (e). Ez utóbbi, bár már magyarok által lakott részen van, az a hely, ahová napjában többször is eljárnak, és ahol a legfontosabb társadalmi eseményeik zajlanak. Úgy is értelmezhetjük, mint azt a csomópontot, ami a magyar és a cigány lakosság útvonalát egyaránt keresztezi. Az alapfunkcióján túl tehát erős társadalom-összetartó szereppel is bír.

A cigányok megnyilatkozásaiban a Falu (1) BENT helyként jelent meg, míg a Sor (3) és a Szuszán (2) — a magyar adatközlők kijelentéseikhez hasonlóan — náluk is inkább LENT és KINT helyként. Jómagam ezt egyrészt a Bolt szerepével magyarázom. Másrészt azzal, hogy a Falu a legrégebben beépített része Bábonynak, ez a többihez képest jobban ki van építve, míg a Mikróra és a cigányok által lakott részekre csak néhány évtizede kerültek házak. Ezt az utcakép is tükrözi, hisz ezek a részek nem annyira faluszerűek, mint az előbbi. Hipotézisem szerint a cigány közösség Bábony-képe rövid időn belül könnyen átformálódhat abban az esetben, ha majd a Cigánysoron is nyitnak egy vegyesüzletet és/vagy egy kocsmát.

5. Összegzés. Még egy ilyen kis méretű települést is, amely hivatalosan egyetlen utcából áll, több térre és altérre osztják a lakosai. A fontosnak tartott részek megnőnek, a kevésbé fontosak elmosódnak, vagy meg se jelennek a település bemutatása során. A helybelieknek a saját településrészükkel kapcsolatos „geo-

---

zásának alkalmasint univerzális törvényéből: a mi-csoport úgy áll oppozícióban a mások-csoporttal, hogy hozzá — mint pozitív pólushoz — kapcsolódnak a pozitív értékek, a negatívaknak pedig nem marad más pólus, mint a mások-csoport.” (1996: 27).

egoizmusa” (CSÉFALVAY kifejezése, 1990: 14) lépten-nyomon tetten érhető tehát. Nem tudnak objektíven gondolkodni a térről, amely körülveszi őket. Az egyéni perspektíván túl pedig akarva-akaratlanul még arról is számot adtak, hogy milyen az egyes helyekhez és helynevekhez való viszonyulásuk, illetve hogy milyen előítéleteik vannak arról a társadalmi közegről, amelyben élnek. Az tehát, amit a két közösség Bábonynak nevez — szigorúan véve —, nem ugyanazt a települést jelenti.

Irodalom

- ANDORKA RUDOLF 2006. *Bevezetés a szociológiába*. Második javított és bővített kiadás. Budapest, Osiris Kiadó.
- BALÁZSI JÓZSEF ATTILA 2001. A cigány szó és származékai a pejoratív kifejezésekben. *Magyar Nyelv* 97: 313–324.
- BOROS LAJOS–BUDAI BARBARA 2007. Városi különbségek Szegeden belül az egyetemisták szemével. In: *I. Terület- és vidékfejlesztési konferencia CD kiadványa*. Kaposvár. 146–152.
http://www.human.geo.u-szeged.hu/files/c/Boros%20Lajos/mentmap_szeged.pdf. (2016.08.05)
- CSÉFALVAY ZOLTÁN 1990. *Térképek a fejünkben*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DOWNES, ROGER–STEA, DAVID 2005. Térképek az elmében — Gondolatok a kognitív térképezésről. (Részletek.) In: LETENYEI LÁSZLÓ szerk. *Településkutatás 2*. Budapest, L’Harmattan–Ráció Kiadó. 593–613.
- FERENCZ GÁBOR 2012. Lakóhelyi szegregáció és mentális térkép Szegeden. In: RÁCZ ATTILA szerk. *Város és vidéke. Településszociológiai tanulmányok 2. A város*. Szeged, Belvedere Meridionale. 64–101.
- GARDA VERONIKA 2009. A szubjektív térérzékeléssel kapcsolatos vizsgálatok elméleti háttere és alkalmazási területei. *Tér és Társadalom* 23: 43–53.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2015. A mentális térképezés helynév-szociológiai alkalmazásáról. *Névtani Értesítő* 37: 99–117.
- HEINRICH ANDREA 2000. *Szaniszló helynevei kognitív nyelvészeti megközelítésben*. Kézirat. Szakdolgozat. Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem.
- ISPMN. = Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale/Nemzeti Kisebbségkutató Intézet honlapja:
http://www.ispmn.gov.ro/maps/county/137764_sm_mixt2011_roma (2016.07.10)
- Kat. = WENZL GUBER–WOSTROWSKY KARL 1865. *Feldskizzen der Gemeinde Bábony*. Budapest, Magyar Országos Levéltár. S 79 No 1778/003.
- KOVÁCS ÉVA–VIDRA ZSUZSANNA–VIRÁG TÜNDE 2013. *KINT és BENT. Lokalitas és etnicitás a peremvidéken*. Budapest, L’Harmattan Kiadó.
- LADÁNYI JÁNOS–SZELÉNYI IVÁN 2000. Ki a cigány? In: HORVÁTH ÁGOTA–LANDAU EDIT–SZALAI JÚLIA szerk. *Cigánynak születni*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 179–191.

- LETENYEI LÁSZLÓ 2005. Mentális térkép szerkesztése. In: LETENYEI LÁSZLÓ szerk. *Településkutatás 1.* Budapest, L'Harmattan–Ráció Kiadó. 147–185.
- LYNCH, KEVIN 1960. *The Image of the City.* Cambridge (MA), MIT Press.
- MNL. = ORTUTAY GYULA szerk. 1977–1982. *Magyar néprajzi lexikon 1–5.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NAGYNÉ MOLNÁR MELINDA 2015. A mentális térképezés alkalmazása az etnikus tér vizsgálatában. In: KOZMA GÁBOR szerk. *Facultates sine finibus. Tanulmányok a „Süli-suliból”.* Debrecen, Didact Kft. 128–135.
- PÉNZES JÁNOS–PÁSZTOR ISTVÁN ZOLTÁN–PÁLÓCZI ÁGNES 2015. Cigányság Magyarországon — Adatforrások és hátterük. In: KOZMA GÁBOR szerk. *Facultates sine finibus. Tanulmányok a „Süli-suliból”.* Debrecen, Didact Kft. 168–178.
- PIAGET, JEAN–INHELDER, BARBEL 1967. *The child's conception of space.* New York, Norton.
- PIRISI GÁBOR–TRÓCSÁNYI ANDRÁS 2016. Településföldrajz. In: PIRISI GÁBOR–TRÓCSÁNYI ANDRÁS szerk. *Általános társadalom- és gazdaságföldrajz.* <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/foldrajz2/> (2016.09.21)
- POREISZ VERONIKA 2013. Az objektív és a szubjektív térérzékelés vizsgálatának lehetséges módszerei. In: KARLOVITZ JÁNOS TIBOR szerk. *Ekonomické štúdie — teória a prax. Gazdasági tanulmányok — elmélet és gyakorlat.* Komárom, International Research Institute. 369–376.
- RÁCZ ATTILA 2012. A statisztikai adatelemzés és a mentális térképezés módszerével mért társadalmi-térbeli elkülönülés különbségeinek lehetséges magyarázatai. In: RÁCZ ATTILA szerk. *Város és vidéke. Településszociológiai tanulmányok 2. A város.* Szeged, Belvedere Meridionale. 7–18.
- RESZEGI KATALIN 2012. A mentális térképek és a helynevek. In: NAVRACSICS JUDIT–SZABÓ DÁNIEL szerk. *Mentális folyamatok a nyelvi feldolgozásban. Pszicholingvisztikai tanulmányok 3.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 95–100.
- RESZEGI KATALIN 2015. A tulajdonnevek a gyermeki nyelvelsajátításban. *Névtani Értesítő 37:* 83–99.
- SZILÁGYI FERENC 2016. Roma népesség a partiumi határmegyékben (Bihar, Szatmár). In: PÉNZES JÁNOS–SZILÁGYI FERENC szerk. *Roma népesség Magyarország északkeleti határtérségében.* Nagyvárad, Partium Kiadó. 49–90.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára.* Kézirat gyanánt sokszorosította az Erdélyi Tankönyvtanács. Kolozsvár.
- SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA 2015. A romániai Kisbábony helynevei. *Magyar Nyelvjárások 53:* 157–187.
- SZÜCS NORBERT 2003. A cigányság szociológiai szakirodalmja a rendszerváltás utáni Magyarországon. In: PÁSZKA IMRE–SZÜCS NORBERT szerk. *Kisebbségsszociológia 1990–2002.* Szeged, Belvedere Meridionale. 65–106.

Kisbábony: Toponyms of a Micro-Village Within Municipality Boundaries and Their Mental Settlement Morphology

The paper discusses the system of toponyms found within the municipal boundaries of a micro-village called Kisbábony in Romania and also addresses the mindset of the local population behind the use of toponyms. Among others, it studies what kind of village sections, spaces, routes, boundaries, reference points and junctions the inhabitants of Kisbábony refer to (depending on their ethnic, religious, and social background) when thinking about their home village. Do they denote these referents with proper names? If yes, do members of the different groups refer to the same objects when using a well-known toponym?

After the brief introduction of the settlement and the description of the communities of Kisbábony, the Hungarian and Gypsy inhabitants, the paper discusses the issue of cognitive and mental mapping. In this section, I introduce the subjective spaces and spatial components, the mental morphology of the settlement, and its system of toponyms found within municipal boundaries. The conclusions are drawn based on interviews conducted with the residents of Kisbábony, the mental maps made by them, and my experience gained as part of participating observation.

Based on the accumulated data, it seems that even such a small settlement that consists of only one street is divided up into several spaces and sub-spaces by inhabitants. The parts considered important were magnified, the less important ones were either blurred or did not even appear in stories about the village and the maps representing the settlement. The geo-egoism (a term used by ZOLTÁN CSÉFALVAY, 1990) of the locals related to their own section of the settlement was thus discernible continuously. They could not think objectively about the space surrounding them. Beyond the individual perspective, they also revealed, even if unwittingly, what their attitude was to a certain place and place name and what kind of prejudice they had about the social space in which they lived. Thus what is called Kisbábony by the Hungarian and the Gipsy communities, strictly speaking, does not mean the same settlement.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abauj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abauj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abauj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája.* Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. HOFFMANN ISTVÁN, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen, 2014. 338 lap.
33. SZÖKE MELINDA, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, 2015. 244 lap.
34. KOVÁCS ÉVA, *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2015. 238 lap.
35. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Szerk. BÁBA BARBARA. Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térképmelléklet.

36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2015. 200 lap.
37. RÁCZ ANITA, *Etonimák a régi magyar településnevekben.* Debrecen, 2016. 196 lap.
38. TÓTH VALÉRIA, *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban.* Debrecen, 2016. 307 lap.
39. BÁBA BARBARA, *Földrajzi köznevek térben és időben.* Debrecen, 2016. 187 lap.
40. DITRÓI ESZTER, *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben.* Debrecen, 2017. 169 lap.
41. TÓTH VALÉRIA, *Személynévi helynévadás az ómagyar korban.* Debrecen, 2017. 219 lap.
42. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2016. 155 lap.
43. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 4. Liptó–Pilis vármegye.* Közlétesítők: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2017. 119 lap + 18 térkép.
44. *A Survey of Historical Toponomastics.* Szerk. KOVÁCS ÉVA. Debrecen, 2017. 151 lap.
45. KOCÁN BÉLA, *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében.* Debrecen, 2017. 249 lap. [hibásan: 43. sorozatszámmal]